

અનુક્રમણિકા

અનુક્રમ	ભૂમિકા	પૃષ્ઠ
૧.	શિક્ષણશાસ્ત્ર અને માનસશાસ્ત્રનો સંબંધ	૧
૨.	માનસશાસ્ત્રીય મૌલિક વાતો	૧૧
૩.	પરમ્પરા અને સદવાસ	૨૧
૪.	પ્રાકૃતિક શક્તિ અને મનોવિકાર	૨૬
૫.	માણસની મુખ્ય પ્રાકૃતિક પ્રવૃત્તિઓ	૩૫
૬.	ચારિત્ર્યનિર્માણ અને ઉદ્યોગ	૫૦
૭.	અસદ્વિગ્ધ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન અને સદ્વિગ્ધ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન	૬૨
૮	ધ્યાન અને રચિ	૬૯
૯.	વિચારસંબંધ અને યાદશક્તિ	૮૩
૧૦.	સ્વભાવ અથવા ટેવ	૧૦૩
૧૧.	ભાવનાશક્તિ	૧૧૧
૧૨.	ચાક	૧૨૦
૧૩.	બુદ્ધિમાપન	૧૨૯
૧૪.	બાળકોના કેટલાક દોષ અને તેનું વિશ્લેષણ	૧૪૪

ભૂમિકા

વર્તમાન યુગમાં મારી દૃષ્ટિએ એટલું કાંઈ પણ વિષયનું મહત્ત્વ નથી જેટલું મનોવિજ્ઞાન અને શિક્ષણશાસ્ત્રનું. છે શિક્ષણ ગમે તેટલું હોય પણ જ્યાં સુધી માણસ માનસને ન ઝોળખી શકે ત્યાં સુધી તે નકામું છે. વર્તમાન યુગમાં જે સામાજિકતા પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં સામાજિક ઉન્નતિ શાળાઓ અને સંસ્થાઓનો સંબંધ અને વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો વચ્ચે જે એક મોટી ખાઈ પડેલી છે તેની પૂર્તિ માનસશાસ્ત્ર કરે છે. આજે તો એક એવો યુગ આવી ગયો છે કે જેમાં દરેક માણસ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરીને શિક્ષક બનવાની ઇચ્છા કરે છે. મેં કેટલાય એવા ટ્રેઈનિંગ શિક્ષકો જોયા છે, જે આ શાસ્ત્રના વિષયમાં મોટી ભૂલો કરે છે. માનસશાસ્ત્ર એક સાધારણ શાસ્ત્ર નથી. પ્રાચીન યુગમાં જે આચાર્યો હતા તે વિદ્યાર્થીઓને પુત્રવત્ સમજતા હતા. અને શિષ્યો પણ બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં રહીને ગુરુની સેવા કરતા હતા. તે યુગનું એક ધોરણ હતું કે વિદ્યાર્થી ગુરુના નામે ઝોળખાતો હતો. પણ આજના યુગના વિદ્યાર્થીઓ હું એમ.એ. છું, બી.એ. છું આવી રીતે પોતાને ઝોળખાવે છે. માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જ્યાં સુધી કાંઈ પણ વ્યક્તિના માનસનો વિકાસ અપૂર્ણ છે ત્યાં સુધી એની પૂર્ણ ઉન્નતિ પણ થતી નથી. ગૂજરાતીમાં શિક્ષણશાસ્ત્રની ચોપડીઓ બહુ ઓછી છે. અને આ આવશ્યકતાની પૂર્તિ પણ બહુ જ જરૂરની છે. આમાં બહુ સરળ ભાષામાં શિક્ષણ અને માનસશાસ્ત્ર ઉપર જે જે વિચારોની આવશ્યકતા હતી તે પૂર્ણ રૂપે આમાં મૂકવામાં આવ્યા છે. પાછળના બે પાકો જે આમાં જોડવામાં આવ્યા છે તે બહુ મહત્ત્વપૂર્ણ છે, અને આજના શિક્ષણમાં જે મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે એની પૂર્તિ કરે છે. મનોવિજ્ઞાન અને શિક્ષણશાસ્ત્રનો શો સંબંધ છે તે માટે વિશેષ ભૂમિકામાં લખવાની જરૂર નથી. આ બધી વસ્તુઓ તો ચોપડી વાંચવાથી રચિત થઈ જશે.

બાળકોનો શારીરિક અને માનસિક વિકાસ થવો અત્યંત આવશ્યક છે અને ઉચિત પરિસ્થિતિઓમાં આનો વિકાસ થવાથી આપણે એવી વ્યક્તિઓ પણ તૈયાર કરી શકીએ છીએ કે જેઓ પોતાનું જીવન સમાજ માટે ઉપયોગી બનાવી શકે સામાજિક વ્યક્તિ તે જ છે જે પોતાની શક્તિથી અશક્તોને પણ પોતાની સાથે લઈને ચાલે, કારણ કે માણસનું આખું જીવન એક સત્રામ છે જે આનાથી ડરે છે તે દુ ખી થાય છે આજના બાળકો જ આવતી કાલના નાગરિકો છે જે આપણે બાળકોને સારા નાગરિક બનાવવાના છે તો આપણે જોવા પડશે કે બાળકની મુખ્ય પ્રાકૃતિક પ્રવૃત્તિઓ શું છે ? તેઓને કેવી રીતે વિકાસ થાય છે ? શું કરવાથી તેને ઉચિત માર્ગે વાળી શકાય છે ? બાળકનો માનસિક વ્યાપાર શો છે ? અને તે પોતાના વ્યવહારમાં તેઓને પ્રયોગ કેવી રીતે કરે છે ? આ બધી વાતો શિક્ષકને મનોવિજ્ઞાન બતાવે છે એટલા માટે શિક્ષકે આ વિષય જાણવો ધણો જ આવશ્યક છે આ ચોપડી એસ ટી સી, ટી ડી, એલ ટી, મી ટી, બી એડ એમ એડ, વગેરેનું શિક્ષણ લેનાર શિક્ષણાર્થી માટે લખવામાં આવી છે શિક્ષણના નિયમોને જાણીને શિક્ષક કામ તો ઠીક કરી શકે છે, પણ આ નિયમો જાણવા, અને યત્રયત્ આ નિયમોનું પાલન એને માટે યોગ્ય નથી શિક્ષક એક વૈજ્ઞાનિક મિત્રી છે અને એને આજના યત્રરૂપી વિદ્યાર્થીઓને ધડવાના છે બાળક પ્રાણી છે નિર્જીવ વસ્તુ નથી કે જેને માટે યત્રયત્ વ્યવહાર કરી શકાય મારા વિચારથી તો બાળકની માનસિક સ્થિતિ જાણ્યા વગર એની સાથે કોઈ પણ જાતનો વ્યવહાર કરવો એ ભૂલ છે આ ચોપડીથી બધા શિક્ષણ પ્રેમીઓને સંતોષ થશે તો હું મારો પરિશ્રમ સફળ ગણીશ આ ચોપડી મનોવિજ્ઞાન અને શિક્ષણના સબંધમાં પૂરતું જ્ઞાન આપી શકશે

આ ચોપડી લખવામાં મારા મિત્ર શ્રી શકરવાન શાસ્ત્રી, સાહિત્યસાહ્ય, સાહિત્ય, ગ્લૉસ, એમ. ડી. મી. એ. મદદ કરી છે તે બદલ હું એમનો ઋણી છું

★ હમેશાં યાદ રાખો ★

વિદ્યાર્થી મિત્રો...

જ્યારે આપને પુસ્તકો અને ગાઈડોની જરૂર પડે
ત્યારે અમોને યાદ કરો. ને અમોને
તમારો તમામ સહકાર આપો.

સ્કૂલનાં, કોલેજનાં ને એસ.એસ.સી.નાં
જૂનાં અને નવાં પુસ્તકોની સૌથી જૂની અને
જાણીતી આ દુકાન છે:-

મહાજન બુક ડીપો

તમામ જૂનાં પુસ્તકો ખરીદનાર વેચનાર ને બાંધનાર.
ટેલીફોન નં. ૪૦૩૧, ગાંધીરાજ, સેન્ટ્રલ બેન્કની બાજુમાં, અમદાવાદ.
તા. ક. :- દરેક બુધવારે દુકાન બંધ રહે છે.

હવેના નવા અભ્યાસક્રમ મુજબ તમામ જાણીતા સારા
લેખકોની ગાઈડોના મુખ્ય સ્ટોકીસ્ટ અમો છીએ. તે ખરીદ-
વામાં અમારી સલાહ તમોને ખૂબ જ ઉપયોગી બનશે જ.

नूतन-मानसशास्त्र

.....

શૈક્ષણિક-માનસશાસ્ત્ર

૧ : શિક્ષણશાસ્ત્ર અને માનસશાસ્ત્રનો સંબંધ

માનસશાસ્ત્ર એ એક એવો વિષય છે કે જેનું જ્ઞાન આધુનિક કાળમાં દરેક શિક્ષક માટે આવશ્યક છે. સંસારના બધા દેશોમાં એવો કયો દેશ બાકી છે કે જ્યાં શિક્ષણનું કાર્ય ચાલતું ન હોય. પરંતુ ભારતમાં તો આ કાર્ય ઘણા જ પ્રાચીન કાળથી ચાલતું આવ્યું છે. રામાયણ અને મહાભારતના જમાનામાં ચાર આશ્રમો હતા. એમાં પહેલો જ આશ્રમ શિક્ષણ માટે હતો. જેને આપણે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ કહીએ છીએ. બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં ગુરુ અને શિષ્યનો સંબંધ એટલો ઉચ્ચ હતો કે વિદ્યાર્થી ગમે ત્યાં જાય તોપણ એ એના ગુરુના નામે ઓળખાતો હતો. અને દરેક જગ્યાએ એનો આદર પણ થતો હતો. આ આધારથી આપણે કહી શકીએ છીએ કે પ્રાચીન આચાર્યોને માનસશાસ્ત્રનું સારું જ્ઞાન હતું. માનસશાસ્ત્ર જાણવાથી દરેક શિક્ષકને પોતાનાં કાર્યોમાં ઘણી મદદ મળી શકે છે. અને એનાં કાર્યો ઉપર પ્રભાવ પાડી શકે છે. કારણ કે સારો શિક્ષક એ જ ગણાય છે કે જેનાં કાર્યો પ્રભાવશાળી હોય. આ વસ્તુ ઉપર બહુ થોડા વર્ષોથી વિચારો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા છે અને ભુદાનુદા પ્રયોગો પણ થાય છે. જૂના શિક્ષક માટે જરૂરી હતું કે જે શિક્ષણ બાળકને આપવાનું છે તે શિક્ષણમાં આચાર્યે નિષ્ણાત થવું. તે વખતમા ઉપાધિ અને પ્રમાણપત્રોની કંઈ કિંમત ન હતી. અને જે પુરુષ જે વિદ્યામાં પ્રવીણ હતો તે પુરુષ તે વિદ્યાનું શિક્ષણ આપી શકતો હશે. વર્તમાન સમયમાં પણ આ વસ્તુ કરી શકાય છે. આજના સમયમાં આપણે શિક્ષણ જાણીએ છીએ, પણ બાળકોની રુચિને નથી જાણતા. જ્યારે જૂના જમાનામાં શિક્ષણ અને બાળકોની રુચિ એ બે વિષયોનું અધ્યયન કરવામાં આવતું, આજે જે શિક્ષકો શિક્ષણક્ષેત્રમાં અસફળ થાય છે, એનું મુખ્ય કારણ એ છે કે તે શિક્ષણ જાણે છે, પણ

બાળકોની પ્રકૃતિને નથી જાણતા. લડનમાં એક જૂના પ્રાધ્યાપક છે. તેઓ હજુ છવે છે. એ દહે છે કે જે શિક્ષક બાળકને ભાષા શિખરાડ્યા માંગે છે તેને ભાષાનું જ્ઞાન જ જરૂરી નથી, પણ ભણનાર બાળકને પણ પૂર્ણ રીતે, બાળખરાની જરૂર છે અર્થાત્ એ બાળકની મનોવૃત્તિઓ જાણવી જરૂરી છે. આજથી ૪૮૦ વર્ષો પહેલા પેટ્રોલોગીસ્ટ લેન્ડમાં એક મહાન શિક્ષક થઈ ગયો છે. જેનું નામ ‘પેટ્રોલોગીસ્ટ’ હતું. એણે પણ આ જ વસ્તુ ઉપર ધ્યાન આપ્યું છે, કે શિક્ષકનું મુખ્ય કર્તવ્ય એ છે કે બાળકોના મનોવૃત્તિ ઉપર તે પૂર્ણ ધ્યાન આપે. કારણ કે શિક્ષકને પોતાના કાર્યમાં સફળતા ત્યાં સુધી મળતી નથી કે જ્યાં સુધી બાળકની માનસિક સ્થિતિનું જ્ઞાન ન હોય, બાળકનો માનસિક વિકાસ કેવી રીતે થાય છે ? શિક્ષણ માટે બાળકોમાં કેવી રીતે વિચાર ઉત્પન્ન થાય છે. બાળકની માનસિક શક્તિ શિક્ષણ તરફ ધ્યાન આપે છે કે નહિ ? અને શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં શિક્ષક અને બાળક એના પ્રયોગો સારી રીતે કરે છે કે નહિ ? હું તો આ અસત્ય માનું છું કે પેટ્રોલોગીસ્ટના પહેલા કોઈએ આ વસ્તુ ઉપર ધ્યાન આપ્યું ન હોય પણ એટલું કહી શકાય છે કે પહેલા આ વાત ઉપર કોઈએ પૂરો વિચાર ન કર્યો હોય, અથવા એના પ્રયોગો ન કરનામાં આવ્યા હોય આ કારણથી જ આ વસ્તુની શોધનું અભિ નંદન પેટ્રોલોગીસ્ટે આપવામાં આવ્યું હોય. પેટ્રોલોગીસ્ટ આ વિદ્યાના પ્રધારે પ્રયોગો ન કરી શક્યો. પરંતુ એના પછી તો શિક્ષણશાસ્ત્રમાં ધણા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ થઈ ગયા ફ્રોબેલ, હર્માર્ટ, મોન્ટેસોરી, ડ્યુયી, આ લોકોએ એના વિચારોનું વિસ્તારપૂર્વક પ્રદર્શન કર્યું અને મનો-વિજ્ઞાનના શિક્ષણશાસ્ત્રમાં પૂર્ણ પ્રયોગો કર્યા. લગવાનની કૃપાએ જે આજે એ છવિત હોત તો એને આજની વર્તમાન સ્થિતિ ઉપર ઘણો ફરક ઉત્પન્ન થાત. કારણ કે પેટ્રોલોગીસ્ટે અમયમાં જન્મ્યો હતો તે વખતે ઘણી મુશ્કેલીઓ હતી, એનું મુખ્ય કારણ આ પણ થઈ શકે છે કે, આજથી, સો વર્ષ પહેલાં લોકો માનસશાસ્ત્ર ઉપર

એટલું નહિ જાણતા હતા, જેટલું આજે જાણે છે. વર્તમાનકાળ એક પ્રગતિવાદ યુગ છે, માર્ક્સે ઘણી ઉન્નતિ કરી છે. જૂના સમયમાં આવી વિદ્યા જેનું રૂપ પૂર્ણ રીતે સ્પષ્ટ ન હતું, જેના વિષયમાં વૈજ્ઞાનિક લોકો નિશ્ચિત ન કરી શક્યા હતા કે આ વિદ્યા શું છે ? એના ઉદ્દેશ્યો શું છે ? જ્યાં સુધી આ વસ્તુઓ ઉપર ધ્યાન ન અપાય ત્યાં સુધી આ વિષયની કોઈપણ વાત ઉપર પ્રભાવ નહિ પડી શકતો હતો. પણ મને લખતા દર્પ થાય છે કે આજના વૈજ્ઞાનિક યુગમાં, બહુ ટૂંક સમયમાં માનસશાસ્ત્ર અને શિક્ષણ શાસ્ત્રે એટલી ઉન્નતિ કરી છે કે જેટલી જૂના સમયમાં પણ થઈ ન હતી. વિજ્ઞાનવેત્તાઓ નિર્ણય કરી ચૂક્યા છે કે આ વિષયનું અધ્યયન કેવી રીતે કરી શકાય, અને આપણે કેવા ઉદ્દેશો આગળ મૂકી શકીએ. આનાથી રાષ્ટ્ર છે કે હજુ માનસશાસ્ત્ર બાલ્યાવસ્થામાં છે. પરંતુ થોડા સમયમાં આ વિજ્ઞાને એટલી ઉન્નતિ કરી છે કે કોઈપણ વિજ્ઞાન, જેનો મનુષ્યની માનસિક ગિચ્છિતિથી સંબંધ છે, આ વિજ્ઞાનની નિશ્ચિત કરેલી વાતોને પ્રયોગમાં લાગ્યા સિવાય પોતાનું કાર્ય પૂર્ણ રૂપથી નથી ચલાવી શકતું માનસિક શિક્ષણમાં જે કટપનાઓ અને વિચારો જૂના સમયથી ચાલી રહ્યા છે એનું સંશોધન કરવામાં આવ્યું છે માર્ક્સ અને જીગન્ટુઓ ઉપર કેટલાય પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા છે જેનાથી એઓની માનસિક શક્તિઓ આપણે શોધી શકીએ, શિક્ષણશાસ્ત્ર ઉપર તો માનસશાસ્ત્રે ઘણો જ વધારે પ્રકાર નાખ્યો છે. હું તો એ જ કહીશ કે સફળતા ઇચ્છનાર શિક્ષક માટે આના નિયમો જાણના ઘણા આવશ્યક થઈ ગયા છે. કારણ કે જો શિક્ષક આ નિયમો જાણવાની ઇચ્છા નથી કરતો તો તે સફળ શિક્ષક ન કહી શકાય.

આ વિજ્ઞાનો પ્રયોગ કરતાં પહેલાં આ વાત આપણે નિશ્ચિત રૂપથી જાણવી જરૂરી છે કે આ વિદ્યા શું છે ? અને આ વિદ્યા દ્વારા આપણે શું શીખી શકીએ, કીએ ? એટલે હવે આપણે આ વાત

જોવાની છે કે આજના યુગમાં મનોવિજ્ઞાન શું છે? અને આ વિજ્ઞાનના મુખ્ય ઉદ્દેશો કયા છે? મનોવિજ્ઞાન જે સ્વરૂપમાં આપણે અત્યારે જોઈએ છીએ તે એક નવીન વિદ્યા જેવું દેખાય છે. પણ એ એક નવીન વિદ્યા જ નથી, આ વિદ્યા કોઈને કોઈ રૂપમાં બહુ જૂના સમયથી ચાલતી આવી છે. હું તો એમ માનું છું કે જૂના સમયમાં આ વિદ્યા તર્કશાસ્ત્ર અને દર્શનશાસ્ત્રનું એક અંગ હતું કારણ કે દરેક તત્ત્વજ્ઞાની આ વાતની ચિન્તામાં હતો કે તે કેવી રીતે બતાવી શકે છે કે આત્મા શું છે? આત્મા અને શરીરનો સંબંધ શું છે? આજથી બે હજાર વર્ષ પહેલાં યુનાન દેશમાં પ્લેટો નામનો એક મહાન જ્ઞાની થઈ ગયો છે. એનો એક મહાન શિષ્ય પણ હતો, જેનું નામ એરિસ્ટોટલ હતું. આ બે વિદ્વાનોએ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં દર્શન શાસ્ત્રનો પાયો નાખ્યો હતો.

એ વખતે આત્માના વિષયમાં જે કંઈ પણ વિચારો પ્રચલિત હતા, એરિસ્ટોટલે એ વિચારોને એક નવું અને નિશ્ચિત રૂપ આપ્યું હતું. એનું કહેવું હતું કે જીવની મુખ્ય વસ્તુ આત્મા ગણાય છે. આત્મા વગર શરીર ફક્ત એક મૃત શરીર ગણાય છે. જીવ જે કંઈ છે અને જે કંઈ કરી શકે છે એનું મુખ્ય કારણ એનો આત્મા છે. થોડા સમય પછી જ્ઞાનીઓએ આ નિશ્ચિત કયું કે આત્માની બે દશાઓ હોય છે. જે દરેક જીવ માટે મુખ્ય વસ્તુ છે. એક દશા દ્વારા માણસને માનસિક શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. અને બીજી દશાથી એને ધર્મ સંબંધી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. આવી રીતે જ્યારે આત્માના બે વર્ગ પાડવામાં આવ્યા ત્યારે પહેલો વર્ગ માનસશાસ્ત્રીઓએ લઈ લીધો અને બીજા વર્ગ ઉપર દાર્શનિકો વિચાર કરવા લાગ્યા. આવી રીતે કેટલાય વિચારો ઉત્પન્ન થયા કે માનસશક્તિ શું છે? અને એનો મનુષ્યના દેહ સાથે શો સંબંધ છે? માનસશાસ્ત્રીઓ સમજી ગયા કે માનસિક અને દૈહિક શક્તિઓ જુદી જુદી છે. પરંતુ જુદી જુદી હોવા છતાં પણ એકનો પ્રભાવ બીજી ઉપર કેવી રીતે પડે છે? આ

વસ્તુ ઉપર વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે. આ વિષય ઉપર ડોક્ટર નામના એક ફ્રાન્સીસ વિજ્ઞાનવેત્તાએ સૌથી પહેલાં વિચારો પ્રગટ કર્યા. એણે મન અને જડપદાર્થનો ભેદ સ્પષ્ટ કરી નાખ્યો, એણે કહ્યું કે આ બે પદાર્થ છે, પરંતુ બેમાં પ્રાકૃતિક સંબંધ નથી જડ પદાર્થ એ એક એવો પદાર્થ છે કે જે જગ્યા રહે છે. અને મન એવી વસ્તુ છે કે જેને જગ્યાની જરૂર પડતી નથી. મનનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે કે એ મનુષ્યને ચેતના પ્રદાન કરે. કારણ કે ચિત્તવૃત્તિનું મુખ્ય કારણ મન ગણાય છે અને મન ફક્ત ચિત્તવૃત્તિના રૂપમાં જ પ્રકટ થાય છે. ડોક્ટરની આ મીમાંસાનું ધણું મહત્ત્વ હતું. અને આનું પરિણામ એ આવ્યું કે વિજ્ઞાનવેત્તાઓ તે વખતથી જ મનુષ્યની ચિત્તવૃત્તિઓ ઉપર વિચાર કરવા લાગ્યા. અને આ વિષય ઉપર વિચાર કરવો એ પોતાનું મુખ્ય કર્તવ્ય માની લીધું. જ્ઞાનીઓ ચિત્તવૃત્તિના જુદા જુદા અર્થો કરવા લાગ્યા. બધામાં સરળ એ હતું કે માણસની ચિત્તવૃત્તિ એની અભિપ્રાય છે. જ્યારે મનુષ્ય નિઃસ્વપ્ન ગાઢ નિદ્રામાં જીંઘી જાય છે ત્યારે એમાં કોઈ ચિત્તવૃત્તિ નથી હોતી. જેમ જેમ એના ઉપરથી નિદ્રાનો પ્રભાવ દૂર થતો જાય છે તેમ તેમ એ જાગૃત બને છે. અને એની ચિત્તવૃત્તિ પણ વધતી જાય છે. જે આપણે ચેતના શોધની હોય તો એને માટે આપણે આંતરનિરીક્ષણની જરૂર છે. કારણ કે દરેક મનુષ્યની ચેતના જુદી જુદી હોય છે. અને એની રોધ ફક્ત મનુષ્યના અંતરાવલોકનથી જ થઈ શકે છે. કારણ કે અંતરાવલોકનથી જ આપણી ચિત્તવૃત્તિનું સ્વરૂપ શોધી શકાય છે, અને આપણે અનુમાન કરી શકીએ છીએ કે ખીજા માણસની ચિત્તવૃત્તિ પણ આવી દશામાં આવી જ થઈ શકે છે. આ કારણને લીધે વિજ્ઞાનવેત્તાઓએ ચેતનાના વિષયમાં ચિન્તન કરવું એ એક મોટું કર્તવ્ય સમજી લીધું. થોડો સમય ગયા પછી એ વિચારવામાં આવ્યું કે મનુષ્ય જે કઈ કામ કરે છે તે ચેતનાવસ્થામાં જ કરી શકે છે. અને મનુષ્યમાં જ્યારે ઉત્તેજના પ્રકટ થાય છે ત્યારે જ એ વ્યવહાર કરી શકે છે.

ન્યારે એ વ્યવહાર કરે છે ત્યારે એમા ચેતના હોય છે એટલે જે
 આપણે ચેતના શોધી શકવી હોય તો એના વ્યવહારનું નિરીક્ષણ કરવું
 જરૂરી છે. આ કારણને લીધે જ વિજ્ઞાનવેત્તાઓ મનુષ્યના વ્યવહારને
 એના લાગ્યા, એને સમજવા લાગ્યા, અને એના ઉપર વિચાર કરવા
 લાગ્યા આની રીતે તર્કશાસ્ત્ર અને દર્શનશાસ્ત્રથી માનસશાસ્ત્રની
 વિદ્યાની શરૂઆત થઈ અને આગળ જતાં આ વિદ્યાએ જુદા જુદા
 સ્વરૂપ ધારણ કર્યા સૌથી પહેલા તો એ આત્મવિદ્યાના નામથી
 પ્રસિદ્ધ થઈ, પછી મનોવિદ્યાના નામથી, એના પછી ચેતનવિદ્યાના
 નામથી, અને અતમા મનોવ્યવહારના નામથી પ્રસિદ્ધ થઈ વ્યવહારને
 ન્યારે ચેતનાનું મુખ્ય સ્વરૂપ માનવામા આવ્યું ત્યારે આ વિદ્યામા
 એક નીચ વાત આની આની અધ્યયન પ્રણાલીમા રૂપાંતર થયું.
 વ્યવહારથી દરેક વાતનું સંશોધન આરંભાયું. પહેલાં કેવળ
 અત્તરાર્થોદયથી મનુષ્યની ચેતના શોધી શકાતી હતી. હવે ચેતના
 વ્યવહાર રૂપમા પ્રગટ થવાથી બધી મુશ્કેલીઓ દૂર થઈ ગઈ કારણ કે
 અત્તરાર્થોદય તો વ્યક્તિ પોતે જ કરી શકે છે પણ વ્યવહાર રૂપમા
 તો એને બીજા લોકો પણ જોઈ શકે છે. ન્યારે મનુષ્યની આગળ
 ઉત્તેજના ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે એ વ્યવહાર કરે છે, અને વ્યવહાર
 કરવાથી જ એની મનોવૃત્તિ શોધી શકાય છે. આ કારણને લીધે જ
 મનોવિજ્ઞાનમા પ્રયોગો શરૂ થયા માણસ અને જીવન્ટુઓ ઉપર
 જુદા જુદા પ્રયોગો કરામા આવ્યા. આ બધી વસ્તુઓનું પરિણામ
 એ થયું કે થોડા જ વખતમા આ વિદ્યાએ પૂર્ણ વિજ્ઞાનનું રૂપ
 ધારણ કરી લીધું. આજકાલ જે પ્રયોગો કરવામા આવે છે, એનાથી
 આપણે સરળતાથી શોધી શકીએ છીએ કે મનોવિજ્ઞાનના અધ્યયનની
 મિથિ રસાયણશાસ્ત્ર અને ભૌતિકવિજ્ઞાન જેવી છે પણ રસાયણશાસ્ત્ર
 અને ભૌતિક વિજ્ઞાનને મનોવિજ્ઞાન ન માની લેતાં જોઈએ કારણ કે
 રસાયણશાસ્ત્ર અને ભૌતિકવિજ્ઞાનમા પ્રયોગો જડ વસ્તુ ઉપર કરવામાં
 આવે છે અને મનોવિજ્ઞાનમા જીવિત વસ્તુઓ ઉપર કરવામાં આવે

છે. આ વસ્તુને લીધે જ બંનેની તુલના એક આધાર ઉપર ન કરી શકાય. કેટલાય વૈજ્ઞાનિકો તો જેવી રીતે વાટસન, થાર્ન ડાઈકે અમેરિકામાં અને પાવલી ડસમાં આ પક્ષમાં છે કે મનોવિજ્ઞાન ભૌતિક વિજ્ઞાન જેવું જ છે. આ લોકોએ કૂતરો, બિલાડી, ઉંદર, વગેરે જાનવરો ઉપર ઘણા પ્રયોગો કર્યા છે. અને જુદી જુદી કટપનાઓ ઉપરિચિત કરી છે, પણ મુખ્યાંડ, જર્મની અને સ્કોટલેન્ડના મનોવિજ્ઞાન-વેત્તાઓ વ્યવહારને મુખ્ય માને છે, પણ અંતરાવલોકન ઉપર ધ્યાન આપવાનું ઉચિત સમજે છે.

મનોવિજ્ઞાનમાં વ્યવહાર ઉપર જેર આપવાથી આ વિજ્ઞાનનો પ્રભાવ શિક્ષણશાસ્ત્ર ઉપર બહુ પડ્યો છે. બાળકોના વ્યવહાર ઉપર ધ્યાન આપવામાં આવે છે, અને ભવિષ્ય માટે પણ એના કેટલાય પ્રયોગો ચાલી રહ્યા છે. બાળકોની મનોવૃત્તિ સમજવા માટે આજના વૈજ્ઞાનિકો કેટલાય પ્રયોગો કરી ચૂક્યા છે. અને આ પ્રયોગોદ્વારા તેઓ સમજી શક્યા છે કે જૂના જમાનામાં શિક્ષણ-પ્રણાલીમાં કેટલી ત્રુટિઓ હતી, આ ત્રુટિઓ દૂર કરીને શિક્ષણપ્રણાલીને કેવી રીતે સંયોજિત કરી શકાય અને બાળકને કેવી રીતે શિક્ષણ આપી શકાય એ વાતો નિશ્ચિત કરાય છે. બાળક ન્યારે સંસારમાં જન્મ લે છે ત્યારે એ ક્યો ક્યો શક્તિઓ લઈને આપણી આગળ આવે છે, તેની પ્રાકૃતિક શક્તિઓનો વિકાસ કેવી રીતે થાય છે ? ક્યો ક્યો પરિસ્થિતિમાં તે આગળ વધે છે અને ઉન્નતિ કરે છે ? પ્રાકૃતિક શક્તિઓથી કેટલી મદદ મળે છે ? એના ચારિત્રનો વિકાસ આ શક્તિઓથી ક્યાં સુધી થાય છે ? શિક્ષકે શું શું કરવાનું છે ? જેનાથી આ શક્તિઓનો પ્રયોગ કરીને બાળકોમાં સારું ચારિત્ર ઉત્પન્ન કરી શકાય. બાળકનાં જીવનમાં ક્યો ક્યો વખતે ક્યો ક્યો શક્તિઓનો વિકાસ થાય છે. અને શિક્ષકે આ શક્તિઓ માટે ક્યાં સુધી ધ્યાન આપવાનું છે ? બાળકનો માનસિક વિકાસ કેવી રીતે થાય છે ? રુચિ અને માનસિક પ્રયત્નનો શો સંબંધ છે ?

આવી જાતના પ્રશ્નોના ઉત્તરો આજના યુગમાં સરળ બની ગયા છે.

માનસશાસ્ત્ર અને શિક્ષકનો શિક્ષણકાર્યમાં ગાઢ સંબંધ છે.

શિક્ષણકાર્યમાં માનસશાસ્ત્ર કેટલું ઉપયોગી થઈ શકે છે તે વિશે આપણે હવે જોઈએ. કારણ કે જો આપણે બાળકોને કેળવણી આપવા માગીએ છીએ તો બાળકના માનસનો અભ્યાસ કર્યા વગર આપણે એને સાચી કેળવણી નથી આપી શકતા. આપણું ધ્યેય બાળકનો સર્વોચ્ચ વિકાસ કરવાનું છે એટલે શિક્ષણ તરીકેની આપણી એ ફરજ છે કે બાળકના માનસને આપણે બધી રીતે સમજી શકીએ. કેળવણી એટલે શું? જો આપણે એનો અર્થ કરવા જઈએ તો માપણે એ જાણી શકીશું કે બાળકમાં જે તત્ત્વો હોય છે તે તત્ત્વોને ઠીક રીતે બદલ લાવવા અને એ તત્ત્વોનો યોગ્ય રીતે વિકાસ કરવો. જો આ પ્રમાણે આપણે કરી શકીશું તો આપણે કદી શકીએ છીએ કે આનું નામ સાચી કેળવણી છે. આ તત્ત્વો શું છે? તે કયો જગ્યાએ રહેવા છે? એનાં સ્વરૂપો કેવાં છે? અને તેઓને મદદ લાગીને આપણે કેવી કેવી યોજનાઓ બનાવી શકીશું? આ મધ્ય ધમ્મા પ્રશ્નો માટે જરૂરી છે કે આપણે માનસશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોને સમજીએ. શિક્ષણક્ષેત્રમાં માનસશાસ્ત્ર સારી રીતે મદદ રૂપ નીરડે છે. જો શિક્ષકનું કાર્ય સરળ અને સુંદર બનાવવું હોય તો એનું માર્ગદર્શન માનસશાસ્ત્રથી જ મળે છે. લુદા લુદા દેશોની પ્રજાઓનું ધ્યેય અને મિદાન્તો માનસશાસ્ત્રના આધારે નક્કી કરાયેલા હોય છે. લુદા લુદા દેશોના ઈતિહાસોથી આ બધી વાતોનું વિવરણ જાણી શકીએ છીએ. જેવી રીતે દેશની જરૂરિયાતો વધતી જાય છે તેવી રીતે કેળવણી વધતી જાય છે અને તેમાં સુધારા થવા કરે છે. જેવી રીતે ભારતમાં સ્વતંત્રતા પત્રી જુનિયાદી તાલીમની જુની જુદી યોજનાઓ બનાવવામાં આવી છે, અને જે તાલીમ બાળકોના માનસને ઉપયુક્ત નથી તે તાલીમ નિષ્ફળ જવાની છે. બધા મોટા મોટા

જીવણીકારોને જુદી જુદી જાતના પ્રયોગો કરવા પડે છે. માનસ-શાસ્ત્રનો સારી રીતે અભ્યાસ કરવો પડે છે. બધા બનેલા અભ્યાસક્રમોમાં ધ્યાન આપવું પડે છે. અને યોજનાઓની સફળતા અને અસફળતા જોવાના પ્રયાસ કરવા પડે છે. આ માટે જે પાઠ્ય-પુસ્તકો અભ્યાસ ક્રમમાં રાખવામાં આવે તે પાઠ્યક્રમનું અધ્યયન પણ કરવું પડે છે અને પાઠ્ય-પુસ્તક બનાવનાર વ્યક્તિઓને પણ ફરજ પાડી પડે છે કે બાળકના માનસનું સંપૂર્ણ અધ્યયન કરીને જ પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરે.

બાળકનો વિકાસ દરરોજ થાય છે. અને એના જીવનનો વિકાસ કેવી રીતે થાય, એ પોતાના જીવનમાં કેવી રીતે આગળ વધે, તેના માનસિક વિકાસમાં કેવી રીતે વૃદ્ધિ થાય, આ બધા વાતો ધ્યાનમાં રાખીને જ આપણે બાળકને શિક્ષણ આપવું પડશે. બાલ્યાવસ્થા, કિશોરાવસ્થા, કૌમાર્યવસ્થા, યુવાવસ્થા બધી વાતો ઉપર ધ્યાન આપીને શિક્ષણ આપવું પડશે. આ વૃત્તન શિક્ષણનો એક અગત્યનો સિદ્ધાન્ત છે. બાળકના સંવાસમાં રહેનાર વ્યક્તિઓ જ જાણી શકે છે કે એનાં મુંઢર તરવો ક્યાં રહેલાં છે ? અને એના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ કેવી રીતે થાય એ જાણવું અગત્યનું છે. માનસશાસ્ત્રના અભ્યાસ વગર શિક્ષકને આ કાર્યમાં સફળતા મળી શકતી નથી. આપણે જોઈએ છીએ કે બધાં બાળકો સારા હોતાં નથી, શાળામાં આવનાર દરેક બાળક શારીરિક અને માનસિક દૃષ્ટિથી એક બીજાથી ભિન્ન હોય છે, અને આ ભિન્નતા શા માટે હોય છે એ પણ જાણવું શિક્ષક માટે જરૂરી છે. જીવણીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય સારા નાગરિકો બનાવવા અને બધાંને સાગ્રિય-વિકાસ કરાવો છે. શાળા તો આજે સમાજ છે. કારણ કે આજનાં બાળકો આવની કાલના નાગરિકો છે. આ માટે જ જીવનનું ધર્મખરું શિક્ષણ શાળામાં જ અપાય છે. શાળાના કાર્યમાં વિદ્યાર્થી મદદ કરે, ઈતર પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લે, ભવિષ્યના લોકશાસન માટે તૈયાર

થાય, એ જ આપણે ઈચ્છીએ છીએ. આ બધી વાતો સાથે શિસ્ત-પાલન પણ શાળાનું એક મોટું અંગ છે. આ માટે સાધારણ શિક્ષા, ઇનામો, શાખાશી અર્થાત સામ, દામ, દંડ એક બધી નીતિઓ કામમાં લેવી પડે છે.

માનસશાસ્ત્રથી શિક્ષકને પોતાને પણ સમજવાની શક્તિ મળે છે જે શિક્ષક પોતાની ફરજને ઓળખે છે તેના શિક્ષકના વ્યક્તિત્વની અસર ખીજા બધા વર્ગો ઉપર પડે છે. કાગણ કે બાળકમાં નકલ કરવાની એક પ્રવૃત્તિ હોય છે. એટલે બાળક પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષ રીતે અનુસરણ કરીને શિક્ષકના જીવનમાયી ધણું ઉદ્ભૂત કરે છે આસપાસના વાતાવરણમાયી, વ્યક્તિઓના વર્તનમાયી તે ધણું શીખે છે. આશ્રમોનું વાતાવરણ બદલાઈને આગે શહેરી વાતાવરણ થઈ ગયું છે. શિક્ષકનું જીવન પણ બદલાઈને આગે તો પ્રવૃત્તિશીલ બની ગયું છે કેટલાય શિક્ષકો તો પોતાના વ્યક્તિત્વને ટકાવી રાખવા એવા રસ્તાઓ લે છે જે નિકૃત કહેવાય છે. હિની રીતે વર્ગ ઉપર ચિડાવું, ગમે તેમ શિક્ષા કરવી, નોકરીની અસ્થિરતા, ધરની મૂંઝવણ અતૃપ્ત ગૃહસ્થજીવન, અહમ્, અતૃપ્ત વાસનાઓ, પોતાની શારીરિક ખોડ વગેરે વગેરે ધણાં કાગણો શિક્ષકના જીવનને નિકૃત બનાવે છે. પોતે જ મોડા આવનાર શિક્ષકો બાળકોને નિયમિત કેવી રીતે બનાવી શકે ? જે શિક્ષકે માનસશાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું છે તે પોતાની કમજોરીઓ દૂર કરના જાગૃત રહે છે. અને પ્રયત્નશીલ બનીને આત્મચિકામ સાધી શકે છે, હવે આપણે શિક્ષણનો આદર્શ “સરયમ શિવમ સુંદરમ” સાધનાનો છે અને માનસશાસ્ત્રની મદદથી આગળ વધવાનું છે.

૨: માનસશાસ્ત્રીય મૌલિક વાતો

માનસશાસ્ત્રના આધારે આપણે જોઈએ કે શિલ્પશાસ્ત્રના કયા કયા નિયમો હોવા જોઈએ, આ વાતો નિશ્ચિત કર્યા પહેલાં આપણે થોડી એવી વાતો ઉપર વિચાર કરવાનો છે જે દરેક વિદ્યાર્થીએ જાણવી જોઈએ.

(૧) પહેલી વાત આપણે એ જાણવી જોઈએ કે માનસવિજ્ઞાનમાં આપણે દરેક જીવિત વસ્તુના વ્યવહારનું નિરીક્ષણ કરીએ છીએ. ભૌતિકવિજ્ઞાન અને રસાયનશાસ્ત્રમાં આપણે જડ વસ્તુઓ ઉપર પ્રયોગ કરીએ છીએ. અને આ બધી વસ્તુઓનું નિરીક્ષણ કરીને આપણે એક સિદ્ધાન્ત બનાવીએ છીએ મનોવિજ્ઞાનમાં સજીવ વસ્તુઓ ઉપર આપણે પ્રયોગ કરીએ છીએ. કારણકે સજીવ અને નિર્જીવ વસ્તુઓનો વ્યવહાર એક જ નિયમના આધાર ઉપર નથી હોતો. નિર્જીવ વસ્તુની સાથે આપણે ઇચ્છાનુસાર વ્યવહાર કરી શકીએ છીએ પણ સજીવ વસ્તુ સાથે આપણે ઇચ્છાનુસાર વ્યવહાર નથી કરી શકતા. એની રુચિઓ ઉપર આપણે ધ્યાન રાખવું પડે છે તથા થોડાને તળાવ ઉપર લઈ જવો સહેલો છે, પણ એને પાણી પાવાની શક્તિ કોઈમાં નથી. સજીવ વસ્તુની આગળ આપણે ઉત્તેજના પ્રગટ કરી શકીએ છીએ. પણ આનો અર્થ એ નથી કે આપણી ઉત્તેજના મુજબ તે વ્યવહાર પણ કરે. આ એક મનોવિજ્ઞાનિક નિયમ છે કે કોઈ પણ વ્યવહાર માટે રુચિની આવશ્યકતા હોય છે. વ્યવહારનું મુખ્ય કારણ રુચિ છે. જેની રીતે દીવાનો પ્રકાશ આપણને અધારામાં માર્ગ બતાવે છે એવી જ રીતે ઉત્તેજના રુચિ માટે માર્ગદર્શક છે. એકલી ઉત્તેજના પણ વ્યવહાર માટે પર્યાપ્ત નથી સજીવ વસ્તુમાં એક વિશેષતા પણ હોય છે કે એ વ્યવહાર માટે સ્વતંત્ર છે. અને એ બહોરની ઉત્તેજનાનો નોકર નથી વ્યવહાર માટે મનમાંથી એને આદા મળે છે. સજીવ શરીરમાં આંતરિક અભિપ્રાય હોય છે. અને

આ આંતરિક અભિપ્રાય એના વ્યવહારનું મુખ્ય કારણ હોય છે. આગળ આપણે જોઈશું કે મનુષ્યો અને જીવોમાં કયા કયા આંતરિક અભિપ્રાયો અને પ્રેરણાઓ હોય છે, જેને લીધે એ વ્યવહાર કરે છે. સજીવ વ્યક્તિના વ્યવહારમાં સ્વતંત્રતા છે એ માટે એક ખીલું પણ પ્રમાણ છે, એક જ વ્યક્તિ એક જ ઉત્તેજના જુદા જુદા વખતે ઉપરિચિત યવાથી જુદા જુદા વ્યવહારો કરે છે. એ જરૂરી નથી કે એક ઉત્તેજના માટે હમેશા એક જ પ્રકારનો વ્યવહાર હોય. પણ આનો અર્થ આપણે એ પણ ન માની લેવો જોઈએ કે સજીવનો વ્યવહાર સ્વતંત્રતાને લીધે બિવક્ષ્ય અનિયમિત છે. આ વ્યવહાર માટે જો કોઈ શાસ્ત્ર અને નિયમ ન હોત તો મનોવિજ્ઞાન એક વિજ્ઞાન છે એમ ન કહી શકાત. વ્યવહાર માટે થોડા નિયમો અવશ્ય હોય છે પણ આ નિયમો આત્મગત છે.

(૨) હવે ખીજો પ્રશ્ન એ છે કે “ચેતના” જેને આપણે વ્યવહારથી ગોઠી શકીએ છીએ તે કંઈ વસ્તુ છે ? મનોવિજ્ઞાનનું મુખ્ય કર્તવ્ય માણસની માનસિક શક્તિઓને માનસિક વ્યવહાર દ્વારા સમજવાનું છે. માણસ લૌતિકવ્યવહાર કેવી રીતે કરે છે અને એમાં લૌતિક શક્તિઓ કંઈ કંઈ છે, એ જાણવું મનોવિજ્ઞાનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ નથી. પણ આનો અર્થ એ પણ ન સમજવો જોઈએ કે માનસશાસ્ત્રના વિદ્વાનો લૌતિક અવગ્યાઓ ઉપર ધ્યાન નથી આપતા. પણ તે મનુષ્યના જે કંઈ પણ લૌતિક વ્યવહારોનો પ્રયોગ હોય છે તે ફક્ત એના માનસિક વ્યવહાર સમજવામાં જ કામ લે છે. માનસિક અને દૈદિક વ્યવહારનો સંબંધ શો છે ? આ વસ્તુને હજુ સુધી કોઈ શોધી શક્યું નથી. આ હજુ સુધી એક સમસ્યા જ બનેલી છે. આ ફક્ત માની લેવામાં આવ્યું છે કે જો કોઈ પણ વ્યવહારનું માનસિક અને દૈદિક અંગોમાં વિશ્લેષણ કરવામાં આવે તો આ એ અંગોનો સંબંધ જાણી શકાય છે. અને આ સંબંધ સ્પષ્ટ છે કે તે એક ખીજાનાં કારણ નથી, પણ એક ખીજાને અમાનાન્તર આવે છે.

માનસિક અને ભૌતિક બેદ બતાવવો આવશ્યક પણ નથી. ભૌતિક અવસ્થાઓ, જેવી રીતે લંબાઈ, પહોળાઈ, ગરમી, ઠંડી, મોટાઈ, ઘટવું. આ બધી વસ્તુઓ જુદા જુદા માપોથી માપી શકાય છે. ભૌતિક વસ્તુઓ આકારમાં રાખી શકાય છે. પણ માનસિક અવસ્થાઓ જેવી રીતે વિચાર, રુચિ અને ભાવ વગેરેને ભૌતિક અવસ્થાનુસાર માપવાનું સંભવિત નથી.

ચેતના એક માનસિક સ્થિતિ છે. ઘણાય વિજ્ઞાનવેત્તાઓએ તો આને સાવધાનતા પણ કહી છે. આપણે જ્યારે જાગીએ છીએ અને ક્યારે ક્યારે ઊઘી જઈએ છીએ ત્યારે પણ આપણામાં ચેતના હોય છે. આપણા મનમાં થોડા ઘણા વિચારો તો આવતા જ હોય છે. આપણા મનમાં ઈચ્છા, સ્મરણ, કુખ, પ્રસન્નતા વગેરે કેટલીય બાબતો ઉપર વિચારો તો હોય છે. કેટલીય વખત તો આવા વિચારો આવે છે, નષ્ટ થાય છે, અને ખીજા વિચારો ઉત્પન્ન થતા જાય છે. ‘સ્ટાઉટ’ નું કહેવું છે કે આપણે જ્યારે અપ્રસન્ન નિદ્રામાં ઊઘીએ છીએ તો વખતને છોડીને હમેશા આપણા મનમાં થોડી ઘણી ચેતના અવશ્ય હોય છે. “જેમ્સ” આ ચેતનાને નદીની ઉપમા આપે છે. જેવી રીતે નદીનો પ્રવાહ એક ગતિથી વહે છે, એવી જ રીતે ચેતનામાં પણ એક ગતિ હોય છે. એવું હોતું નથી કે મનમાં એક વૃત્તિ આવે છે, ચાલી જાય છે. પછી સમાપ્ત થઈ જાય છે, ફરી મન શૂન્ય બની જાય છે. થોડા સમય બાદ ખીજી વૃત્તિ આવે છે પણ એક વૃત્તિ હોય જ છે, અને એ જ વૃત્તિમાં પરિવર્તન થઈને ખીજી વૃત્તિ બની જાય છે. પ્રવાહ નદીની માફક ચાલતો જ રહે છે. આ આવશ્યક છે કે એક વૃત્તિ એક વખત ધ્યાન સામે હોય છે અને ચેતનાપ્રવાહના ખીજા બધા ભાગો ક્યાંક ગુપ્ત થઈ જાય છે. થોડા વખતમાં ચેતવાવૃત્તિ ગુપ્ત સ્થાનથી ધ્યાનમાં આવી જાય છે, અને ધ્યાનવાળી વૃત્તિ ખમીને ગુપ્ત સ્થાનમાં ચાલી જાય છે. જેમ્સે તો ચેતનાપ્રવાહના વિષયમાં થોડા

નિયમો પણ બતાવ્યા છે. વર્તમાન કાળમાં આ બધા નિયમો માનવામાં આવે છે કે નહિ એ વાત સમજવાની અહીં જરૂર નથી. અહીં થોડાંધણા નિયમોનું વર્ણન કરી દઈએ છીએ. એક લક્ષણ તો એ છે કે ચેતનાવૃત્તિ જે કંઈ પણ હોય છે તે બહાર સંસારના વાતાવરણમાં ભ્રમણ કરતી નથી. પણ કોઈને કોઈ વ્યક્તિમાં અવસ્થા હોય છે. કારણ કે એ સંભવ નથી કે ચેતનાવૃત્તિઓ મનથી બહાર આડી અવળી ફરતી રહે. બીજી વસ્તુ એ છે કે દરેક માણસની મનોવૃત્તિઓ એક જેની હોતી નથી. તમારો મનોવૃત્તિઓ તમારા મનમાં છે અને મારી મનોવૃત્તિઓ મારા મનમાં છે. આ મનોવૃત્તિઓમાં થોડી ધૂંગી સમાનતા હોય પણ તે પૂર્ણ રૂપથી એક જેની નથી હોતી.

આપણા વ્યવહારનું રૂપ ખાસ કરીને આપણી ચેતના ઉપર જ આધારિત હોય છે. આપણે તે જ મનોવૃત્તિઓનું રૂપ વ્યવહારમાં જોઈએ છીએ, જે ચેતનાપ્રવાહમાં આવે છે. કારણકે જૂના જમાનામાં એ જ સમજાતું હતું કે મનુષ્યનો વ્યવહાર ફક્ત એની ચેતના ઉપર નિર્ભર છે. પણ આ વ્યવહારનું પૂર્ણ વિશ્લેષણ કરવાથી હવે કહી શકાય છે કે કેટલીય એવી વૃત્તિઓ આપણામાં હોય છે કે જેની ચેતના આપણામાં મિલકુલ હોતી નથી. પરંતુ આપણા વ્યવહાર ઉપર પ્રભાવ નાખી શકે છે. કાંઈક અને યુગે સ્વપ્ન, છાયા વગેરેનું વિશ્લેષણ કરીને કહ્યું છે કે અચેતન વૃત્તિઓનો પ્રભાવ ધણો મહત્ત્વપૂર્ણ હોય છે. પણ હજી આ વસ્તુ ઉપર વિજ્ઞાનવેત્તાઓમાં ઘણો મતભેદ છે.

(૩) ત્રીજી વસ્તુ જે જાણવા યોગ્ય છે તે વ્યવસ્થા, (System) નું સંક્ષિપ્ત વર્ણન. આપણા શરીરમાં કેટલાંય એવાં સ્થાનો છે જે મશીનનાં જુદાં જુદાં અંગોની માફક આપણા શરીરની, વૃદ્ધિ માટે જુદાં જુદાં કામ કરે છે. વાયુવ્યવસ્થા (વાત-સંસ્થાન) એક એવું મંડળ છે જે આપણાં પ્રતિક્રિયાત્મક કાર્યોને વિધિપૂર્વક ચલાવે છે.

આના મુખ્ય ત્રણ ભાગો છે. ૧. વાતનાડીઓ (Nerves) ૨. સુષુમ્ણા (Spinal cord) ૩. મસ્તિષ્ક (Brain). વાત નાડીઓ મસ્તિષ્ક અને સુષુમ્ણાથી શરીરના દૂર દૂરના ભાગોમાં જાય છે. તે પાતળા લાંબા રેશા અને તારો સમાન હોય છે. મોટી મોટી નાડીઓમાં આ બધા તારોનું એક બંડલ બની જાય છે. દરેક નાડીની અંદર એક તાર હોય છે. જેને એક્સન (Axon) કહેવામાં આવે છે. આ નાડીની પૂર્ણ લંબાઈમાં હોય છે નાડીઓ શરીરમાં તાર મોકલવાનું કામ કરે છે નાડીઓ બે પ્રકારની હોય છે એક જે શરીરથી સુષુમ્ણા તથા મસ્તિષ્ક સુધી ખચર લઈ જાય છે. આવી નાડીઓને કેન્દ્રગામી (Afferent) કહેવામાં આવે છે. બીજી જે મસ્તિષ્ક અને સુષુમ્ણાથી આગળ મોકલે છે. અને શરીરના બધા અંગથી સૂચનાઓ આપી છે અને એને શું કામ કરવાનું છે. આવી નાડીઓને કેન્દ્રત્યાગી (Efferent) કહેવામાં આવે છે. સુષુમ્ણા એક મોટી નાડી હોય છે અને એક નળીમાં રહે છે. રીડનું (ખરોળનું) હાડકું જેટનું લાંબું હોય છે તેટલી જ એની અંદરની નળી લાંબી હોય છે. સુષુમ્ણા આની અંદરની એના ભાગમાં કમર સુધી અને ઉપરના ભાગમાં માથા સુધી ફેલાયેલી હોય છે. આ નાડી સફેદ અને ભૂરા રંગના મસાલાથી બનેલી છે. સફેદ મસાલો શરીરની બીજી નાડીઓ સમાન દેખાય છે. ભૂરા મસાલાની નાડીઓમાં વાતકોષ (Nerve Cells) હોય છે. વાતકોષ બનાવટમાં સાધારણ કોષ જેવા જ હોય છે. અર્થાત્ તેઓમાં જીવનમૂળ (Protoplasm) હોય છે. અને વચમાં ચૈતન્યકેન્દ્ર (Nucleus) હોય છે. વાતકોષમાં ખૂબ વાત એ હોય છે કે એમાંથી નીકળેલો એક ભાગ નાડીઓમાં ચાલ્યો જાય છે. નાડીઓની વચ્ચેનો કોરો કોષમાંથી નીકળેલી લાંબી દોરી હોય છે. દરેક એક્સનને (તારને) આપણે કોષ ને કોઈ કોષ સુધી જોઈ શકીએ છીએ.

મસ્તિષ્કના ચાર ભાગ હોય છે. ખૂદત્ મસ્તિષ્ક (Cerebrum) લઘુ મસ્તિષ્ક (Cerebellum), સુપુમ્બ્હારીર્ષક (Medulla oblongata) અને સેતુ (Pons). સુપુમ્બ્હારીર્ષક સુપુમ્બ્હાનો ઉપરનો મોટો ભાગ સમજવો જોઈએ. જે સુપુમ્બ્હાને મસ્તિષ્કથી મેળવે છે. લઘુ મસ્તિષ્ક આના ઉપરના ભાગને કહેવામાં આવે છે. જે ખૂદત્ મસ્તિષ્કની નીચે હોય છે. આની વચમાં એક ઊંડી ચીરાડ હોય છે. જે આને જમણા અને ડાયા ભાગમાં વિભાજિત કરે છે. આની આખી સપાટી ખેંચેલી હોતી નથી. પણ આમાં કેટલાંય પડ હોય છે. સેતુ તે નાટીમૂત્રોથી બનેલું હોય છે. જે લઘુ મસ્તિષ્કના બે ભાગોને મેળવે છે. ખૂદત્ મસ્તિષ્ક મસ્તિષ્ક મુખ્ય અને સૌથી મોટો ભાગ હોય છે. તે એક મોટા લુંદા જેવો હોય છે અને સૌથી ઉપર ખોપરીની અંદર ગપ્પેલો હોય છે. આના પણ બે વિભાગો હોય છે. જે જમણા અને ડાયા ભાગો કહેવાય છે. આની બંધી સપાટીમાં કેટલાંય પડ હોય છે. પડો સિવાય ધરાતલમાં ચીરાડો હોય છે. જેવી રીતે સુપુમ્બ્હામાં સદેહ અને ભૂરા રંગના બે મસાલા મળે છે એવી જ રીતે મસ્તિષ્કમાં પણ આ બે મસાલા હોય છે. સુપુમ્બ્હાનો ભૂરા મસાલો માથા મુધી ફેલાઈને પહોંચી જાય છે. સુપુમ્બ્હારીર્ષકમાં ભૂરા મસાલો સુપુમ્બ્હાથી વધારે હોય છે. ખૂદત્ મસ્તિષ્કની સવારી ભૂરા મસાલાથી ઢંકાયેલી હોય છે. ફક્ત 'ઉપરની તળેટી જ નહિ, પણ બંધી ચીરાડો અને પડો આનાથી ઢંકાયેલાં હોય છે. માથાની ઉપર એક ચાદર હોય છે, આ ચાદરને વધક કહે છે. આ ચાદર ઉપર બધા કોષ્ઠ પાયરેલા હોય છે. અને આમાંથી નીકળેલા પાછળના ભાગોમાંથી મળીને કોષ્ઠનું એક જાળ બની જાય છે. માથાનું સૌથી મોટું કામ આ વાતકોષ્ઠોના ટુકમથી થાય છે. આ કોષ્ઠોની ગણના કરવી કઠિન છે. એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે કે મનુષ્યના મસ્તિષ્કમાં લગભગ ત્રણ અઝગ કોષ્ઠ હોય છે. માથામાં એટલી ચીરાડો હોય છે કે જે આ ચાદરને ખોલીને પાયરવામાં આવે

તો એનું ક્ષેત્રફળ બહુ મોટું થશે. અધિક ચિરાડો હોવાને લીધે આટલાં વચારે કાળ હોય છે. જેટલું પ્રાણી હોશીયાર હોય છે તેટલી વધારે ચીરાડો તેના મગજમાં હોય છે. પાંદરે અને વનમાનુષના માથામાં બહુ જ ઓછી ચીરાડો હોય છે. કારણ કે માણસ કરતાં એના મસ્તિષ્કનો આકાર નાનો હોય છે. સુવર (બૂંડ)ના માથામાં ચીરાડો હોતી જ નથી. મનુષ્યનું મગજ લગભગ ૧૫ શેર (અંગાળી) વજનનું હોય છે.

હવે આપણે વાતસંસ્થાનનાં કાર્યો ઉપર વિચાર કરીશું. સુષુપ્તાનું મુખ્ય કર્તવ્ય પ્રતિક્રિયાત્મક કાર્યો ઉપર નિયંત્રણ કરવાનું છે. આના દાખલાઓ સાથે સાથે આપનામાં આવે છે. જો કોઈ ગરમ અથવા ઠંડી વસ્તુ હાથને અડકે તો હાથ ઈધેલો, જો પગના તળીયા ઉપર ખણ (ખંજવાળ) આવે તો તેને ખણવું. જો કોઈ વસ્તુ આખની સામે ફેંકવામાં આવે તો પોપણો ખંધ કરી દેની વગેરે. હવે આપણે જોઈએ કે આ પ્રતિક્રિયાત્મક કાર્ય કેવી રીતે વાતમણ્ડવની આજ્ઞાનુસાર હોય છે. હવે પહેલો દાખલો જોઈએ, આમા પહેલી વાત તો એ હોય છે કે આપણી ચામડીથી ગરમી અને ઠંડીના સમાચાર એક કેન્દ્રગામી નાડીદ્વારા સુષુપ્તાને પહોંચાડવામાં આવે છે. પછી તે સંદેશ સુષુપ્તાના તે ભાગમા પહોંચી જાય છે, જેને આપણે જૂરો મસાલો કહીએ છીએ. અહીંના નાડીકોષ્ઠથી કાર્ય કરવાની આજ્ઞા મળી જાય છે. અહીંથી એક કેન્દ્રગામી નાડીદ્વારા પેશીને સંકાયવાની આજ્ઞા મળે છે. પેશીના સંકાયવાથી હાથ ખસી જાય છે. એ જરૂરી નથી કે દરેક પ્રતિક્રિયાત્મક કામમાં હાથ પગ હટી જાય અથવા ચાલે કારણ કે કેટલાય પ્રતિક્રિયાત્મક કામો એવા હોય છે જેમાં આ પ્રકારની કોઈ ગતિ હોતી નથી. જેની રીતે કોઈ સ્વાદિષ્ટ વસ્તુના જેવાથી મોંમાં પાણી ભરાઈ આવવું અથવા ક્રોધ વા ગરમીથી મોં લાલ થઈ જવું.

આ પ્રતિક્રિયાત્મક કાર્યોના દાખલાઓ આપણે આપી આવ્યા

છીએ. આવાં કાર્યો આણી જન્મથી કરે છે, તેને શીખવાની જરૂર નથી પરંતુ કેટલીય ક્રિયાઓ એવી છે જે આપણે શીખવી પડે છે, પણ-શીખી લીધા પછી આપણે તેને ધણી સુગમતાથી અને વિચાર્યા વિના કરી શકીએ છીએ, જેવી રીતે આપણે પ્રતિક્રિયાત્મક કાર્યો કરી શકતા હતા. નાચનું, સાયકલ ચલાવવી, કપડાં વણવાં ધૂગેરે આવી જાતના કામોના દાખલાઓ હોય છે. સાયકલ ચલાવતી વખતે મનુષ્યને પગ ચલાવવા માટે વિચાર નથી કરવો પડતો. એની જ રીતે ઊંઘવાના ગૂંથણુ યા હરતકામ કરતી વખતે વિચારવાની જરૂર નથી પડતી. એ એની સાથે વાતો પણ કરી શકે છે અને બીજી વાતો ઉપર ધ્યાન પણ આપી શકે છે. પોતાની આગળીઓ તેઓ મોય ઉપર ચલાવી શકે છે. હાં, સાયકલ ચલાવતી વખતે જો પથરો આગળ આવી જાય, અથવા ગૂંથતી વખતે ઊંઘવાના કયાક અટકવું પડે તો આ વાત બીજી થઈ જશે. આવી ક્રિયાઓ શાખ્યા પછી જો પ્રતિક્રિયાત્મક રૂપથી થવા લાગે છે તો તે અર્જુન પ્રતિક્રિયા કહેવાય છે.

સુપ્રમ્ના સીર્ષકને તો મસ્તિષ્કને એક ભાગ જ માનવામાં આવે છે. કાર્યની દૃષ્ટિથી આ સુપ્રમ્ના સમાન જ છે આમા જે ભૂરો મસાલો હોય છે તે સુપ્રમ્નાના ભૂરા મસાલાનો ફેલાયેલો ભાગ જ સમજવો જોઈએ. આ કારણને લીધે જ જે એના ઉપર ક્રોધ હોય છે તે વિરોધ પ્રતિક્રિયાઓનું નિયંત્રણ કરે છે. આંખો બંધ કરવી, ચાવવું, ઉધરસ ખાવી અને હૃદયની ગતિનું નિયંત્રણ આ ક્રોધોથી જ હોય છે.

શરીરને 'સાધવાનું' છે. જ્યારે કોઈ પણ મુંઝવણનાં લઘુ મસ્તિષ્ક ઉપર નાની ફાટનીઓ થઈ જાય છે. તો પોતાના શરીરને સંભાળીને નથી ચાલી શકતો, પણ અડવડિવાં (ગાંધી) ખાવા લાગે છે.

આપણે અગળ કઠ્ઠી આવ્યા છીએ કે માણસ નેટલાં ઉચ્ચ પ્રકારનાં કર્નધ્ય કરે છે તેઓની આજ્ઞા જુદા મસ્તિષ્ક દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. જોવા, સાંભળવું, સૂંઘવું, ગ્રાહ આખવો, બોલવું, વિચારવું, વગેરે માટે જુદા મસ્તિષ્કની આજ્ઞા મળે છે. આ બધા માટે આજ્ઞા આપવા વલ્ક ઉપર કેન્દ્ર હોય છે. જુદા મસ્તિષ્કમાં કોઈ પણ પ્રકારની ત્રુટિ હોવાથી વિધો ઉપસ્થિત થઈ શકે છે. વલ્કના જુદા જુદા ભાગો જુદા જુદા કાર્યો માટે નિયત છે.

માથાનાં જુદા જુદાં કાર્યો સમજવા માટે જનવરો અને માણસોના માથા ઉપર પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા છે. આ પ્રયોગોથી ધણી વાતો જાણવા મળી છે. જો વલ્કના કોઈ પણ ભાગ ઉપર વીજળીનો પ્રવાહ પહોંચી જાય તો શરીરના કોઈ ને કોઈ અંગમાં ગતિ અવસ્થા થશે, માની લો કે વલ્કના ભુજ નામના ભાગ ઉપર વીજળીનો પ્રવાહ દોડાવવામાં આવે તો હાથ કોઈ પણ રીતે હલશે. જો કોઈ પણ રીતે તે હાથનાં ભાગ માથાની કોઈ પણ ખીભારીને લીધે ખરામ થઈ જાય તો હાથમાં લકવો થઈ જશે અને માણસ હાથ હોવા છતાં પણ તેને નહિ હલ્લાની શકે, જો વલ્કના બોલવાની જગ્યા ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનો આઘાત પહોંચશે તો તે મૂંગો થઈ જશે તે લખી શકશે ખરો, પણ બોલી નહિ શકે. એક વિચિત્ર વાત એ પણ છે કે માથાના જમણા ભાગના કેન્દ્ર ઉપર કોઈ પણ ક્રિયા કરવામાં આવે તો એનો પ્રભાવ જમણા અંગ ઉપર નહિ પરંતુ ડાબા અંગ ઉપર પડે છે. જો વલ્કમાં ડાબા હાથવાળા ભાગ ઉપર ખરાબી થશે તો એના પ્રભાવથી જમણો હાથ કામ નહિ કરે. મસ્તિષ્કની ક્રિયા સમજવા માટે આ વાર્તા સ્પષ્ટ થઈ જવી જોઈએ કે

શરીરનો મુખ્ય કર્તાદર્તા મસ્તિષ્ક જ છે. જેવી રીતે આપણને આંખો છે પણ આંખો જોતી નથી, મસ્તિષ્ક જુવે છે. આપણે આ કદી શકીએ છીએ કે મસ્તિષ્ક આંખો દ્વારા જુએ છે. આ જ પ્રમાણે બીજાં બધાં અંગોની સ્થિતિ છે, મસ્તિષ્કનું સ્વસ્થ અને નિરોગી રહેવું ધણું જરૂરી છે. આ જ માટે ઇશ્વરે મસ્તિષ્કને એક મોટી અને મજબૂત પેટીમાં મૂક્યું છે.

બાળકોના અને મોટા માણસોના વાતમણ્ડલમાં બહુ અંતર હોય છે, અને એમાં મુખ્ય અંતર મસ્તિષ્કનું હોય છે. બાળકનું માથું આખા શરીરની તુલનામાં પુરુષના માથા કરતાં મોટું હોય છે. જે ફક્ત માથાની જ સરખામણી કરવામાં આવે તો આદમીનું માથું બાળકના માથા કરતાં મોટું હશે, પણ જે આખા શરીર સાથે સરખાવવામાં આવે તો બાળકનું માથું મોટું માનવું પડશે, આ જ હાલ માથાનો છે. બાળકનું મસ્તિષ્ક ઘણું જ જડદી વધે છે. પહેલા નવ મહિનામાં કુલવૃદ્ધિનો ૬ લાગ વધી જાય છે. અને બીજો ૬ લાગ ત્રણ વરસમાં વધે છે. અને બાકીનો લાગ આઠમા અથવા નવમા વરસમાં પૂર્ણ થઈ જાય છે. બાળકના મોટા થવાની સાથે સાથે માથું એકનું મોટું નથી થતું, પણ એની રચનામાં થોડું અંતર પડી જાય છે. વાતકોઈની સંખ્યામાં વૃદ્ધિ થતી નથી. એ જેટલા 'અચપણમાં' હોય છે તેટલા જ મોટી અવસ્થામાં હોય છે. તદ્વાત ફક્ત એટલો જ હોય છે, કે અચપણમાં એમનાં પૂંછડાં બહુ જ થોડાં બહાર નીકળે છે અને કોઈનાં પૂંછડાં બીજા કોઈના પૂંછડાંથી બહુ ઓછા મળેલાં હોય છે. ફારણ કે આ બધાં પૂંછડાં મળીને એક જાણ બનાવે છે. જે કંઈ પણ બાળક શીખે છે, જેવી રીતે ચાલવું, દોડવું, બોલવું, તેવી જ રીતે બધાં પૂંછડાંમાં વૃદ્ધિ થતી જાય છે. ભલે લખવાનું કામ હોય, સમજવાનું અથવા વિચારવાનું કામ હોય, ભલે કંઈ નવું શીખવાનું કામ હોય, એનાથી માથાના કોઈનાં પૂંછડાંઓમાં વૃદ્ધિ થાય છે. અને એ બધાં મળીને વધારે ને વધારે જાણ બનાવતાં જાય છે. પરમાત્માએ

માણસને એક મોટી શક્તિ આપી છે કે કોઈ પણ ક્રિયા કરવાથી એનો મસ્તિષ્કમાં આવી રીતે વૃદ્ધિ થતી જાય. વાંદરા અને મનુષ્યના હાથની રચના એક જેવી જ હોય છે. પરંતુ અંતર બહુ જ થોડું છે. મુખ્ય અંતર તો એ છે કે માણસ મોટો ખેલાડી બની શકે છે. પણ વાંદરા નથી બની શકતો. જો કે બન્નેના હાથ એક સરખા જ હોય છે. આતું કારણ એ છે કે મનુષ્યના મસ્તિષ્કના કોષ્ઠમાં નવાં નવાં પૂંછડાં નિકળી શકે છે. અને તે બધાં પરસ્પર મળીને એકબીજા ઉપર અસર નાખી શકે છે. પણ વાંદરાના માથામાં આ નથી થઈ શકતું.

x

૩. પરમ્પરા અને સહવાસ

માણસમાં કેટલીય દૈહિક અને માનસિક શક્તિઓ એવી છે કે જે એને વ્યક્તિગત પરમ્પરાથી મળે છે. એમાં સહવાસનો પણ ભાગ છે. એટલે હવે આપણે વિચાર કરીશું કે મનુષ્યોની આ શક્તિઓ બનાવવામાં આ ખેમાથી કઈ શક્તિ વધારે ભાગ લખે છે. જો આપણે પરમ્પરાને જ 'બધું' માની લઈએ તો શિક્ષણની કંઈ આવશ્યકતા દેખાતી નથી. અને જો સહવાસને જ 'બધું' માની લઈએ તો આપણે ધારીએ તે પ્રમાણે વ્યક્તિને બનાવી શકીએ છીએ. વાસ્તવિક રીતે આપણે આગળ આવીને જોઈશું તો માણસની માનસિક અને દૈહિક વૃદ્ધિમાં આ બે વાતોનો ભાગ હોય છે અને શિક્ષકને બે વાતો ઉપર પૂર્ણ ધ્યાન આપવાની જરૂર હોય છે. શિષ્યે આપવા માટે અધ્યાપક આગળ બાળકને ઉપસ્થિત કરવામાં આવે છે અને શિક્ષકને એ બાળકની 'જરૂર છે કે બાળકનું' મન, કેવું છે, એની 'કપી કપી' શક્તિઓ છે, અને તેઓનો પ્રયોગ તે કેવી રીતે કરી શકે છે ? શું બાળકનું મન એક ખાસ વાસણ જેવું

હોય છે? જેમાં અધ્યાપક જે ઈચ્છે તે ભરી શકે અથવા તે એક રસ, દ્રવ્ય, સ્થાનપદ જેવું હોય છે? અથવા, સ્લેટ જેવું હોય છે? જેના ઉપર એ ધારે તે લખી શકે. શું બાળકના મનમાં ખરાબ પ્રવૃત્તિઓ ભરેલી હોય છે? જેનું નિયમન ન કરવાથી બાળક દુરાચારી બની જશે અથવા તો તે એટલો - ગુણસપન્ન હોય છે કે શિક્ષકને એના સહવાસમાં રહેવાલાયક જે વાતો હોય છે તેનાથી બાળકને દૂર રાખવો જોઈએ? જીવનશાસ્ત્રના વિજ્ઞાનવેત્તાઓએ આ વાત ઉપર ઘણું જ ચિન્તન કર્યું છે. આ વાત બહુવા માટે કે પરપરાથી આપણને શું મળે છે? એ લોકોએ જનવરો અને માણસો ઉપર ઘણા અખતરા કર્યા છે. તેઓનો એ મત છે કે આપણી પામે જેટલી માનસિક અને શારીરિક શક્તિઓ છે તે આપણને પરમ્પરાથી જ મળી છે. કારણ કે, મન આ સંસારમાં એક ખાલી વાસણની માફક ઉત્પન્ન થતું નથી બધા લોકોની શક્તિઓ એક જેવી હોતી નથી. શિક્ષણ અને સહવાસનો પ્રભાવ પડવાથી એ પહેલેથી જ નક્કી થઈ જાય છે કે આપણી શક્તિ ક્યાં સુધી દોડી શકે છે, એ આવશ્યક છે કે સહવાસરૂપી સંસાર ન હોય તો આપણી શક્તિઓનો પ્રયોગ કરવાનો કોઈ અવસર ન મળે. પરમ્પરાથી પામેલી શક્તિઓનો વિકાસ ફક્ત સહવાસથી જ થઈ શકે છે. વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ પરપરાના એ નિયમો મુખ્ય ગણાય છે. પહેલો તો એ છે કે જેવાં મા આપ હોય છે તેવી જ તેમની સંતતિ પેદા થાય છે. એક જાતિનાં જનવર ખીજી જાતિનાં બચ્ચાં ઉત્પન્ન નથી કરી શકતાં. આના ઉપરાંત આ પણ સત્ય છે કે લાંબાં મામાપનાં બાળકો લાંબાં જ હોય છે, કાળાઓનાં કાળાં, બૂરાવાળવાળાંઓને બૂરાવાળવાળાં બાળકો ઉત્પન્ન થાય છે. ગંદન અને વૈજમનનું, આ અનુમાન છે કે તે આણુઓમાં જે સંતાનોત્પત્તિના કામમાં આવે છે તેમાં થોડો ભાગ એવો હોય છે કે સંતાનના શરીરમાં જેવો હોય છે તેવો જ બની રહે છે. અને બ્યારે તે સંતાન ઉત્પન્ન કરે છે ત્યારે તે કામમાં આવે છે.

એ સંતાનમાં જેમ હોય છે તેમજ પહેલો જન્મ છે. અને આવી જ રીતે પેઢીએ ચાલતું રહે છે.

પરંપરાના પહેલાં નિયમ માટે આપણે કોઈ ઉદાહરણ આપવાની જરૂર નથી. કોઈ પણ વંશની વંશાવળી ઉપર જે આપણે ધ્યાન દઈએ તો આ સિદ્ધ થઈ જશે કે જેના માતાપિતા હોય તેવાંજ તેનાં સંતાન હોય છે. કાલે પીયસનને વેગઉડ ડારવિન ગાલ્ટને નામનો પ્રખ્યાત વંશ ૧૦૦૦ વર્ષ સુધીના ઇતિહાસની શોધ કરી અને આ નિષ્કર્ષ કાઢવામાં આવ્યો કે વિજ્ઞાનવેતાના આ વંશના લોકે પાંચ પેઢી સુધી ખરાબર વિજ્ઞાનમાં હમેશાં જાણી જાણી પદવી ઉપર પહોંચતા ગયા છે. આ વંશમાંથી જેટલા એફ. આર. એસ (F. R. S) ચૂંટવામાં આવ્યા છે તેટલા બીજા કોઈ વંશમાંથી ચૂંટવામાં આવ્યા નથી. આવીજ રીતે “લુકસ” નામનો અમેરિકામાં એક વંશ છે. વિજ્ઞાનવેતાઓએ આ વંશના ઇતિહાસની સેંકડો વર્ષ સુધી શોધ કરી છે. ડાર્વિન વંશ જેટલો પ્રતાપશાળી રહ્યો છે. તેટલો જ લુકસ વંશ બદમાસ અને લુચ્ચો રહ્યો છે. આ વંશ નીચોથી શરૂ થયો. નીચોમાં જ તેના વ્યવહાર આજે થતા રહ્યાં. અને એનાથી નીચો જ ઉત્પન્ન થયા.

પરંપરાનો આ નિયમ છે કે જેવાની સંતતિ તેવીજ હોય છે. એ એટલું પ્રત્યક્ષ છે કે આમાં કોઈ વિશેષ પ્રમાણની આવશ્યકતા નથી. આના જે દાખલાઓ ઉપર બતાવવામાં આવ્યા છે, એવા બીજા પણ ઘણા મળી શકે છે. એક વસ્તુ ખીણ પણ જેવામાં આવે છે કે સંતાન અને માબાપ એક જેવાં હોય છે તો પણ તેઓમાં સમાનતા હોતી નથી. થોડી ઘણી ત્રુટિઓ રહી જાય છે. એ બિચકુલ એક જેવાં નથી હોતાં. ભાઈઓ અને બેનોમાં પણ થોડું-ઘણું અંતર રહી જાય છે. ક્યારે ક્યારે આ અંતર વધારે થઈ જાય છે. સાંવડા રંગવાળા માબાપને એક રંગવાળા સંતતિ પેદા થાય છે. અથવા તો તેમની

આંખો અને વાળના રંગમાં બહુ અંતર થઈ જાય છે. પણ માતા-પિતા અને એમના સંતાન બિલકુલ એક સરખાં ન હોય, એ તો એક સાધારણ વાત છે. આ વાત ઉપર વિચાર કરીને પરમ્પરાનો બીજો નિયમ કાઢવામાં આવ્યો છે. જેવાની તેવી સંતતિ હોય તો પણ થોડું અંતર અવરય હોય છે. આ તફાવત થોડા નિર્ધારિત નિયમોને અનુસરીને જ હોય છે. આ વાત માટે મેન્ડેલ ધણા પ્રયોગો કર્યા છે. એણે લાંબા અને ઠીંગણા વટાણાનું ગર્ભોધાન કરાવ્યું. અને આ શોધી કાઢ્યું કે પેઢી દર પેઢીએ કેટલી કેટલી લાંબી અને કેટલી કેટલી ઠીંગણી સંતતિ પેદા થાય છે. પહેલી પેઢીમાં માત્રી સર્પ એ કે થોડી લાંબી થઈ અને થોડી ટૂંકી થઈ. મેન્ડેલે આ લાંબા અને ઠીંગણાને જુદા જુદા કરીને લાંબા અને ઠીંગણા વટાણામાં પરસ્પર ગર્ભોધાન કરાવ્યું. આ પ્રમાણે કરવાથી ગોધવામાં આવ્યું કે લાંબા વટાણા ફક્ત લાંબી જ સંતતિ ઉત્પન્ન નથી કરી શકતા, પણ થોડી લાંબી અને થોડી ઠીંગણી સંતતિ પેદા કરી શકે છે. ૨૫ પ્રતિશત તો લાંબી અને શુદ્ધ જાતિ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. શુદ્ધ એટલે એ આગળ હંમેશા લાંબી સંતતિ જ ઉત્પન્ન કરવાના છે. ૨૫ પ્રતિશત શુદ્ધ ઠીંગણી ઉત્પન્ન કરી શકે છે. તે આગળ આલીને પણ ઠીંગણા જ ઉત્પન્ન કરવાના છે. મેંકડે ૫૦ ટકા મિશ્ર ઉત્પન્ન કરવાના છે. અર્થાત થોડા લાંબા, થોડા ટૂંકા અને થોડા મિશ્રિત ઉત્પન્ન કરી શકે છે. આવા ઠીંગણા છોડોને જે અંદર અંદર ગર્ભોધાન કરાવવામાં આવે તો તેમની વંશવૃદ્ધિ આ પ્રમાણે જ ચાલશે. આવા પ્રયોગો જનવરો ઉપર પણ કરવામાં આવ્યા છે. મેન્ડેલવાદથી આ વસ્તુની શોધ થઈ શકે છે કે સંતાનમાં માબાપના થોડા ધણા તફાવતો શા માટે થાય છે. આ તો નિશ્ચિત છે કે બધી સંતતિ એક જેવી નથી હોતી, અને માતાપિતા જેવી જ હોય એ પણ સંભવ નથી. પણ જે અંતર હોય છે એ વૈજ્ઞાનિક નિયમાનુસાર હોય છે. એમાં અનિયમિતતા હોતી નથી. ક્યું? અંતર ક્યા કારણે આવ્યું આ

શોધવા માટે પહેલાંની બધી પેઢીઓનું જ્ઞાન જરૂરી છે.

આપણે ઉપર કહ્યું છે કે આપણે જે કંઈ છીએ, અને જેવા છીએ તે પરંપરાને લીધે જ છીએ. આપણે મોટાઓ જેવા છીએ, અથવા તેમનાથી જુદા છીએ, આનું પણ મુખ્ય કારણ પરંપરા છે. જન્મ સમયે જ આપણા માટે પરંપરાના નિયમાનુસાર આ નિશ્ચિત યર્ષ જાય છે કે આપણે કેવા છીએ અને કેવા થઈ શકીશું. જન્મતાંજ એ નિશ્ચિત યર્ષ જાય છે કે બાળક કાલો થશે કે ગોરો ? એની આંખો કાળી થશે કે ભૂરી ? એ લાંબો થશે કે ડીંગલો ? એની ભુદ્ધિ તીવ્ર થશે કે મન્દ ? કહેવામાં આવે છે કે “પુત્રનાં લક્ષણ પારણ્યામાં દેખાઈ આવે છે.” પરંપરા બાળકો માટે બહુ નિશ્ચિત કરી દે છે. સહવાસનો એના ઉપર કંઈ પણ પ્રભાવ પડી શકતો નથી. કારણ કે શિક્ષણ ગમે તેટલું ઉચ્ચ હોય પરંતુ તે ગંધેડને માનવ નથી બનાવી શકતું.

હવે સહવાસના પ્રભાવને સમજવા માટે આપણે એક દાખલો લઈએ. જેનાથી આ પ્રમાણિત યર્ષ જશે કે સહવાસનું મહત્ત્વ બહુ જ હોય છે. આપણે એમ માની લઈએ કે થોડાં બાળકો હિન્દમાં હિન્દુસ્તાની માબાપથી પેદા થયાં છે. તેઓને લઈને પેદા થયા બાદ તુરતજ વિલાયત મોકલી દેવામાં આવે અને આવીજ રીતે અગ્રેજ માબાપથી ઉત્પન્ન થયેલાં બાળકોને ભારત લાવવામાં આવે અને દસપંદર વરસ પછી એ મતિના બાળકો જેવામાં આવે તો શોધી શકાશે કે સહવાસ શું કરવાની શક્તિ રાખે છે. હિન્દુસ્તાની બાળક જે વિલાયતમાં ઉછેરવામાં આવ્યાં છે, તે પોતાના દેશભાઈઓથી થોડી વાતોમાં મળશે અને થોડી વાતોમાં જુદાં હશે આવી રીતે અગ્રેજ બાળકોનું પંજુ પરિવર્તન કયી જાતનું થશે એ જાણવું જરૂરી છે. હિન્દુસ્તાની બાળકો જેવા રંગનાં થયાં જોઈએ તેવા જ રંગનાં થશે. પરંપરાના નિયમાનુસાર લાંબા અને ડીંગણા એટલાજ થશે. પણ અંતર એટલુંજ હશે કે તે અગ્રેજ ભાષાનો પ્રયોગ પોતાની માતૃભાષાની માફક કરશે. ગુજરાતીનો તેઓને એક શબ્દ પણ નહિ

આવડે તેઓના આચારવિચાર અંગ્રેજોના જેવા થયે અને જીવનને
 ખીજી દૃષ્ટિએ જોયો આનું યારણ આજ છે કે સહવાસનો તેમના ઉપર
 ધણો અભાવ પડ્યો છે. હવે માની લઈએ કે તે કેટનીય પેઢીઓ મુધી
 વિનાયતમા રહે, લગ્ન અને વિનાહમણુનાજ હરે તો થોડા સમય પછી
 આપણે જોઈશું કે તેઓની પરમ્પરા પ્રાચીન હિન્દુ લાઘવોથી બદલી જશે
 આ પરમ્પરા ઉપર વર્ણિત પરમ્પરાથી ભિન્ન છે આની પરમ્પરાને,
 ખીજી પરમ્પરા કહેવામા આવે છે પરમ્પરા માતા પિતાના
 ક્રોધથી મળે છે અને આને બ્રહ્મા સિવાય કોઈબદની શક્તિ નથી આના
 ઉપર શિક્ષણનો કઈ પ્રભાવ પડી શકે તે નથી પણ તે પરમ્પરા જેનો પ્રભાવ
 મનુષ્યની માતૃભાષા, આચાર વિચાર અને માનસિક વિકાસ ઉપર પડે
 છે આની પરમ્પરાને સામાજિક પરમ્પરા કહેવામા આવે છે.
 આના ઉપર શિક્ષણનો ધણો પ્રભાવ પડે છે દરેક દેશનો અને
 દરેક જાતિની એક વિશેષ સામાજિક પરમ્પરા હોય છે અને શિક્ષ
 ણનો ઉદ્દેશ હોવો જોઈએ કે આ પરમ્પરાનું તે સચાનન કરે
 બાળકોને એની સામાજિક પરમ્પરા આપવામા આવે કે જે પેઠ
 દર પેઠી ચાલતી રહે શિક્ષણનો ઉદ્દેશ્ય ફક્ત એજ નજ હોવો જોઈએ કે
 જે સામાજિક પરમ્પરા છે તેજ ચાલતી જ નાથ પરંતુ એમા
 સંશોધન કરે અને એની ઉન્નતિ અને વૃદ્ધિના પ્રયત્નો કરે

1

x

૪. પ્રાકૃતિક શક્તિ અને મનોવિકાર

1. માણસ જે કઈ વિચારે છે અને જે કરે છે એનું મુખ્ય
 કારણ એની પ્રવૃત્તિઓ હોય છે જે એના મનને વિશેષ માર્ગ ઉપર
 લઈ જાય છે આ પ્રવૃત્તિઓથી માણસને પોતાના વિકાસનો રસ્તો
 મળે છે અને આ પ્રવૃત્તિઓ એને જે રસ્તો બનાવે છે તેજ રસ્તો
 ઉપર તે ચાલે છે મનુષ્ય જે શક્તિઓ ઉપર આધારિત હોય છે :

બે પ્રકારની છે:-૧. પ્રાકૃતિક, અને ૨. અર્જિત. - પ્રાકૃતિક શક્તિઓ કુદરતી હોય છે અને અર્જિત શક્તિઓ તે પોતાના જીવનમાં પ્રાપ્ત કરે છે. માણસનું ચારિત્ર્ય આ બે પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓથી બનેલું હોય છે. આ જીવનમાં આવે છે કે બાળક જ્યારે સર્વપ્રથમ વાળવળાં જનનવર બિલાડી વગેરેને જુએ છે, અથવા કોઈ ભયંકર અવાજ-જેવી રીતે વીજળીનો ગડગડાટ-તે સાંભળે છે ત્યારે એને ડર લાગે છે. અને તે નાસવાની અથવા આજીમાજી સંતાઈ જવાનો પ્રયાસ કરે છે, એ એમ કેમ કરે છે? એને આમ કરવાનું કોણે કહ્યું છે, આ વાત એમાં પ્રાકૃતિક છે. એના મનમાં આમ કરવાની ઉત્તેજના હોય છે. અને તે પોતાને એ પ્રમાણે કરવાથી રોક્ષી પણ શકતો નથી. ડરથી આવી રીતે ભાગવું અથવા આવી રીતે સંતાવાની અંત પ્રેરણા ફક્ત માણસોમાં જ નહિ, પરંતુ જનનવરોમાં પણ મળે છે. કારણ કે આ ડરવાની પ્રવૃત્તિ જનનવરોમાં પણ હોય છે. હવે બાળકની અનુકરણ કરવાની શક્તિ ઉપર આપણે ધ્યાન આપીએ. અને એક નાના બાળકના વ્યવહારને જોઈએ તે એવી જ રીતે ચાલવાનો પ્રયત્ન કરે છે, જેવી રીતે એના ઘરમાં વડીલો ચાલે છે. તે એવાં જ કપડાં પહેરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, જેવાં કપડાં એના મિત્રો પહેરે છે. વાંદરા માટે આ કહેવામાં આવે છે કે તે એક ખાસ અનુકરણ કરનારું જનનવર છે. વાંદરાને અને બાળકને અનુકરણ કરવાનું કોઈ શીખવાડતું નથી પરંતુ એનામાં આ પ્રેરણા તો હૃદયમાંથી જ હોય છે.

માણસ, ગાય, ગધેડો વગેરેનાં જન્મ થયા પછી તરતજ દૂધ પીવાનું શરૂ કરી દે છે. હવે આપણે આ ધાવવાની ક્રિયા ધ્યાનથી જોઈએ. આ ક્રિયા તેને કોઈ શીખવાડતું પણ નથી આ ક્રિયા એટલી સરલ પણ નથી. તો પણ વગર શીખવાડે અને વગર અભ્યાસે બાળક એને એકદમ કરવા લાગી જાય છે. એનું કારણ એ છે કે એને આ પ્રમાણે કરવાની આંતરિક પ્રેરણા હોય છે એવા અમોને ઘણાંય દાખવાઓ મળે છે. એનાથી એ પ્રત્યક્ષ થઈ જાય છે કે માણસ અને:

અણ્યાં જનવરોનાં ખર્ચા જે કંઈ પણ વ્યવહાર કરે છે. તેવું કરવા માટે જ પરમાત્માએ એને થોડી પ્રાકૃતિક શક્તિઓ આપેલી છે. એણે મનુષ્યો તથા જનવરોને એવી સ્વાભાવિક બુદ્ધિ આપી છે કે જેને લીધે શીખવાડ્યા વિના પણ તે આવી રીતે વ્યવહાર કરી શકે છે.

હવે એક પાઠશાળામાં લણનાર બાળકના વ્યવહારને જોઈએ. તે બાળક જ્યારે પોતાના શિક્ષકને માર્ગમાં મળે છે. ત્યારે તેમને પ્રણામ કરે છે, અને ઘણી નમ્રતાથી વાતો કરે છે. જે કંઈ વસ્તુ એને જોઈએ છે તે પ્રાર્થના કરીને મોટાંઓથી માગે છે. ઝૂંટવવા માટે દોડતો નથી. આવી જાતનો વ્યવહાર તે શા માટે કરે છે? માતાના ઉદરેથી જન્મ લેતાં તે આ વ્યવહાર જાણતો ન હતો, અને સ્વાભાવિક બુદ્ધિને લીધે પણ તે આ પ્રમાણે કરતો નથી. આ ઉત્તમ વ્યવહાર એને શીખવાડવામાં આવે છે. આ વાત અવસ્થ છે અને આગળ જઈને સ્પષ્ટ થશે થઈ જશે કે આ વ્યવહાર એ ધીમે ધીમે શીખ્યો છે. એના શીખવાડનાર માણસોએ એની પ્રાકૃતિક શક્તિઓ કામમાં લઈને એને આવી જાતનો વ્યવહાર, જે વ્યવહારને આપણે ઉત્તમ સમજીએ છીએ તે શીખવાડ્યો છે. કારણ કે આપણું આપું ચારિત્ર્ય કંઈક તો પ્રાકૃતિક શક્તિઓથી, અને કંઈક અર્જિત અથવા મેળવેલી શક્તિઓથી, ધણી છે, મનુષ્યના વ્યવહારમાં અર્જિત શક્તિઓ જ મુખ્ય હોય છે. પણ આ બંધાનું મૂળ પ્રાકૃતિક શક્તિઓ જ હોય છે. શિક્ષકે આ વસ્તુને સ્પષ્ટ રીતે સમજી લેવી જોઈએ કે માણસનું ચારિત્ર્યરૂપી આપું શરીર એની પ્રાકૃતિક શક્તિઓની રૂપરેખા ઉપરથી બનેલું હોય છે. આ જ કારણ છે કે વર્તમાન મનોવિજ્ઞાનમાં પ્રાકૃતિક શક્તિઓનું મહત્ત્વ વધારે ગણાય છે. માણસનું આપું ચારિત્ર્ય, એનું વ્યક્તિત્વ, એનો સામાજિક વ્યવહાર તથા એની પ્રાકૃતિક શક્તિઓ એના ઉચિત વિકાસ ઉપર નિર્ભર છે. દરેક વ્યક્તિ વ્યક્તિ હોય છે. પણ એનાથી વધારે એ સામાજિક વ્યક્તિ હોય છે. અને એની પ્રાકૃતિક શક્તિઓનો વિકાસ એ સદવાસમાં જ

યતો રહે છે. જેમાં તે પ્રાકૃતિક શક્તિઓના આધાર ઉપર મનુષ્યના શિક્ષણ અને સહવાસનો પ્રભાવ પડે છે અને માણસનું ચારિત્ર્ય ઘડાય છે. શિક્ષણનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે કે તે બાળકને ચારે બાજુ એવો સહવાસ ઉપસ્થિત કરે, અને એવા સહવાસમાં એને રાખે, જેનાથી પ્રાકૃતિક શક્તિઓનો પૂર્ણ અને શુદ્ધ રીતિથી વિકાસ થાય. આ માટે શિક્ષકે આ બે વાતો જાણવી જરૂરી છે, પહેલી તો એ કે માણસની પ્રાકૃતિક શક્તિઓ શું છે ? અને બીજી એ કે સહવાસ કેવો હોવો જોઈએ ? જે વિકાસ માટે ઉત્તમ સમજવામાં આવે. માણસની શક્તિઓ કઈ કઈ છે ? અને એ શક્તિઓમાં શિક્ષણક્ષેત્રમાં કઈ વધારે ઉપયોગી એ વસ્તુ ઉપર વિચાર કરતા પહેલાં પ્રાકૃતિક શક્તિઓ શું છે ? અને એનાં મુખ્ય લક્ષણો કયાં છે ? એના ઉપર આપણે સ્પષ્ટ રીતે વિચાર કરવો જોઈએ. પ્રાકૃતિક શક્તિઓ શું છે ? એની નિશ્ચિત રૂપથી પરિભાષા બનાવવી બહુ જ કઠિન છે. આ વિષયમાં માનસ-શાસ્ત્રીઓમાં મતભેદ છે. વર્તમાનકાળમાં મેકડૂગલ, ફ્રીવર અને થોર્ન ડાઈક વગેરે પ્રસિદ્ધ માનસશાસ્ત્રીઓએ આ વાત ઉપર ઘણું વિચાર કર્યો છે. જેનાથી આપણે પ્રાકૃતિક શક્તિઓનાં ઘણાં લક્ષણો શોધી શકીએ છીએ. ^૧

૧-પહેલી વાત જે આપણે ઉપરના દાખલાઓથી સ્પષ્ટ કરી શકીએ, અને જેના વિષયમાં બધા સહમત છે, તે આ છે કે આપણામાં કેંઈકે પ્રાકૃતિક પ્રવૃત્તિઓ છે. જેને લીધે આપણે કાંઈ પણ વસ્તુને જોઈને વિશેષ પ્રકારથી વ્યવહાર કરીએ છીએ, આ માનસિક પ્રવૃત્તિઓ પ્રાકૃતિક છે. તેઓને લીધે જેવો વ્યવહાર આપણે કરીએ છીએ. તે આપણને કાંઈ શીખવાડતું નથી. એને આપણે જન્મથી જ જાણીએ છીએ, અને જ્યારે આપણને સમય મળે છે ત્યારે તરતજ કરના લાગીએ છીએ. આ પ્રવૃત્તિઓ પરંપરાથી ચાલતી આવી છે. અને આ આપણી બીજી પરંપરાનો અંશ છે. જ્યારે ઉત્તેજના હોય છે ત્યારે

આપણે વ્યવહાર કરતી વખતે કંઈ વિચાર કરવો પડતો નથી. અને આપણા વ્યવહાર એટલો સરળ બની જાય છે કે આપણને એ પ્રમાણે કરવાનો વર્ગોથી અભ્યાસ છે. આપણા ધણા શીખેલા વ્યવહાર પણ ધીરે ધીરે સુગમતાથી ચતા જાય છે, જેવી રીતે ટાઈપ કરવું, અથવા મોટર ચલાવવી; પણ આ પ્રાકૃતિક વ્યવહાર નથી બની જતા. આ વ્યવહારો આપણે જન્મ્યા પછી જ શીખીએ છીએ અને અહીંજ છોડી દઈએ છીએ અને બીજા પર-સ્પર્શથી પેઢી દર પેઢી ચાલી શકતા નથી.

૨-બીજી વાત એ છે કે જેટલા પ્રવૃત્તિઓ કોઈ પણ જાતિમાં હોય છે તે એ જાતિની બધી વ્યક્તિઓમાં હોવી જરૂરી છે. એક પ્રવૃત્તિ જે મનુષ્યજાતિમાં મળે છે તે બધાજ મનુષ્યોમાં મળશે. તે જાનવરોમાં મળે અથવા ન મળે પણ માણસોમાં તો અવશ્ય મળવીજ જોઈએ. જેવી રીતે મનુષ્ય જાતિમાં આ પ્રાકૃતિક પ્રવૃત્તિ છે, કે તે ભય ઉપજાવનારી વસ્તુ જોઈને ક્યાંક સંતાઈ જાય અથવા નાસી જાય. આ પ્રવૃત્તિ બધા મનુષ્યોમાં મળશે. કેટલીય પ્રવૃત્તિઓ એવી છે જે માણસોમાં અને બીજા જાનવરોમાં સમાન રૂપથી મળે છે, જેવી રીતે મૈથુન કરવાની ઇચ્છા. જો કે એક વાત ચોક્કસ છે કે માનવીય પ્રવૃત્તિઓ બધા મનુષ્યમાં મળે છે. પણ એ પણ થઈ શકે છે કે દરેક મનુષ્યમાં એના વિકાસનો ગતિ એક સરખી હોતી નથી. એક લાયોપ્લાદક વસ્તુને જોઈને એક માણસમાં ડર વધારે હોય અને બીજામાં ઓછો. બે માણસમાં અનુકરણ કરવાની પ્રવૃત્તિ એક સરખી જ હોય પણ બેની અનુકરણપ્રણાલીની આતુરતામાં અંતર થઈ શકે છે. કેટલુંક અંતર તો સહવાસથી પડે છે, પરંતુ એ બંનેમાં આવ્યું છે કે એક સહવાસ હોવા છતાં પણ આ બેદ પ્રાકૃતિક છે. કેટલીય પ્રવૃત્તિઓ પુરુષમાં વધારે તીવ્ર હોય છે અને કેટલીય સ્ત્રીઓમાં, બાળકને પ્યાર કરવાની પ્રવૃત્તિ દરેક માણસમાં હોય છે. પણ એ સ્પષ્ટ છે કે

સ્ત્રીમાં પ્યાર કરવાની પ્રવૃત્તિ પુરુષ કરતાં વધારે તીવ્ર હોય છે. પોતાની ગુણોની પ્રશંસા કરવી, 'પોતાનું' અહમ્ બતાવવું, અને 'પોતાની' યોગ્યતાનું પ્રદર્શન કરવું, આ પ્રવૃત્તિઓ પુરુષમાં સ્ત્રી કરતાં વધારે હોય છે.

૩-ત્રીજી વસ્તુ એ છે કે આ પ્રવૃત્તિઓ આપણને બીજા પરમ્પરાથી મળે છે. અને કોઈના શીખવાડ્યા વગર આપણે વ્યવહાર કરી શકીએ છીએ. તો પણ આ બંધી પ્રવૃત્તિઓ જન્મથી જ પ્રાપ્ત થતી નથી. એમનો વિકાસ સમયાનુસાર હોય છે. બાળક જન્મતાં જ માતાના સ્તનોથી દૂધ ચૂસવા લાગી જાય છે આ ધાવવાની ક્રિયા એને કોઈ શીખવાડતું નથી. બાળકની મનોવૃત્તિ એવું કરવાની હોય છે અને એ પ્રમાણે કરે છે. ધાવવું એ આ જ અવસ્થામાં તે કરવા લાગે છે. જેઓનો વિકાસ જ્યાં સુધી બાળક થોડો ઘણો મોટો થતો નથી ત્યાં સુધી થઈ શકતો નથી. અનુકરણ કરવાની એટલા તે મોટો થાય છે ત્યારે કરવા લાગે છે. પોતાનું અહમ્ બતાવવું, ઝઘડવાની પ્રવૃત્તિઓ વગેરે થોડો વધારે મોટો થાય ત્યારે પ્રગટ થાય છે. કામવાસના એ પ્રાકૃતિક છે અને એનો ઉદય તરુણાવસ્થા સુધી નથી થતો. આ વાત જાણવી કે જુદી જુદી અવસ્થાઓ ઉપર જુદી જુદી પ્રાકૃતિક શક્તિઓના વિકાસ થાય છે. શિક્ષક માટે આ ધણું આવશ્યક છે. કારણ કે બાળકની પ્રવૃત્તિઓ ઉપર આખું શિક્ષણશાસ્ત્ર નિર્ભર છે. આ વાત જાણ્યા સિવાય કઈ પ્રવૃત્તિઓનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો જોઈએ, કે જેનાથી બાળક ઉત્તમ અને ગુણવાન વ્યક્તિ બની શકે, શિક્ષક પોતાનું કામ ક્યારે પણ ચક્રાવી શકતો નથી. જે અવસ્થામાં આ પ્રવૃત્તિનો ઉદય થાય છે તે જ વખતે એનો પૂરો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. શિક્ષણપ્રણાલીને બાળકોની પ્રવૃત્તિઓના વિકાસને અનુકૂલ બનાવવી પડશે. જે કોઈ પણ પ્રવૃત્તિના આરંભકાળમાં તેનો ઉપયોગ ન કર્યો તો, સમય વીધા બાદ એનો વેગ ઘટી જશે, અને તે પ્રવૃત્તિનો

સમયાનુસાર ઉપયોગ કરવાથી જે લાભ પાળકને થતો હોય એનાથી એ વંચિત થઈ જશે ન્યારે પાળકને નકલ કરવાની પ્રવૃત્તિ હોય તે વખતે પાળકને એવા સહવાસમાં રાખવો જોઈએ કે એને ઉત્તમ આચાર, સારી વાણી અને ઉત્તમ વ્યવહારનું અનુકરણ કરવાનો અવસર મળે.

મેકડુગલે પ્રાકૃતિક શક્તિઓની પરિભાષા કરતી વખતે કહ્યું છે કે માણસ અને બીજા જીવોને પરમાત્માએ એક નૈસર્ગિક બુદ્ધિ આપી છે. માણસના મનમાં એવી પ્રવૃત્તિઓ પરંપરાથીજ હોય છે, જેને લીધે ન્યારે તે કોઈ વસ્તુને જુએ છે, અથવા એની સામે કોઈ ઉત્તેજના પ્રકટ કરે છે તો તે આ ઉત્તેજનાથી એક નિશ્ચિત અને બંધાયેલો વ્યવહાર કરે છે આ વ્યવહાર કોઈને શીખવાડવો પડતો નથી. આવો વ્યવહાર કરવાની શક્તિ એમાં પ્રાકૃતિક હોય છે. મેકડુગલનું આ 'પણ કયન છે કે ઉત્તેજના થવાથી એના મનમાં થોડો મનોવિકાર પણ ઉત્પન્ન થાય છે. આ મનોવિકાર પણ વ્યવહારની માફક બંધાયેલો હોય છે. દરેક પ્રવૃત્તિ માટે એક મનોવિકાર હોય છે. જે મનમાં પ્રવૃત્તિની સાથે પ્રગટ થઈ જાય છે. જેમ્મે તો આ મનોવિકાર ઉપર ઘણું જોર આપ્યું છે. અને મનોવિકારની પરિભાષા કરીને એનાં લક્ષણો બતાવ્યાં છે. દરેક પ્રવૃત્તિની સાથે એક મનોવિકાર હોય છે અથવા નહિ, આનો નિર્ણય કરવો કઠિન છે. કેટલાય મનોવિજ્ઞાનવેત્તાઓનું કહેવું છે કે આ પ્રમાણે હંમેશાં હોતું નથી. કેટલીય પ્રવૃત્તિઓ એવી છે કે જેને લીધે વ્યવહાર કરવામાં મનોવિકાર જરા પણ પ્રગટ થતો નથી અને થતો પણ હોય તો તે પ્રત્યક્ષ તો હોતો જ નથી. દ્રીવરનું કહેવું છે કે પ્રાકૃતિક શક્તિ અનુસાર વ્યવહાર કરતી વખતે પ્રાણીના મનમાં અંતઃ ક્ષેપ અથવા મનોવિકાર હોવો જરૂરી નથી. તે આ કહે છે કે પ્રાકૃતિક પ્રવૃત્તિઓને લીધે જે વ્યવહાર પ્રાણી કરે છે તેમાં અતઃપ્રેરણા અવસ્ય હોય છે પણ મનોવિકાર હોતો નથી. ન્યાયમુધી પ્રેરણા

પૂરી થતી જાય છે ત્યાં સુધી પ્રાણીને ક્ષોભ કરવાની આવશ્યકતા હોતી જ નથી પણ જ્યારે પ્રેરણાને પૂર્ણ થવામાં રૂકાવટ હોય છે ત્યારે ક્ષોભ પ્રગટ થાય છે. અને જેટલી વધારે રૂકાવટ હોય છે એટલા જ મનો વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈ પણ ભયાનક વસ્તુને જોઈને એનાથી બચવા માટે કોઈ વ્યક્તિ નાસે છે, અને જ્યાં સુધી એને રૂકાવટ વગર નાસના માર્ગ છે ત્યાં સુધી એને પોતાને બચાવવાની અંતઃપ્રેરણા પૂર્ણ થતી જાય છે અને જ્યારે તે નાસી શકતો નથી અથવા જ્યારે એને સંતાવાની જગ્યા નથી મળતી, અથવા નાસતી વખતે બીજી કોઈ મુશ્કેલી વચમાં આવી જાય છે ત્યારે એની અંતઃપ્રેરણા પૂર્ણ ન થવાથી એમાં ભયરૂપી મનોવિકાર વધે છે. જેટલી વધારે રૂકાવટ થાય છે, તેટલા વધારે મનોવિકાર વધે છે.

એક વાત જાણવો હજી જરૂરી છે કે આ પ્રાકૃતિક પ્રવૃત્તિઓનો ઉદ્દેશ શો છે ? જેવો વ્યવહાર પ્રાણી કરે છે તે પ્રમાણે કરવા માટે તેને આ કેમ પ્રેરિત કરે છે.

જીવ-વિજ્ઞાન આપણને આ બતાવે છે—પ્રાણીના જીવનના બે મુખ્ય ઉદ્દેશ છે ૧ પોતે પોતાનું નિરીક્ષણ કરવું અને સ્વયંને જીવિત રાખવું ૨. આપણી જાતિની વૃદ્ધિ કરવી અને એને જીવિત રાખવાના પ્રયાસ કરવા જીવવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી આ વાત અવશ્ય સાચી છે. નિમ્નશ્રેણીના જાનવરોનાં જીવન અને વ્યવહાર જોઈને આ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે તેઓના બધા કાર્યો આ જ ઉદ્દેશોને પૂર્ણ કરવા માટે હોય છે પરંતુ માણસનો વ્યવહાર એટલે સરળ નથી, તે ઘણો મિશ્રિત અને ગૂંચવણ ભરેલો હોય છે. અને માનવજાતિના બધા વ્યવહારોને જીવવિજ્ઞાનના બે ઉદ્દેશોને આધીન સમજવા, મનુષ્ય-જાતિને જાનવરોસમાન સમજવી બરાબર છે. તો પણ આ કહેવું અસત્ય નથી કે આ ઉદ્દેશો એના સન્મુખ અવશ્ય હોય છે. પ્રાચીન હિન્દુ શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું પણ છે :-

આદાર નિદ્રામય મૈથુનંચ સામાન્યમેતત્ પશુમિર્નરાણામ્ ।'
 ઘર્મોદ્ધિ તેષામધિકો વિશેષો ઘર્મેળહીનાઃ પશુભિઃ સમાન્તાઃ ॥

પ્રાકૃતિક શક્તિઓ જે વ્યવહાર પ્રાણીથી કરાવે છે તે વ્યવહાર પ્રાણી માટે લાભદાયક જ હોય છે. આ વ્યવહાર દમેશા એની અને એના જાતિની સ્વાર્થસાધનામાં આવસ્યક હોય છે. નામનાની પ્રગતિ એને લયના કારણમાથી બચાવે છે અનુકરણનો વ્યવહાર એની સ્વાર્થવૃદ્ધિ કરે છે. કામના વ્યવહારમાં એને વંશ સંચાલવાનો અને એની જાતિની વૃદ્ધિનો ઉદ્દેશ છૂપે હોય છે.

આપણે ઉપર કહી આવ્યા છીએ કે ત્યારે કેઈ પણ પ્રકારની ઉત્તેજના હોય છે ત્યારે તે પ્રાકૃતિક પ્રગતિ પ્રાણીથી વ્યવહાર કરે છે. આ ઉત્તેજના વિશેષ પ્રકારની હોય છે કાચુ કે નાસવાનો અથવા સંતાવાનો વ્યવહાર પ્રગતિ કરાવવા માટે છે તો ભયંકર વસ્તુ અથવા ભયોત્પાદક ધ્વનિથી ઉત્તેજના હોવી જોઈએ. આગળ ચાલીને ઓછામાં ઓછી માણુમમાં તો આ પ્રારંભિક ઉત્તેજનાની જરૂર પડતી નથી. હાં, ઘોડા ખીજા છોમા પણ નથી પડતી. લયજનક વસ્તુ ભડે હોય કે ન હોય, પરંતુ એનો ફક્ત વિચાર જ વ્યવહાર કરવા માટે ઉચિત ઉત્તેજના બની જાય છે. આ વાત પણ જાણતી આવસ્યક છે કે ઉત્તેજના અને વ્યવહારમાં તો સંબંધ છે. તેથી આપણે ઉપરના દાખલાઓમાં તેથી છે. કેઈ પણ વ્યવહારને પૂર્ણ થયામાં ત્રણ વાતોની આવસ્યકતા છે. ઉત્તેજના, આંતરિક પ્રેરણા અને વ્યવહાર. પ્રતિક્રિયાત્મક કામમાં ઉત્તેજના અને વ્યવહાર આ બે જ મળે છે. પરંતુ પ્રાકૃતિક વ્યવહાર જે કે પ્રતિક્રિયાત્મક કાર્ય સમાન સુગમતા અને સરળતાથી થાય છે અને એને કરવાથી પ્રાણીને કંઈ પણ વિચારવું પડતું નથી, તો પણ એમાં ઉત્તેજના અને વ્યવહારથી કામ નથી ચાલતું. વ્યવહારનું મુખ્ય કારણ એ જ છે.

આ એક પ્રાકૃતિક વસ્તુ છે કે ખાવાની ચાખી જોઈને આપણા મોંઢામાં પાણી વળે અને આપણે ભોજન કરવાનો વ્યવહાર કરીએ. પરંતુ એ વખતે આપણે ભૂખ્યા હોવાનું પણ આવશ્યક છે. ખાત્રી ઉત્તેજનાથી કામ ચાલતું નથી. આંતરિક પ્રેરણા અવસ્ય થતી જોઈએ. મોડાને પાણીની પાસે લઈ જઈ શકાય છે, પણ એને પાણી પીવડાવી શકતા નથી. શિક્ષણ સંબંધી વાતોમાં આતું ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે. શિક્ષક જો બાળકની આંતરિક રૂચિને પકડે તો આગળ કામ ચાલી શકે છે અને ઇચ્છાનુસાર વ્યવહાર પણ કરાવી શકાય છે.

+

૫-માણુસની મુખ્ય પ્રાકૃતિક પ્રવૃત્તિઓ.

માણુસની બધી પ્રાકૃતિક પ્રવૃત્તિઓનો ઉદ્દેશ્ય કરવાની અહીં જરૂર નથી કુલ કેટલી પ્રવૃત્તિઓ છે અને તેમના કયા કયા નામ હોવાં જોઈએ, અને તે કેટલી જુદી જુદી જાતિઓમાં વિસ્તારિત થઈ શકે છે ? આ બધી વાતો ઉપર મનોવિજ્ઞાનવેત્તાઓમાં મતભેદ છે. હવે આપણે એવી પ્રવૃત્તિઓ ઉપર જ વિચાર કરીશું કે જેને જાણુની શિક્ષક માટે જરૂરની છે. વ્યવહારથી જ પ્રવૃત્તિ સોધી શકાય છે. અને વ્યવહારથી જ પ્રવૃત્તિઓનો વિકાસ થાય છે. આ સંબંધમાં એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી જરૂરી છે માણુસનો વ્યવહાર સરળ નથી પરંતુ મિશ્રિત અને મુશ્કેલી ભરેલો હોય છે. કોઈ પણ વ્યવહારમાં ફક્ત એક જ પ્રવૃત્તિ નહિ, પરંતુ બેગણ પ્રવૃત્તિઓનો પ્રયોગ એવી સાથે થવા લાગે છે એક બાજુએ ભય, બીજી બાજુએ ઘૃણા, ત્રીજી બાજુએ આશ્ચર્ય, ચોથી બાજુએ ઝનઝાનુપન. ૧. ભયથી નાગી જમું અથવા જાને છુપાઈ જવું. આને લોકો ખાસ કરીને ડર કહે છે. પરંતુ ખરી રીતે આ પ્રવૃત્તિ સાથે જે મનોવિજ્ઞાન હોય છે તેને ડર કહેવો જોઈએ. આ પ્રવૃત્તિ દરેક પ્રાણીમાત્રમાં

ઉપર ખીલકુલ પડતો નથી. વધારે મારજૂડ કરવાથી કોઈ લાભ થતો નથી. શિક્ષણનો સિદ્ધાન્ત કંઈતે આ જ ન થવો જોઈએ કે કર બતાવીને કામ પતાવી દઈએ. પરંતુ સાથે સાથે એ પણ થવો જોઈએ કે જે જોડો કર બાળકમાં હોય છે. એને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ. કરનો પ્રયોગ ત્યારે જ કરવો જોઈએ જ્યારે બીજા પ્રયોગોથી કામ ન ચાલે.

કરથી મળતી ધૃષ્ટાંતી પ્રવૃત્તિ હોય છે. આપણે ધૃષ્ટાંતને લીધે જ કોઈ કોઈ વસ્તુથી પોતાને દૂર હટાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. જે વસ્તુમાં ચીકણા હોય, અથવા દુર્ગન્ધ હોય, તો આ વસ્તુમાં એવી છે જેનાથી પ્રાણી દૂર ભાગવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ પણ થઈ શકે છે કે આપણને કેટલાક માણસો એવા પણ મળે, કે જેઓનો આચાર, વિચાર, અને સહવાસ આપણામાં ધૃષ્ટાંત ઉત્પન્ન કરી શકે. લગભગ ધણો વખત એવું બને છે કે આપણે બચપણમાં કેટલાય માણસોની વાર્તાઓ વાંચીએ છીએ. અને કોઈપણ કારણથી આપણામાં તે મનુષ્યો માટે મનમાં ધૃષ્ટાંત ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. અને તે જન્મભર મનમાં ટકી રહે છે. એટલે જ સૌન્દર્ય અને ઇતિહાસના શિક્ષકોને, ધણું ધ્યાન રાખવાની જરૂર છે કે નાના બાળકોને લણાવતી વખતે મહાપુરુષોના વિષયમાં એવી વાતો ન કહે, કે જેને લીધે બાળકોના હૃદયમાં ધૃષ્ટાંત ઉત્પન્ન થાય નહિ તો તે હૃદયને માટે તેઓના ચિત્તમાં અંકિત થઈ જશે. સાથે સાથે આ પણ યાદ રાખવાની જરૂર છે કે ધૃષ્ટાંતો ઉપયોગ પણ શિક્ષક કરી શકે છે. તેના એવા પ્રયત્ન કરવા જોઈએ કે જોડી વાતોના વિષયમાં બાળકોના હૃદયમાં ધૃષ્ટાંત ઉત્પન્ન કરે. જેનાથી એ અનુચિત આચારવિચાર અને વ્યવહાર વગેરેથી બચી જાય.

૨. અધ્યાપુપણ—બાળકોમાં આ પ્રવૃત્તિ વધારે મળે છે. આ પ્રવૃત્તિ કોઈ વાત ઉપરથી પ્રકટ થઈ શકે છે. આ વાત અવશ્ય છે કે બીજી પ્રવૃત્તિઓને પ્રકટ થતી વખતે સાથે સાથે આ પણ પ્રકટ થઈ

હોય છે. એવું જોવામાં આવે છે કે ડરનાં મુખ્ય કારણો ધોર અને કઠોર શબ્દ કરવો, વીજળીના ચમકારા અને મેથેનો ગડગડાટ, અધ-કાર, હરતાં ફરતા વિચિત્ર પ્રાણીઓ, વાળવાળાં જનવરો વગેરે હોય છે. આ બંધી વસ્તુઓ આપણામાં ડર ઉત્પન્ન કરી શકે છે. ડર સાથે પરમાત્માએ આપણને નિડર બનવાની શક્તિ પણ આપી છે. ક્યારે ક્યારે વ્યવહાર કળી વખતે આ બે પ્રવૃત્તિઓમાં ઝઘડો થવા લાગે છે. અને એમા જે શક્તિશાળી હોય છે એની છત થાય છે. આ પ્રવૃત્તિનાં મુખ્ય કારણો ફક્ત જન્મ જન્માન્તરના સંસ્કાર થઈ શકે છે. પ્રાચીન કાળમા મનુષ્યને પોતાનું રક્ષણ કરવા માટે, અને શુધાતૃપ્તિ માટે મોટાં મોટાં જનવરોનો શિકાર કરવો પડતો હતો. એને મોટી મોટી ગુરાઓ અને બખોલોમાં ઘૂની ઘૂમીને જવું પડતું હતો. સહચારને લીધે માણસમાં આ ડરની પ્રવૃત્તિ વધારે હોય છે. શિકારે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે પ્રવૃત્તિને વધારે જાગૃત કરવાથી બાળકને નુકશાન પહોંચી જાય છે. દા. ત. જો કોઈ સાપ બાળકને, અથવા એના કોઈ પણ મિત્રને બચપણમા કરજો હોય, તો સહચાર થવાથી એના મનમાં સર્પ તરફથી ડર દઢ થઈ જશે, અને મોટો થતાં તે સાપથી ધણો જ ડરશે. બચપણમાં છોકરાઓને ભૂત-પ્રેતોથી ડગવવા અથવા કોઈ વસ્તુનો ડર બતાવીને સુષ કરવા એ લાભદાયક નથી. કારણ કે બાળકના મનમાં વૃથા ડરની પ્રવૃત્તિ જનમી જાય છે.

શિક્ષક માટે ડરની પ્રવૃત્તિ એના કાર્યમાં ઘણી મદદ પહોંચાડે છે. ડરને લીધે આપણે બાળકની ખોટી મનોવૃત્તિઓને રોકી શકીએ છીએ. અને એને ઉત્તમ માર્ગ ઉપર લાવી શકીએ છીએ. બાળકમાં ડરની પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન હોવાથી માર, અને ધમકીનો એની ઉન્નતિ માટે ઉપયોગ કરી શકીએ છીએ. જ્યારે બાળક નિડર થઈ જાય છે ત્યારે ધમકાવવાનો અથવા મારવાનો પ્રભાવ એના

ઉપર બીવકુલ પડતો નથી. વધારે મારજૂડ કરવાથી કોઈ લાભ થતો નથી. શિક્ષણનો સિદ્ધાન્ત ફક્ત આ જ, ન થવો જોઈએ કે ડર બતાવીને કામ પતાવી દઈએ. પરંતુ સાથે સાથે એ પણ થવો જોઈએ કે જે ખોટો ડર બાળકમાં હોય છે. એને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ. ડરનો પ્રયોગ ત્યારે જ કરવો જોઈએ જ્યારે બીજા પ્રયોગોથી કામ ન ચાલે.

ડરથી મળતી ઘૃણાની પ્રવૃત્તિ હોય છે. આપણે ઘૃણાને લીધે જ કોઈ કોઈ વસ્તુથી પોતાને દૂર હટાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. જે વસ્તુમાં, ચીકાશ હોય, અથવા દુર્ગન્ધ હોય, તે આ વસ્તુમાં એવી છે જેનાથી પ્રાણી દૂર ભાગવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ પણ થઈ શકે છે કે આપણને કેટલાક માણસો એવા પણ મળે, કે જેઓનો આચાર, વિચાર, અને સહવાસ આપણામાં ઘૃણા ઉત્પન્ન કરી શકે. લગભગ ધણી વખત એવું બને છે કે આપણે બચપણમાં કેટલાય માણસોની વાર્તાઓ વાંચીએ છીએ. અને કોઈ પણ કારણથી આપણામાં તે મનુષ્યો માટે મનમાં ઘૃણા ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. અને તે જન્મભર મનમાં ટકી રહે છે. એટલે જ સાહિત્ય અને ઇતિહાસના શિક્ષકોને ધણું ધ્યાન રાખવાની જરૂર છે કે નાના બાળકોને ભણાવતી વખતે મહાપુરુષોના વિષયમાં એવી વાતો ન કહે, કે જેને લીધે બાળકોના હૃદયમાં ઘૃણા ઉત્પન્ન થાય નહિ તો તે હમેશને માટે તેઓના ચિત્તમાં અંકિત થઈ જશે. સાથે સાથે આ પણ યાદ રાખવાની જરૂર છે કે ઘૃણાનો ઉપયોગ પણ શિક્ષક કરી શકે છે. તેના એવા પ્રયત્ન કરવા જોઈએ કે ખોટી વાતોના વિષયમાં બાળકોના હૃદયમાં ઘૃણા ઉત્પન્ન કરે. જેનાથી એ અનુચિત આચારવિચાર અને વ્યવહાર વગેરેથી બચી જાય.

૨. ઝઘડાપુણ્ય—બાળકોમાં આ પ્રવૃત્તિ વધારે મળે છે. આ પ્રવૃત્તિ કોઈ વાત ઉપરથી પ્રકટ થઈ શકે છે. આ વાત અવશ્ય છે કે બીજી પ્રવૃત્તિઓને પ્રકટ થતી વખતે સાથે સાથે આ પણ પ્રકટ થઈ

જાય છે. આને જોટલી રૂકાવટ મળે છે તે એટલી જ વધારે તીવ્ર થઈ જાય છે. બાળકોમાં અધડવાની ટેવ ખોટી ગણાય છે. માતા-પિતા અને શિક્ષક ડરાવીને બાળકને દબાવી દે છે. બાળકમાં આ પ્રવૃત્તિ ઉત્પન્ન થતી એ કંઈ ખોટું નથી. કારણ કે અધડાણ બાળકની બુદ્ધિ વધારે તીવ્ર હોય છે. અને ભવિષ્યમાં સમજદાર થવાની સંભાવના પણ ધણી હોય છે. કેટલીય વખત તો કહેવામાં આવે છે કે બાળક પોતાની ઉપ-માતાને વધારે તંગ કરે છે. તે મોટા થઈને સારા નીકળે છે. જે બાળકો સુપચાપ પડ્યાં રહે છે, ગંભીરતાની મૂર્તિ હોય છે. તે ઘણું કરીને મંદ બુદ્ધિનાં હોય છે. આ પ્રવૃત્તિને જે આપણે સારી સમજીએ છીએ તો આનો અર્થ આ નથી કે આપણે બાળકને મરજી મુજબ કામ કરવા દઈએ. આપણે ઈચ્છીએ કે આ પ્રવૃત્તિને સારા માર્ગે વાળી શકાય. જ્યારે એવો આપણને અનુભવ થાય કે ડરના પ્રયોગથી બાળકને હાનિ પહોંચશે તો આ પ્રવૃત્તિને ડરની સામે ઉપસ્થિત કરી દેવી જોઈએ. કોઈ પણ કંઈનું કાર્ય કરવા માટે અને બાળકને ઉત્તેજના આપવા માટે આ પ્રવૃત્તિનો શિક્ષકે ઉપયોગ કરવો જોઈએ. જ્યારે કોઈ પણ કંઈનું સમસ્યા ઉપસ્થિત થાય, ત્યારે બાળકની આ પ્રવૃત્તિને નિગૃહીત કરવી જોઈએ. જેનાથી બાળક સાહસિક બને. બાળકને જે વર્ગમાં કોઈ પણ કંઈનું કાર્ય માટે લગાડવો હોય, અથવા કોઈ પણ કંઈનું પ્રશ્ન હલ કરાવવો હોય, અથવા કોઈ પણ કંઈનું પ્રયોગ શીખવાડવો હોય, તો એમાં હિમ્મત આવે, એટલા માટે આ પ્રવૃત્તિ નિગૃહીત કરીને બાળકોમાં કામ કરવાની ટેવ ઉત્પન્ન કરાવવી જોઈએ.

૩. કુતુહલ અથવા જિજ્ઞાસા:—આપણે જ્યારે પણ કોઈ પણ વસ્તુને જોઈએ છીએ, તો એના વિષયમાં વધારે જાણવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. આપણે એની પાસે જઈએ છીએ. એને જોઈએ છીએ, એની પાસે જઈએ છીએ અને એનું પૂર્ણ નિરીક્ષણ કરીએ છીએ. એથી જોઈએ વસ્તુ હોય અને એવો અવસર હોય તેવો વ્યવહાર

કરીએ છીએ. આપણી આ ઈચ્છા જરૂર થાય છે કે એના વિષયમાં આપણે થોડું વધારે જાણીએ. આપણને સાથે સાથે આશ્ચર્ય પણ થાય છે. જે વસ્તુ જોવાલાયક છે તેની પ્રશંસા પણ કરીએ છીએ. એક વસ્તુ આ પણ છે કે જે કોઈ વસ્તુ આપણાથી સંતાડનામાં આવે તો એને જોવાની ઉત્સુકતા આપણામાં વધારે હોય છે. ઢાંકેલી વસ્તુને જોવા માટે અને એના વિષયમાં વધારે જાણવા માટે આપણામાં જેટલી ઉત્સુકતા હોય છે તેટલી ઉત્સુકતા ઉઘાડી વસ્તુને જોવામાં હોતી નથી.

જો કોઈ અપરિચિત વસ્તુ આપણી સામે આવે તો કુતૂહલની પ્રવૃત્તિ જાગૃત થાય છે પરંતુ સાથે સાથે એ પણ ચર્ચા શરૂ છે કે ભય પણ ઉત્પન્ન થાય. ભય આપણને દૂર ખેંચે છે અને કુતૂહલની પ્રવૃત્તિ પાસે આવે છે. એમાં જે તીવ્ર હોય છે તે જ અનુકૂળ વ્યવહાર કરવા લાગે છે. ક્યારે ક્યારે તો એવું પણ બને છે કે એક વખત વસ્તુને જોઈને એને માટે આપણે આકર્ષાઈએ છીએ. બીજી વખત જોઈને ભય લાગે છે. અને ફરીથી આકર્ષણ થાય છે. જયપણમાં ખાસ કરીને જનનરોને જોઈને એવા જ ભાવ પ્રગટ થવા લાગે છે. જ્યારે જાળક જાણવા લાગી જાય છે કે કયું જનનર હાનિકારક અને કયું લાભદાયક છે ત્યારે તે એની સાથે એક પ્રકારનો નિશ્ચિત વ્યવહાર કરવા લાગે છે.

કુતૂહલ અથવા જિજ્ઞાસાની પ્રવૃત્તિ જયપણમાં ધણી તીવ્ર હોય છે. મોટા યતાં તે જુની ચર્ચા જાય છે પરંતુ બિચકુલ નષ્ટ થતી નથી. જુદા માણસોને પણ થોડું ઘણું જાણવાની ઉત્સુકતા હોય છે. શિક્ષકને જોઈએ કે આ પ્રવૃત્તિનો પ્રયોગ જાળકોની નવી વાત શીખવાડવામાં અવશ્ય કરે.

જો અટક્યા વગર એને ચાલવા દઈએ તો સંભવ છે કે જાળક કોઈ પણ વાત ઉપર પૂરેપૂરી રીતે ધ્યાન ન આપે અને પોતાનો

આખો સમય એક વસ્તુ ઉઠાડવામાં અને બીજી વસ્તુને જોવામાં વ્યતીત કરે. પણ જો બાળકના વ્યવહારનું યોગ્ય નિયંત્રણ અને સંગઠન કરવામાં આવે તો આ પ્રવૃત્તિથી ઘણો લાભ થઈ શકે છે. બાળકને નવા કામમાં લગાડવા માટે, અથવા કોઈ પણ નવો પાઠ શરૂ કરવા માટે શિક્ષક આનો પ્રયોગ કરી શકે છે. લગભગ નવી વસ્તુ ખતાવવામાં અને એના ઉપર વાત કરવાથી બાળકનું ધ્યાન ખેંચી શકાય છે. બાળક નવું જાણવાનો પ્રયત્ન કરે છે. શિક્ષકને બાળકનું ધ્યાન તે વસ્તુઓ તરફ કેન્દ્રિત કરવાને વધારે પરિશ્રમ કરવો પડે છે પણ મોટો યથને માણસ પોતે ધ્યાન આપવા લાગે છે. નવી વાતો જાણવાની ચેષ્ટા કરે છે. જિજ્ઞાસાના બળથી જ વિજ્ઞાનમાં ઘણી ઉત્તતિ થઈ શકે છે. જીવિત અને જાગૃત વસ્તુઓ, હરતી ફરતી ચીજો, ભૌતિક પદાર્થો, માણસ અને જનવરોની વાર્તાઓ, આ બધી વાતો બાળકોને આકર્ષિત કરે છે. બાળકોને શીખવાડવા માટે ભૌતિક વસ્તુઓનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. જે વસ્તુ ઇન્દ્રિયોને આકર્ષિત કરે તે વસ્તુઓને કામમાં લેવી જોઈએ. આજકાલ આધુનિક જમાનામાં પદાર્થપાઠ અને હસ્તોદ્યોગના શિક્ષણ ઉપર જોર આપવામાં આવે છે. પણ બાળક વસ્તુઓને પોતાના હાથથી જુએ છે. અવળી સવળી કરે છે, સારી રીતે જુએ છે અને આવી રીતે એનું નિરીક્ષણ કરતી વખતે એના વિષયમાં ઘણું ખર્ચ શીખી જાય છે. જે વાત આવી રીતે બાળક શીખે છે તે વાત બાળક જલ્દી ભૂલતો નથી. શિક્ષકને એ જાણવું જરૂરી છે કે તે પાઠમાં એ જે પદાર્થોનો સમાવેશ કરે છે તે પદાર્થ પાઠ્યવિષય અને બાળક એ બંનેને અનુકૂળ છે કે નહિ. જો પાઠ્યવિષય અથવા પાઠમાં આવેલી વસ્તુઓ આ સિદ્ધાન્તને અનુકૂળ ન હોય તો બાળકને વધારે જાણવાની ઇચ્છા નહિ થાય અને સમય પણ વ્યર્થ જગાડશે.

૪. સર્જક વૃત્તિ :—કોઈ પણ બાળકને રમતો આપણે જોઈએ તો એ કોઈ પણ વખતે ક્રિયાશીલ થઈને એસી રહેતો

નથી. ક્યારે એક રમકડાને ઉપાડે છે અને પછી એને મૂકી દે છે. પછી બીજાને ઉપાડે છે અને એને આ બાબતથી પેલી બાબત મૂકી દે છે. ક્યારે તેઓને તોડવાના પ્રયત્નો કરે છે અને ક્યારેક એને જોડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તે પોતાનાં રમકડાં અને વસ્તુઓથી ક્યારેક એક વસ્તુ બનાવે છે અને ક્યારેક બીજી. વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તો તે એક મોટા એન્જિનિયર છે જેને આપણે તોડવું કહીએ છીએ, અને બગાડવું સમજીએ છીએ એની દૃષ્ટિમાં તે બનાવવાનું છે. આપણા બધામાં બનાવવાની, બગાડવાની અને તોડવા-ભાગવાની પ્રવૃત્તિ છે. આપણામાં અને બાળકમાં બેદ એટલો છે કે આપણે વસ્તુની બનાવટ અને લક્ષણોથી પરિચિત છીએ અને બાળક તેઓથી અપરિચિત છે. આ બધા પ્રયોગોથી જેને આપણે લૌકિક દૃષ્ટિથી નિયમ વિરૂદ્ધ સમજીએ છીએ. બાળક બધી વસ્તુઓથી ધીરે ધીરે પરિચિત થાય છે અને એનાં લક્ષણો શીખે છે. આનો અર્થ આ થયો કે બાળકને વસ્તુઓ સાથે ઉપાડવાનો, રાખવાનો, જેરાનો, માપવાનો, તોડવાનો વગેરે પ્રયોગો કરવાનો જેટલો વધારે સમય મળશે એટલી જ સુગમતાથી તે એનાં લક્ષણોથી પરિચિત થશે. જિજ્ઞાસાના વિષયમાં પદાર્થપાઠ અને દસ્તાવેજોનું જે મહત્ત્વ છે તે આપણે જોઈ ગયા છીએ. શિક્ષણમાં સર્જકૃતિનું મહત્ત્વ છે. વસ્તુઓ અને વિચારોનું જ્ઞાન જ્યાં સુધી થઈ શકે ત્યાં સુધી નાનાં બાળકોને પદાર્થપાઠ અને હૃતોદ્યોગ દ્વારા ડરાવવું જોઈએ. ચોપડીઓ દ્વારા એમને એટલું સ્પષ્ટ જ્ઞાન આપી શકાવું નથી. નાનાં બાળકોને ગણના, અક્ષર વગેરે શીખવવા માટે કિન્ડર ગાર્ટન શાળાઓમાં ટૂંકડા, ચોરસ અને ગોળ વગેરે વસ્તુઓનો ઉપયોગ આ હેતુથી જ કરવામાં આવે છે. જ્યારે બચપણની ભાંગફાટ પૂરી થઈ જાય છે અને આઠ-નવ વરસનો બાળક થવા માંડે છે ત્યારે એને વસ્તુઓના લક્ષણનું જ્ઞાન થવા લાગે છે. અને એને નવી વસ્તુઓ બનાવવાની ઇચ્છા થાય છે. તે લાકડીની નાની નાની ચીજો, પથ્થર અને લોખંડની વસ્તુઓ

બનાવવા પ્રયાસ કરે છે. આવા બાળકો જ આગળ જઈને ક્રિયાત્મક વૈજ્ઞાનિક બની શકે છે.

૫ ચતુર્થ અથવા મમતા. — માગું અને તારું આ જ્ઞાન પ્રાણી-માત્રમાં હોય છે. આ જ્ઞાન થવાથી મનુષ્ય પોતાની વસ્તુઓનું સચ્ચાત્તન અને તેઓની રક્ષિ કરવાના પ્રયત્નો કરવા લાગે છે. બાળક પોતાના રમકડાંને પ્યાર કરે છે. અને રમકડાંઓને પોતાની પાસે એકત્રિત કરવાના પ્રયાસ કરે છે. બાળકો ત્યારે સમજદાર થઈ જાય છે ત્યારે કેટલીય ચોપડીઓ બેગી કરે છે, કેટલાય રૂપિયા બેગા કરે છે. પોતાની વસ્તુઓ ઉપર પ્યાર અને પોતાની વાનગી પક્ષપાત આ એક પ્રાકૃતિક પ્રવૃત્તિ છે. જેથી રીતે એક માતા પોતાનું છોકરું ગમે તેટલું કાળું અને કઠ્ઠણું હોય તો પણ એને જ પ્યાર કરે છે, બીજાના સુંદર છોકરાને નહિ. આ પ્રવૃત્તિ બધા માણસોમાં હોય છે. કેટલાકમાં ઘોડી અને કેટલાકમાં વધારે હોય છે. જે સંસારમાં એક નિયમ બનાવવામાં આવે કે દરેક વસ્તુ ઉપર દરેક માણસને સમાન અધિકાર છે તો ભાગ્યેજ કોઈ તન તોડીને મહેનત કરે. અને જે સંસારમાં ઉત્તતિ થઈ છે. તેથી ઉત્તતિ ભાગ્યે જ થઈ શકે. સંસાર જેથી રીતે બાળકને આકર્ષિત કરવા લાગે છે. અને બાળકને જ્ઞાન થઈ જાય છે ત્યારે જ આ પ્રવૃત્તિ પ્રગટ થઈ જાય છે, બાળક દોઢ યા બે વગસનો થાય ત્યારે એને પોતાની વસ્તુઓ ઉપર વધારે ને વધારે પ્રેમ ઉત્પન્ન થતો જાય છે. વસ્તુઓ એકત્રિત કરવામાં બાળક ખૂબ પશુ કરી શકે છે. અથવા એ લાભદાયક વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરી શકે છે. અથવા એ પોતાનો સમય અનાવશ્યક વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરવામાં નષ્ટ કરી શકે છે. શિક્ષક આ પ્રવૃત્તિનો ઉપયોગ કર્યા વગર વિશેષ પ્રયાસથી બાળકોનું ધ્યાન એવા કાર્યમાં લગાડી શકે છે, જેનાથી તેઓ શિક્ષણ સંબંધી વસ્તુઓ એકત્રિત કરી શકે. દેશદેશાન્તરોની ટિકિટ એકઠી કરવી, જેમાં બાળકોની રૂચિ

વધારે હોય છે તે ભૂગોળ શીખવવામાં મદદ આપે છે. થોડાં બાળકોને આ બાબતુ લગાડી શકાય છે. આતુ' કાર્ય કરવા માટે બાળકના અવકાશના સમયનો સદુપયોગ કરી શકાય છે અને એને ખોટી વાતોથી અવગ પણ રાખી શકાય છે. પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાન શીખવાડવામાં વસ્તુઓ એકત્રિત કરવાથી ધણી સફાયતા મળે છે. રોકવા વગર આ પ્રવૃત્તિ આતુ રાખવાથી હાનિ પણ થઈ શકે છે. વધારે મમતાને લીધે માણસની ઉદારતામાં હાનિ પહોંચે છે. આ કારણને લીધે આને એક લક્ષ્ય વધારે આગળ વધવા ન દેવો જોઈએ.

૧. અનુકરણ વૃત્તિ — અનુકરણ એ માણસની મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓ-માની એક છે. થોડાં જનનરોમાં વિશેષ કરીને વાદરાઓમાં આ પ્રવૃત્તિ હોય છે. પરંતુ માણસ જેટલી કાષ્ટનામાં હોતી નથી. માણસ પ્રાણીઓમાં સૌથી વધારે નકલ કરનાર પ્રાણી છે. સહવાસનો પ્રભાવ આ પ્રવૃત્તિને લીધે જ સૌથી વધારે હોય છે. બાળક પોતાની આસ પાસની વસ્તુઓને જુએ છે અને તેઓતું જ અનુકરણ કરે છે જવા લોકો જેમ બોલે છે તેમ તે પણ બોલવાનો પ્રયાસ કરે છે. જેવું બધા પહેલે છે તેવું તે પહેરવાની ચેષ્ટા કરે છે, જે ભાષા આપણે શીખી છે, જે કળા-કારીગરી આપણે જાગૃતિએ છીએ અને જે રીત-રિવાજો આપણે ગ્રહણ કર્યા છે અને કામમાં લાવીએ છીએ, જે કાઈ વ્યવહારિક ગીતિ-નીતિ આપણે અપનાવીએ છીએ તે બધું જ અનુકરણને લીધે જ થાય છે. આપણી બોલી આપણા કુટુંબીઓ અને અધ્યાપકો જેવી જ છે. આપણો કપડા પહેરવાનો ચાલ આપણા કુટુંબીઓ અને સહપાઠિઓ જેવો જ છે. આતુ' આ જ કારણ છે કે આપણે જે વ્યક્તિઓમાં રહ્યા છીએ, તેઓતું અનુકરણ કરીને આપણે પણ એવા જ બની ગયા છીએ.

૧ મનોવિજ્ઞાનવેત્તાઓએ અનુકરણના કેટલાય બેદો બતાવ્યા છે કાષ્ટએ ચાર ક્યાં છે તો કાષ્ટએ પાંચ, અને કેટલાક તો ફક્ત બે જ

પ્રકારના અનુકરણને માને છે. ઓછામાં ઓછા આ બે બેદો તો સમજણમાં આવી જાય છે. એક ઐચ્છિક અને બીજો અચેતિત. પહેલા પ્રકારના અનુકરણમાં નક્ક કરનાર વ્યક્તિ જાણી જોઈને આ ફિત્રીય કરે છે કે અનુકરણ કરવું જોઈએ. દા. ત. માની લો કે શિક્ષક બાળકોને ઉચ્ચાર શુદ્ધ કરવા માટે શુદ્ધ ઉચ્ચારણ બાળકો પાસે પારંવાર કરાવે છે. બાળક શિક્ષકની આ વાત સાંભળીને એવો જ ધ્વનિ ઉચ્ચાર કરવાનો ઐચ્છિક પ્રયાસ કરે છે. આ પહેલા પ્રકારનું અનુકરણ છે. શારીરિક કસરત શીખવામાં પણ આપણે આવા પ્રકારનું અનુકરણ કરીએ છીએ. માણસ અચેતિત અનુકરણ કરવામાં કોઈ ઐચ્છિક પ્રયત્ન કરતો નથી. તે અનુકરણ કરતો જ રહે છે. પણ એને આ વાતની સ્પષ્ટ ચેતના નથી હોતી કે તે અનુકરણ કરે છે. અચેતિત અનુકરણને લીધે આપણે ઘણું ખડું વગર પ્રયામે અજાણમાં જ શીખી લઈએ છીએ. બાળક કોઈ પણ પાઠશાળામાં થોડાં વર્ષો લણ્યા પછી ત્યાંના રંગમાં રંગાઈ જાય છે. આ માટે એ જાણી જોઈને કોઈ પ્રયાસ કરતો નથી. અચેતિત અનુકરણ નશાની માફક ધીરે ધીરે અસર કરે છે. એક દૃષ્ટિએ અનુકરણના બે બેદો માની સારીએ છીએ, એક વસ્તુ તો અનુકરણ કરનાર વ્યક્તિ આગળ અનુકરણીય વ્યવહાર પ્રત્યક્ષ રૂપથી થતો હોય, જેવી રીતે કે શિક્ષક કસરત કરીને બાળકને પ્રત્યક્ષ બતાવે છે અને બાળકો પ્રત્યક્ષ તેનું અનુકરણ કરે છે, બીજું આ પણ થઈ શકે છે કે જે વ્યવહાર, જેનું અનુકરણ કરવાનું છે તે પ્રત્યક્ષ ન હોય. પરંતુ એનો વિચાર વ્યક્તિની સામે હોય. માની લઈએ કે કસરત એક વાર જોઈ હોય, અથવા ચોપડીમાં એનો પાઠ વાંચ્યો હોય, તો ગમે તે વખતે આપણે એનું અનુકરણ કરી શકીએ છીએ.

શિક્ષણસામ્રાજ્યમાં અનુકરણનું મહત્ત્વ ઘણું છે. બોલી અને ઉચ્ચારણ ઉપર તો આનો ઘણો વધારે પ્રભાવ પડે છે. જેનું શિક્ષક અથવા પ્રાંતના નિવાસી બોલે છે તેનું જ બાળક પણ બોલે

છે. અંગ્રેજી ભાષા એક છે પણ ગુજરાતી, બંગાળી, મરાઠી, પંજાબી
 બધાનો બોલવાનો પ્રકાર જુદો જુદો છે. સાંભળવામાં અને બોલવામાં
 પણ જુદો જુદો સંબંધ હોય છે. બહેરાં બાળકો ઘણી વખત મૂંગા
 પણ હોય છે, કારણ કે સાંભળી ન શકવાથી અવાજની નકલ કરવાનું
 તેઓ માટે સંભવિત નથી. એટલા માટે તે મૂંગાજ રહી જાય છે.
 અનુકરણ કરવાની ચેષ્ટા બાળકમાં વધારે તીવ્ર હોય છે. આ કારણથી
 શિક્ષક અને સહપાઠીઓની નકલ બાળક વધારે કરે છે. જો અધ્યાપક
 ગંદો રહેશે તો બાળક પણ સાફ રહેવાનો પ્રયત્ન કરશે નહિ. જો
 શિક્ષક સમયસર આવી જાય છે તો બાળકો પણ તેમ જ કરશે. જો
 શિક્ષક મોડો આવતો હશે તો બાળકો પણ મોડાં જ આવશે. જેવા હસ્તાક્ષર
 શિક્ષક લખશે તેવી જ લિપિ લખવાની બાળકો ચેષ્ટા કરશે. એટલા
 માટે શિક્ષકને માટે આ જરૂરી છે કે તે બાળકો આગળ પોતાની
 સારી ટેવો, ઉત્તમ આચાર-વિચાર અને સ્વભાવ ઉપસ્થિત કરે અને
 પોતાનો એક આદર્શ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરે અને અનુકરણ કરવાથી
 બે બીજી પ્રવૃત્તિઓ એક સારી અને બીજી ખરાબ ઉત્પન્ન થઈ જાય
 છે. આ પ્રવૃત્તિઓને સ્પર્ધા અને ઈર્ષ્યા કહેવામાં આવે છે. બીજાને
 જોઈને એવું જ કરવાની ચેષ્ટા બાળકમાં હોય છે. જો કોઈ અનુકરણ
 સામાન્ય હોય તો કંઈ ખાસ વાંધો નથી. પરંતુ અનુકરણ કરતાં કરતાં
 ધીરે ધીરે આ ઈર્ષ્યા પણ ઉત્પન્ન થાય છે કે બીજાએ જેવું કર્યું છે
 એવું જ અથવા એના કરતાં પણ ઉત્તમ વ્યવહાર કરવો જોઈએ. જો
 આ પ્રવૃત્તિ મીઠા રહેતા ઉપર રહે અને પોતાને સારો બતાવવાના
 આદર્શ સુધી મીમિત રહે, તો બે સ્પર્ધા કહેવાય છે. પણ જો પોતે
 બીજાને બરાબર ન પહોંચીને અને પોતાની ઉન્નતિ જોવા વગર માણસ
 બીજાની અવનતિ ઈર્ષ્યે છે તો તે ઈર્ષ્યાનું રૂપ ધારણ કરી લે છે.
 શિક્ષકને જોઈએ કે વર્ગમાં બાળકોની અંદર સ્પર્ધા તો અવશ્ય ઉત્પન્ન
 થવા દે, પરંતુ ઈર્ષ્યાને રોકવાનો પ્રયત્ન કરે.

૭. સહાનુભૂતિ.—આપણે જ્યારે બીજા કોઈને દુઃખી જોઈએ

છીએ તો સદાનુભૂતિ પ્રગટ કરીએ છીએ. પરંતુ બધા માણસોમાં
 સદાનુભૂતિનો વેગ સરખો હોતો નથી. કોઈ કોઈ વ્યક્તિ ખીલતો
 દુઃખમાં તોઈને ધણો દુઃખી થઈ જાય છે, ધણા તો રડ્યા પછી
 સાગી જાય છે. ખીલ્યા આવતા દુઃખી થતા નથી. કેટલાક તો એવા
 કોર છવ્યતા હોય છે, જેમને તોઈને એવું માણસ પડે છે કે તેમના

થઈ જાય છે. કોઈ પણ વર્ગ અથવા શાળાની 'ચાલચલગત ધડવામાં આ પ્રવૃત્તિની સહાયતા લેવાય છે જે શિક્ષક કોઈપણ વિચારણીય વિષયના વ્યવહારમાં અધિકારી બાળકોમાં સહનુભૂતિ પ્રગટ કરે છે એને જોઈને બીજા બાળકો પણ એની સાથે ચાલવા માટે છે અને એક પ્રયા બંધાય જાય છે. આ કાર્ય બળજબરીથી નથી. જખરદસ્તીથી જાગૃત ન કરાવી શકાય. જે શિક્ષક બાળકની મનોવૃત્તિ જાણે છે અને સમજે છે કે વિચાર અને સમય અનુકૂળ છે તે શિક્ષક બાળકોમાં સહનુભૂતિ જાગૃત કરી શકે છે.

૮. રમત.— વર્તમાન શિક્ષણપ્રણાલીમાં રમતનું મહત્ત્વ વધારે ગણાય છે, આ હેતુમાં આવે છે કે અભ્યાસ એવી રીતે કરાવવો જોઈએ કે બાળક રમતદ્વારા કેટલીય નવી વાતો શીખે. નાનાં બાળકોને આકર્ષિત કરવા માટે એને રમકડાંને ગણના, અક્ષર 'અને બીજું' ધણુંય શીખનાડવામાં આવે છે. મોટા બાળકોને નાટક ખેલાતીને ઈતિહાસ અને સાહિત્યનું શિક્ષણ આપનારો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે. મનોવિજ્ઞાનવેત્તાઓએ આ નિશ્ચિત વ્યુત્પત્તિ છે કે પ્રાણીમાત્રમાં રમવાની પ્રવૃત્તિ હોય છે. અને શિક્ષકે આ ના પ્રયોગો કરવા જોઈએ. રમવાની એક જુદી પ્રવૃત્તિ છે. અથવા ઘણીયે બીજી પ્રવૃત્તિઓનો વિકાસ રમતદ્વારા થઈ શકે છે. આમાં મતભેદ છે ખામ કરીને મનોવિજ્ઞાન-વેત્તાઓનો આ વિચાર છે કે પૃથક્ જાતિની પ્રવૃત્તિ નથી ગણી શકાતી. ઘણીયે બીજી પ્રવૃત્તિઓ, જેવી રીતે અનુકરણ, કુતૂહલ સર્જનાત્મક વગેરે વૃત્તિઓનો વિકાસ રમતદ્વારા હોય છે આ માટે આ મુખ્ય મૌલિક પ્રવૃત્તિઓ ન ગણી શકાય.

રમતની પ્રવૃત્તિના વિષયમાં ઘણીયે કલ્પનાઓ ઉપરિચિત કરવામાં આવી છે. રીધરનું કહેવું એ છે કે પ્રાણીમાં ઘણી શક્તિ છે. આ શક્તિ તે પોતાના જીવનનાં કાર્યોમાં ખર્ચે છે રેસના એન્જીનની માફક તે શક્તિ ઉત્પન્ન કરી શકે છે અને ખર્ચી પણ શકે છે.

જીવિત રહેવા માટે જોડણી શક્તિની જરૂર હોય છે તેટલી શક્તિ
 ખચ્ચો પછી જોડણી શક્તિ બચી રહે છે તેને પ્રાણી રમતદ્વારા કાઢે
 છે. રોનકી હોલનું કહેવું છે કે મનુષ્ય પોતાના મનુષ્યત્વથી
 આગળ વધવા માટે જોડણી પગથિયાં ચડે છે તે પગથિયાં એ જ છે કે
 જે એની જાતિએ વર્તમાન અવસ્થામાં આવવા માટે પસાર કર્યાં છે.
 એક સમય હતો જ્યારે મનુષ્ય જંગલમાં રહેતો હતો. દોડતો હતો,
 ફરતો હતો, અને જનવરોનો શિકાર જંગલી જનવરોની માફક કરતો
 હતો. બાળક પોતાને આગળ વધવામાં આ બધી શ્રેણીઓ પાર કરે
 છે. બાળકની રમત, શોધ, દોડવું, આ બધાં એનાં જ લક્ષણો છે.
 મેલા બ્રાન્સે એક બીજી કલ્પના ઉપરિચિત કરી છે પણ, કાલગ્રુસે
 એને સ્પષ્ટ રૂપ આપ્યું છે. આ માટે એ એના નામથી જ પ્રસિદ્ધ
 છે. આ કથનાનુસાર રમતની પ્રવૃત્તિ એટલાં માટે ઉત્પન્ન
 કરેલી છે. જેનાથી બાળક બચપણમાં રમીને પોતા-
 ને મનુષ્યત્વ માટેનાં કર્તવ્યો માટે તૈયાર કરી લે. બિલાડીનું બચ્ચું
 કાઠપણ જનવરના દાડકાથી અથવા માંસના લોચાથી રમતી વખતે
 એને કાઢે છે, એને હિઝળે છે અને એની ચારે બાજુએ એવી રીતે
 દોડે છે કે માનો આગળ ચાલીને જનવરોનો એને શિકાર કરવો પડશે
 તેનો એ અભ્યાસ કરશે. બાળકોના તે બધા ખેલ જેમાં એ મોટાંઓનું
 અનુકરણ કરવાની ચેષ્ટા કરે છે. જેવી રીતે ખોટી લગાઈ કરવી,
 હીંગલીએ રમવું, આ બધા એના ભાવિ જીવનની તૈયારીનાં લક્ષણો છે.
 આ સંબંધમાં બીજી પણ કલ્પનાઓ ઉપરિચિત કરવામાં આવી છે
 જેઓનો ઉલ્લેખ અહીં ન કરી શકાય. અહીં તે ફક્ત એટલું જ
 કહેવું જરૂરી છે કે રમવાના સંબંધમાં કાલગ્રુસની ભાવિ જીવનની
 તૈયારીવાળી કલ્પના અધિકાંશ વિજ્ઞાનવેતાઓને માન્ય છે.

રમત અને કામમાં શું અંતર છે એ પણ જાણવું જરૂરી છે.
 કાઠપણ બચદારને આપણે રમવું યા કામ કરવું કેમ કહીએ છીએ.
 બાળકોના કુટુંબોલ રમવાને આપણે રમત કહીએ છીએ. પરંતુ વર્ગમાં

દાખલાઓ ગણવા એ કામ ગણાય છે. રમત એ ક્રિયાને કહેવામાં આવે છે જેનો અભિપ્રાય એ ક્રિયા થઈ જવાથી પૂર્ણ થઈ જાય છે; કામ કરવામાં પ્રાણીને ત્યારે પ્રસન્નતા હોય છે જ્યારે એનો અભિપ્રાય સિદ્ધ થઈ જાય છે. પરંતુ રમતમાં તે એના ક્રિયાના વ્યાપારમાં જ મળી જાય છે. એને ભવિષ્યના આવનાર સમય માટે આશા લગાડીને એસાં રહેવું પડતું નથી. કામમાં ક્રિયા થતી વખતે અભિપ્રાય પૂર્ણ થવાની પ્રસન્નતા મળતી નથી. અભિપ્રાય તો પૂર્ણ ત્યારે થાય છે જ્યારે એ ક્રિયા આગળ ચાલીને પૂર્ણ થાય છે. એવું પણ બને છે કે પ્રાણી એનો અનુભવ પણ નથી કરી શકતો. શાળાના બાળકો રમે છે, રમતની ક્રિયામાં તેઓને પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થાય છે, આ તેઓને માટે રમત છે. સવાલ કરતી વખતે પ્રસન્નતા થતી નથી. સવાલ કરવાથી જે કંઈ વાતો શીખશે તે પરીક્ષાના કામમાં આવશે, પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થવાથી જીવનમાં કાર્યોમાં સફળતા મળશે આનાથી પ્રસન્નતા થાય છે. આ વિચાર સંગ્રહ કરવાની ક્રિયા વખતે પ્રસન્નતા નથી આપતો. ફૂટબોલની રમતમાં જ્યારે આ વાત આવી જાય છે ત્યારે આ રમત નહિ પરંતુ કાર્યનું રૂપ ધારણ કરી લે છે. ઘણા આશુભો ફૂટબોલ યા ક્રિકેટ પોતાનું જીવન ગુમરવા રમે છે. રમતની વખતે તેઓને આ ક્રિયામાં આટલી પ્રસન્નતા નથી મળતી જેટલી શાળાના બાળકને પ્રાપ્ત થાય છે. આવી રીતે ગણિતના પંડિતોમાં જ્ઞાન હોવા છતાં પણ ગણિતના કમ્પ્યુટરો દ્વારા કરવામાં ત્યારે જ આનંદ આવે છે જ્યારે એ કમ્પ્યુટર કાર્ય એને માટે રમતનું રૂપ ધારણ કરી લે છે. કામના ઉદ્દેશો જીવિકાનિર્વાહ, ખીજાને પ્રસન્ન કરવું, વગેરે ઘણા થઈ શકે છે, રમત દ્વારા યા રમતના સ્વરૂપમાં જોઈ કમ્પ્યુટર કાર્ય પણ કરવામાં આવે તો તે મનોરંજક થશે. બાળકનું ચિત્ત એમાં લાગશે. આ માટે જ્યાં સુધી બને ત્યાં સુધી શિક્ષકે શિક્ષણ આપતી વખતે યથાસંભવ રમતની પ્રણાલીનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

આ વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે બાળકોને જુદી જુદી અવસ્થામાં જુદા જુદા પ્રકારની રમતો આકર્ષિત કરે છે. નાનું બાળક તો ફક્ત ખાલી હાથપગ ચલાવવા, વસ્તુઓને ઉપાડવી અને મૂકવી એમાં જ મગ્ન રહે છે. તે આ વ્યવહારથી વસ્તુઓના લક્ષણનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. થોડો મોટો થાય છે ત્યારે દોડવું, લપસવું, ફેંકવું, પાછળ પડવું વગેરે રમતોનો પ્રયોગ કરે છે. અને આ રમતો એને શ્વિકર પ્રતીત થાય છે. એજ વખતે નવ દસ વરસની ઉંમરમાં એને સર્જનાત્મક રમતો પસંદ પડે છે. સાથે હળીમળીને રમવાની પ્રવૃત્તિ પણ જાગૃત થાય છે. આગળ ચાલીને રોનરંજ, તાશ, સોગટા વગેરે માનસિક રમતો સારી લાગે છે. કાપડોનો ઉકેલ શોધવાનો તે પહેલેથી જ પ્રયાસ કરે છે. એ વખતે શબ્દો બનાવવાની, કાવ્યની કડીઓ બનાવવાની વગેરે રમતો એની છે કે જેનો પ્રયોગ કરી શકાય છે.

x

૬—ચારિત્ર્ય નિર્માણ અને ઉદ્યોગ

શિક્ષણનો મુખ્ય ઉદ્દેશ માણસનું ચારિત્ર્ય ઘડવાનો છે. કોઈ પણ દેશનું શિક્ષણશાસ્ત્ર એવું નથી કે જે આ વાતને પોતાની સામે કોઈ ને કોઈ રૂપમાં ન રાખતું હોય. ધણાય દેશ અને સંસ્થાઓ એવી છે જે આ વાત ઉપર વધારે ધ્યાન આપતી નથી કે શિક્ષણ વિષયમાં બાળક કેટલું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. પરંતુ શિક્ષણદ્વારા બાળકને કેટલા સુધી સચ્ચારિત્ર્ય બનાવી શકાય છે એ વાતને મુખ્ય સમજે છે.

આ સંસારમાં જન્મ લેતી વખતે કોઈ માણસ સચ્ચારિત્ર્ય અથવા દુશ્ચરિત્ર્ય હોતો નથી એ અમે આગળ કહી આવ્યા છીએ. આ સંસારમાં રહેતાં રહેતાં જ એનું ચારિત્ર્ય ઘડાય છે. જે સહવાસ સારો હશે તો એનું ચારિત્ર્ય ઉત્તમ થશે. નહિતર તેજ માણસ ખરાબ બની જશે. માનસિક શક્તિ ઉપર ચારિત્ર્ય અવલંબિત નથી. આ બંને શકે છે કે એક મૂર્ખ માણસ સારા ચારિત્ર્યવાળો હોય અને જુદા માણસ દુષ્ટ અને પ્રપચ્છી પણ હોય.

પરમ્પરા દ્વારા માણસ સંસારમાં દૈવતીય પ્રવૃત્તિઓમાં જોડાઈ આવે છે. એ પ્રવૃત્તિઓનો વિકાસ પરિસ્થિતિમાં થાય છે. પ્રવૃત્તિઓ સારા માર્ગે અને ખોટા માર્ગે જાય છે એ આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ. જો પ્રવૃત્તિઓને આપણે રોકટોક ન કરીએ અથવા તેમને સારા માર્ગે ન દોરીએ તો સંભવ છે કે જે માર્ગ સામાજિક દૃષ્ટિએ અયોગ્ય છે તે માર્ગમાં તે ચાલી જશે. જો કાંઈ પણ માણસની પ્રવૃત્તિઓને રોક્યા સિવાય તેની ઇચ્છા મુજબ વિકસિત થવા દઈએ તો તે વ્યક્તિનો વ્યવહાર, તેનો સ્વભાવ વગેરે બધું અસામાજિક થઈ જશે. જો પ્રવૃત્તિઓનો વિકાસ તે દિશામાં થયો છે કે જેનાથી સમાજની ઉન્નતિ થઈ શકે છે તો એ વ્યક્તિનું ચારિત્ર્ય બહુ ઉત્તમ થશે. શિક્ષણનો ઉદ્દેશ જો માણસને સારા ચારિત્ર્યવાળો તૈયાર કરવાનો હોય તો શિક્ષણપ્રણાલીને એ વાતનું ધ્યાન રાખવું પડશે કે પ્રવૃત્તિઓનો વિકાસ તે જ દિશામાં થાય જે સમાજની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ અને યોગ્ય હોય.

જાનવર અને મનુષ્ય કરતાં નિમ્નજાતીના જીવન પ્રાણીઓનો વ્યવહાર ફક્ત સ્વાભાવિક બુદ્ધિના જળ ઉપર જ થાય છે તેમનું વ્યવહારનું સંચાલન જીવન કાંઈ પણ પ્રકારે થતું નથી, જો કે મનુષ્ય પણ તેઓની માફક કુદરતી પ્રવૃત્તિઓના આધારે જ ચાલે છે તો પણ તેનામાં ઘણું ખરું શીખવાની શક્તિ હોય છે તે ધીરે ધીરે પ્રવૃત્તિઓને પોતાને વશ કરીને તેઓનો એની રીતે ઉપયોગ કરે છે કે માનવસમાજ તેના વ્યવહારને યોગ્ય સમજવા લાગે. ખરી વાત તો એ છે કે માણસનો સરલમાં સરલ વ્યવહાર પણ મિશ્રિત અને ગુંચવણભરેલો હોય છે. તો પણ શરૂઆતમાં બાળકના વ્યવહારને પણ તેઓના સ્વાભાવિક બુદ્ધિબળના વ્યવહારની સમાન જ સમજવામાં આવે છે. પરંતુ થોડા જ વખતમાં પરિસ્થિતિ અને વ્યવહારને લીધે એની પ્રવૃત્તિઓમાં ફેરફાર થવા લાગે છે ગમે તે એક પ્રવૃત્તિ સરળત થી

તેની પાસે વ્યવહાર નથી કરાવતી પરંતુ કેટલીય પ્રવૃત્તિઓ મળીને મિશ્રિત પ્રવૃત્તિઓ બની જાય છે અને એ જ એના વ્યવહારનું નિયંત્રણ કરે છે ધીરે ધીરે તેના મનમાં સ્થાયી ભાવો ઉત્પન્ન થઈ જાય છે અને એ જ સ્થાયી ભાવોના સંગઠનથી મળીને તેનું ચારિત્ર્ય ધરાય છે

x

સ્થાયી ભાવ શું છે અને કેવી રીતે બને છે ?

આપણામાંથી કોઈ કદાચિત એવો હોય જેના મનમાં થોડી વસ્તુઓ, ડ્રાઈવ્સિઓ અથવા સિદ્ધાન્તો માટે વિશેષ પ્રેમ ન હોય. એવું પણ થઈ શકે છે કે એક વસ્તુ માટે એક વ્યક્તિના મનમાં બીજાની અપેક્ષા વિશેષ ભાવે હોય એક સમજનને એક ખંડ ઉપર વધારે પ્રેમ છે કે જેમાં તેઓ બચપણથી રમતા હતા. જે પાંડશાળામાં તે બચપણમાં ભળ્યા હતા એના ઉપર તેમને વિશેષ પ્રેમ છે, તેઓના મનમાં બીજા ખંડો માટે, અથવા બીજી શાળાઓ માટે તે પ્રકારનો ભાવ નવી જગ્યાએ તે ખંડ અને શાળાનું નામ સાંભળે છે અથવા કોઈ તેમની જોડે તે વસ્તુ વિષે વાત કરે તો તેઓના મનમાં એક વિશેષ અંત ક્ષોભ થઈ જાય છે બીજા ખંડ અથવા શાળાના નામ ઉપર તે તેવા પ્રકારનો કોઈપણ અંત ક્ષોભ કરતા નથી જો કોઈપણ બાણસ

શિક્ષકોએ તેમને માર્યા હોય, વગેરે વગેરે) તો તેવા જ સ્થાયી ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. તે શાળાનું નામ સાંભળીને તેઓને ક્રોધ આવશે. જેના અંત ક્ષોભ સંબંધી અનુભવ કોઈ વસ્તુના સંબંધમાં આપણામાં હોય, તેના જ સ્થાયી ભાવ તેને માટે આપણા મનમાં ઉત્પન્ન થઈ જાય છે.

સ્થાયી ભાવ ફક્ત એકલી વસ્તુઓ પ્રત્યે જ ઉત્પન્ન નથી થતા પણ કોઈપણ વ્યક્તિ, વિચાર અથવા સિદ્ધાન્તના સંબંધમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. માતાપિતામાં પોતાનાં બાળકો માટે, મનુષ્યમાત્રમાં પોતાના સંબંધીઓ અને સ્નેહીઓ માટે સ્થાયીભાવ હોય છે. જેમને લીધે તેમના વિચાર અને વ્યવહાર તે લોકો માટે એક વિરોધ પ્રકારના થઈ જાય છે. આવી રીતે જો કોઈ વ્યક્તિ પોતાના વ્યવહારમાં સત્ય અને ન્યાયનો પ્રયોગ કરે તો એના ચિત્તમાં સત્ય અને ન્યાય માટે પણ સ્થાયી ભાવ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. પણ કોઈપણ ગુણ માટે સ્થાયી ભાવ થવો એ એક વાત છે અને તેનું જ્ઞાન થવું એ બીજી વાત છે. સત્યનું જ્ઞાન થવાથી એ જરૂરી નથી કે વ્યવહાર પણ સત્યતાપૂર્ણ હોય, પરંતુ સત્ય માટે સ્થાયી ભાવ હોવાથી વ્યવહાર અવશ્ય સત્યતાપૂર્ણ હોવો જોઈએ. આ માટે શિક્ષણદ્વારા સ્થાયી ભાવ ઉત્પન્ન કરવાનું, જ્ઞાન આપવા કરતા વધારે જરૂરનું છે. આપણા જીવન અને સાંસ્કારિક વ્યવહાર ઉપર સ્થાયીભાવોનો ઘણો પ્રભાવ પડે છે. તે આપણા માનસિક વ્યવહારનું મૂળ છે. તે આપણી લાગણીઓના (અંત ક્ષોભના) સંગઠનથી ઉત્પન્ન થાય છે. અને સ્થાયી અને સ્થિર રૂપ ધારણ કરી લે છે. આપણો વ્યવહાર તે ઉપર જ નિર્ભર હોય છે. શિક્ષણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સ્થાયીભાવોનું મહત્ત્વ વધારે છે. જો કોઈ પણ વ્યક્તિનો માનસિક વિકાસ આવી રીતે થયો હોય કે તે તેના અંત ક્ષોભોનો અનુભવ કરે કે જેને આપણે ઉચિત સમજીએ છીએ તો આ પૂર્ણ રીતિથી સંભવે છે કે તેનો વ્યવહાર સદાચારી થશે. શિક્ષણનું કર્તવ્ય છે કે બાળકમાં તે સ્થાયીભાવોનું સંગઠન કરે, કે જે સામાજિક દૃષ્ટિએ યોગ્ય મનાય છે.

તેની પાસે વ્યવહાર નથી કરાવતી પરંતુ કેટલીય પ્રવૃત્તિઓ મળીને મિશ્રિત પ્રવૃત્તિઓ બની જાય છે અને એ જ એના વ્યવહારનું નિપત્રણ કરે છે ધીરે ધીરે તેના મનમાં સ્થાયી ભાવો ઉત્પન્ન થઈ જાય છે અને એ જ સ્થાયી ભાવોના સંગઠનથી મળીને તેનું ચારિત્ર્ય ઘડાય છે

x

સ્થાયી ભાવ શું છે અને કેવી રીતે બને છે ?

આપણામાંથી કોઈ કદાચિત એવો હોય જેના મનમાં થોડી વસ્તુઓ, ડાણીઓ અથવા સિદ્ધાન્તો માટે વિશેષ પ્રેમ ન હોય એવું પણ થઈ શકે છે કે એક વસ્તુ માટે એક વ્યક્તિના મનમાં ખીજની અપેક્ષા વિશેષ ભાવે હોય એક સજ્જનને એક ખડ ઉપર વધારે પ્રેમ છે કે જેમાં તેઓ બચપણથી રમતા હતા જે પાઠશાળામાં તે બચપણમાં ભણ્યા હતા એના ઉપર તેમને વિશેષ પ્રેમ છે, તેઓના મનમાં ખીજ ખડો માટે, અથવા ખીજ શાળાઓ માટે તે પ્રકારનો ભાવ નથી જ્યારે તે ખડ અને શાળાનું નામ સાંભળે છે અથવા કોઈ તેમની જોડે તે વસ્તુ વિષે વાત કરે તો તેઓના મનમાં એક વિરોધ અતઃક્ષોભ થઈ જાય છે ખીજ ખડ અથવા શાળાના નામ ઉપર તે તેવા પ્રકારનો કોઈપણ અતઃક્ષોભ કરતા નથી જે કોઈપણ ગ્રાણસ તેમની શાળાની નિન્દા કરે તો તેઓને ક્રોધ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે અને કોઈ પ્રસન્ન કરે તો તે પ્રસન્ન થઈ જાય છે. ખીજ શાળા માટે તેઓના મનમાં કોઈ એવો અતઃક્ષોભ ઉત્પન્ન નથી થતો પ્રસન્નતાનો અતઃક્ષોભ આ શાળા સાથે સહચારમાં આવ્યો છે. અને ધીરે ધીરે તેઓના મનમાં શાળાના સંબંધમાં એક સ્થાયી ભાવ થઈ જાય છે આ પણ થઈ શકે છે કે જે કોઈ વસ્તુ સાથે દુ ખનો અતઃક્ષોભ સહચારમાં આવ્યો હોય, માની લાગણ્યે કે કોઈ શાળા સાથે (અગર તો તે હમેશા દુ ખી રહ્યા હોય, અથવા નાપાસ થતા રહ્યા હોય,

શિક્ષકોએ તેમને માર્યા હોય, વગેરે વગેરે) તો તેવા જ સ્થાયી ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. તે શાળાનું નામ સાંબળીને તેઓને કોઈ આવશે. જેના અંતઃકોષ સંબંધી અનુભવ કોઈ વસ્તુના સંબંધમાં આપણામાં હોય, તેવા જ સ્થાયી ભાવ તેને માટે આપણા મનમાં ઉત્પન્ન થઈ જાય છે.

સ્થાયી ભાવ કૃત્ર એકલી વસ્તુઓ પ્રત્યે જ ઉત્પન્ન નથી થતા પણ કોઈપણ વ્યક્તિ, વિચાર અથવા સિદ્ધાન્તના સંબંધમાં ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. માતાપિતામાં પોતાના બાળકો માટે, મનુષ્યમાત્રમાં પોતાના સંબંધીઓ અને સ્નેહીઓ માટે સ્થાયીભાવ હોય છે. જેમને લીધે તેમના વિચાર અને વ્યવહાર તે લોકો માટે એક વિશેષ પ્રકારના થઈ જાય છે. આવી રીતે જો કોઈ વ્યક્તિ પોતાના વ્યવહારમાં સત્ય અને ન્યાયનો પ્રયોગ કરે તો એના ચિત્તમાં સત્ય અને ન્યાય માટે પણ સ્થાયી ભાવ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. પણ કોઈપણ ગુણ માટે સ્થાયી ભાવ થવો એ એક વાત છે અને તેનું જ્ઞાન થવું એ બીજી વાત છે. સત્યનું જ્ઞાન થવાથી એ જરૂરી નથી કે વ્યવહાર પણ સત્યતાપૂર્ણ હોય, પરંતુ સત્ય માટે સ્થાયી ભાવ હોવાથી વ્યવહાર અવશ્ય સત્યતાપૂર્ણ હોવો જોઈએ. આ માટે શિક્ષણદ્વારા સ્થાયી ભાવ ઉત્પન્ન કરવાનું, જ્ઞાન આપવા કરતાં વધારે જરૂરનું છે. આપણા જીવન અને સાંસ્કારિક વ્યવહાર ઉપર સ્થાયીભાવોનો ઘણો પ્રભાવ પડે છે. તે આપણા માનસિક વ્યવહારનું મૂળ છે. તે આપણી માગણીઓના (અંતઃકોષના) સંગઠનથી ઉત્પન્ન થાય છે. અને સ્થાયી અને સ્થિર રૂપ ધારણ કરી લે છે. આપણો વ્યવહાર તે ઉપર જ નિર્ભર હોય છે. શિક્ષણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સ્થાયીભાવોનું મહત્ત્વ વધારે છે. જો કોઈ પણ વ્યક્તિનો માનસિક વિકાસ આવી રીતે થયો હોય કે તો તેવા અંતઃકોષોનો અનુભવ કરે કે જેને આપણે ઉચિત સમજીએ છીએ તો આ પૂર્ણ રીતિથી સંભવે છે કે તેનો વ્યવહાર સદાચારી થશે. શિક્ષણનું કર્તવ્ય છે કે બાળકમાં તે સ્થાયીભાવોનું સંગઠન કરે, કે જે સામાજિક દૃષ્ટિએ યોગ્ય બનાવે છે.

૧ રથાથી ભાવોની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે ?

કોઈ પણ વસ્તુ, ગુણ અથવા સિદ્ધાન્ત માટે સ્થાયી ભાવ ત્યારે ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, જ્યારે એમાં એ વાતો રહેલી હોય. પહેલી તો એ કે તે વસ્તુનો મનમાં સ્પષ્ટ બોધ હોવો જોઈએ કે તે શું છે ? અને શું નથી ? બીજી એ છે કે તેને માટે અંત ક્ષોભોનું (લાગણી-ઓનું) સંઘટન થઈ ગયું હોય, ભૌતિક વસ્તુઓ માટે જે સ્થાયીભાવ ઉત્પન્ન થાય છે તેઓમાં પહેલી વાત કેવી રીતે પૂર્ણ હોય છે ? આ સમજવું સહેલું છે. ઈન્દ્રિયો દ્વારા આપણે જે વસ્તુઓનો પૂર્ણ અનુભવ કરીએ છીએ તેઓનો આપણે બોધ કરી લેવો જરા પણ કઠિન નથી. જેની રીતે કોઈપણ ચોપડી, મનુષ્ય, ઘર અથવા શાળાનો બોધ કરી લેવો. બોધ કરનાનું એ તાત્પર્ય નથી કે આપણામાં કહેલી વસ્તુનું પૂર્ણ જ્ઞાન હોય, અને બોધ કરનાર માટે પણ તે વસ્તુઓનાં સંપૂર્ણ લક્ષણ જાણવા જ આવશ્યક નથી. બાળકને પોતાનાં માળાપ પોતાનાં કપડાં, પોતાનું ઘર, બધી વસ્તુઓનો જલ્દી બોધ થઈ જાય છે પણ આ આવશ્યક નથી કે તે વસ્તુના વિષયમાં તે બધું જાણે. પણ ન્યાય, સત્ય વગેરે ભાવોનો બોધ થઈ જવો સરળ વાત નથી. આ સાકાર વસ્તુઓ તો નથી જ કે જેમને બાળક જોઈ શકે, અથવા જેઓનો બોધ પોતાની ઈન્દ્રિયોદ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકે, ન્યાયનો બોધ થવા માટે આ વાત જાણવી આવશ્યક છે કે એક કાર્ય ન્યાય સંગત છે અને બીજું કાર્ય અસંગ છે. ન્યાયનો બોધ કરાવવા માટે આ બંધા વ્યવહારો અને વાતોને બતાવવી પડે છે, જેઓમાં આ ગુણોનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી ન્યાયનો થોડો ધણો બોધ નહિ થાય ત્યાં સુધી તેને માટે સ્થાયી ભાવ ઉત્પન્ન નથી થઈ શકતા. અને જેવું આપણે ઉપર કહી આવ્યા છીએ કે બોધ વ્યવહાર દ્વારા જ કરાવી શકાય છે. આ માટે કોઈપણ ગુણ માટે સ્થાયી ભાવ ઉત્પન્ન કરાવના માટે ઘણાં એવાં કામો કરાવવામાં

આવે છે કે જોનાથી તે ગુણનો ખોધ હોય. કાર્ય દ્વારા, વાર્તાઓ દ્વારા, આદર્શ દ્વારા, અને જે કંઈ શિક્ષક કરી શકે છે તે બધી વસ્તુઓ દ્વારા બાળકોને તેનો ખોધ કરાવી શકાય છે. પણ આમાં વધારે સમય લાગે છે. આ વસ્તુઓને લીધે જ બાળકની અવસ્થા વધવા ઉપર, તેમાં આ ગુણો પ્રત્યે ગ્રામીભાવ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. ખોધ થવાથી સાથે સાથે તે વસ્તુ પ્રતિ અંતઃક્ષોભોના પ્રયોગ પણ થવા જોઈએ જેટલા પ્રસન્નતા પ્રગટ કરનાર અંતઃક્ષોભો છે તેઓનો તે વાહનીય ગુણો સાથે સહચાર હોવો જોઈએ. જોનાથી ઉત્તમ ગુણનો સ્થાયી ભાવ ઉત્પન્ન થાય. જે વસ્તુ અથવા દુર્ગુણ માટે ધૂણાનો ભાવ પેદા કરવો હોય તે માટે આનાથી જીવટો પ્રયોગ કરવો પડે છે.

કોઈ પણ દેશની શિક્ષણપ્રણાલી એવી નથી કે જે દેશભક્તિનો સ્થાયી ભાવ ઉત્પન્ન કરવાની ચેષ્ટા ન કરતી હોય આ ભાવ ગ્રામી રૂપથી ઉત્પન્ન નથી થઈ શકતો ધણાય નિષેધ દ્વારા અને ધણાય વ્યવહારો દ્વારા જે બાળકોથી ડરાવવામાં આવે છે આ ભાવ તેમણી ઉત્પન્ન કરાવવામાં આવે છે ભૂગોળ, ઇતિહાસ, સાહિત્ય આ બધા વિષયો એના છે કે જેમને શીખવતી વખતે ન્યારે પણ કોઈ અવસર એવો મળે છે ત્યારે જ તેનો પ્રયોગ કરી શકાય છે જોનાથી આ ભાવ બાળકોમાં દૃઢ કરી શકાય છે પહેલાં તે દેગ કેટલો મોટો છે ! ક્યાં સુધી ફેલાયેલો છે ? તેમાં એકતા છે વગેરે વાતોનું જ્ઞાન કરાવવામાં આવે છે. પંચી દેશમાં બળવાન, બુદ્ધિમાન ગુણવાન જે માણસો થઈ ગયા છે તેમનું વૃતાન્ત બાળકોને બતાવવામાં આવે છે અને પોતાના દેશ માટે તેઓના મનમાં ઉચિત અંતઃ ક્ષોભોનું સંગઠન કરાવવામાં આવે છે.

સફાઈ, સત્યતા વગેરે ગુણો માટે શાળાના બાળકોમાં શિક્ષકે સ્થાયી ભાવ ઉત્પન્ન કરાવવો જોઈએ જે બાળકમાં સફાઈ માટે સ્થાયી ભાવ

ઉત્પન્ન થયો હોય તે કોઈ પણ કાર્યને ખરાબ રીતે નહિ કરે. ટેવ કરતાં સ્થાયી ભાવ વધારે દૃઢ અને પુષ્ટ હોય છે. આદત તો યંત્રના જેવી હોય છે અને એક જ વ્યવહારમાં કામમાં લાવી શકાય છે. સ્થાયી ભાવોની ઉત્પત્તિ અંતઃક્રોધોના સંગઠનથી થાય છે. આ રીતે તેના ઉપર હંમેશાં વિશ્વાસ રાખી શકાય છે. માની લઈ એ કે કોઈ પણ બાળકને ગણિતના પ્રશ્નો સફાઈથી લખવાની ટેવ પડી ગઈ છે. સંભવ છે કે તેજ બાળક બીજું કાર્ય કરવામાં એટલો સાફ ન હોય. કારણ કે સફાઈના વિષયમાં એના મનમાં કોઈ ભાવ નથી. એમાં તો ફક્ત ગણિતના દાખલાઓ સફાઈથી લખવાની યંત્રવત આદત છે. પણ જે બાળકના મનમાં સફાઈ માટે સ્થાયી ભાવ છે તે હંમેશાં દરેક કામ સફાઈથી કરશે. ઉત્તમ વ્યવહાર કરાવવા માટે બાળકોમાં સ્થાયી ભાવ ઉત્પન્ન કરાવવો પરમાવશ્યક છે. ઉત્તમ સ્થાયીભાવ માણસની તે માનસિક શક્તિ છે કે જેના બળ ઉપર તે હંમેશાં આચાર્યુક્ત વ્યવહાર કરે છે.

દરેક દેશના નિવાસીઓ પામે થોડા સ્થાયી ભાવોનો સંગ્રહ હોય છે. તે દેશના દરેક સાચા નાગરિકોમાં તે સ્થાયી ભાવોનું હોવું ઘણું આવશ્યક સમજાય છે. આ પણ સંભવ છે કે જે થોડા સ્થાયી ભાવ એવા હોય કે જે એક દેશના આચારમાં ઉત્તમ મનાતા હોય અને બીજામાં નહિ. આ પણ જોવામાં આવ્યું છે કે જે ભાવ એક યુગમાં સંસારમાં આચાર્યુક્ત માનવામાં આવ્યા છે તે બીજા યુગમાં હીક સમજવામાં નથી આવ્યા. જુદા જુદા સમાજ અને જુદા જુદા ધર્મો ઉપર પણ ભાવોની ઉત્તમતા અવલગિત છે. દા. ત. સતીની પ્રથા એક સમાજમાં ઉત્તમ ગણાતી હતી. પરંતુ બીજા સમાજમાં તેને આત્મહત્યા ગણવામાં આવતી. શાન્તિના સમયમાં મનુષ્યને મારવો ઘણું જ જોઈતું માનવામાં આવે છે પણ યુદ્ધમાં તે વીરતા ગણાય છે. કયા સ્થાયી ભાવો બાળકોમાં ઉત્પન્ન કરવા જોઈએ તે દેશ અને સમય તથા આચારવિચાર

ઉપર નિર્ભર હોય છે. પણ જે પણ સ્થાયી ભાવો ઉત્તમ સમજવામાં આવે તે શિક્ષણ દ્વારા શાળાનાં બાળકોમાં ઉત્પન્ન કરાવવા જોઈએ. વર્તમાન સમયમાં શાળાઓમાં રાષ્ટ્રસંઘ માટે બાળકોમાં અનુકૂળ ભાવ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. જેનાથી બાળક પોતાના જીવનને ફક્ત રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિકોણથી જ નહિ, પરંતુ આંતરરાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિકોણથી પણ જોઈ શકે છે. અને જેનાથી સંસારની શાંતિમાં ભંગ ન થાય, હું જે કંઈ ઉપર દલીલ આપ્યો છું એનાથી સ્પષ્ટ છે કે આવા ધણાય ઉત્તમ સ્થાયી ભાવ છે કે જે બાળકોમાં ઉત્પન્ન કરવા જોઈએ. શિક્ષણનો ઉદ્દેશ છે કે તે સ્થાયી ભાવોની ઉત્પત્તિ બાલુ ધ્યાન આપે. કયા ભાવ ઉત્તમ છે? આ તો દેશ અને કાળનું આચારશાસ્ત્ર નક્કી કરી શકે.

હવે આપણે એક એવા સ્થાયી ભાવના અંગ્રહમાં વિચાર કરીશું જેને વૈજ્ઞાનિકોએ આ બધા સ્થાયી ભાવોનો રાગ કહ્યો છે. અને જે મનુષ્યના બધાજ સ્થાયીભાવોના સંગઠનથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ મુખ્ય સ્થાયી ભાવ જ માણસના ચારિત્ર્યની આધારસિલા છે. આને આત્મસન્માનનો સ્થાયી ભાવ કહેવામાં આવે છે. બાળકને પોતાનું જ્ઞાન ધીરે ધીરે થાય છે. આ માટે આ ભાવ ઉત્પન્ન કરવામાં સમય લાગે છે. પણ સરળ રૂપથી આ જ્ઞાન બાત્યાવસ્થાથી જ ઉત્પન્ન થવા માટે છે. આત્મજ્ઞાનનાં બે રૂપ છે. એક તો આ વાતનું જ્ઞાન થવું કે અમારામાં વિચારશક્તિ છે અને અમે વિચારી શકીએ છીએ. બીજું એ કે જે વસ્તુઓના વિષયમાં આપણે વિચારી શકીએ છીએ તેઓમાં એક વિચારવા યોગ્ય વસ્તુ એ પણ છે. ત્યારે આ વાતનું જ્ઞાન થવું શરૂ થઈ જાય છે ત્યારે માણસ ફક્ત બ્યવહાર, વિચાર વગેરેની સમાલોચના જ નથી કરતો પણ પોતાના બ્યવહાર, આચાર, વગેરે માટે પણ વિચાર કરવા લાગે છે. ત્યારે આ ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારે એને આ વાતનું ધ્યાન ગ્રહેવા લાગે છે. કે તે કોઈ એવો પ્રયત્નદાર ન કરે અથવા એવા વિચાર પ્રગટ ન કરે જેને તે

ઉત્તમ સમજતો નથી. અને જેનાથી આત્મસન્માનમાં હાની પહોંચનાનો ભય હોય. વ્યવહાર કરતાં કરતા થોડા જ આત્મસન્માનનો ભાવ દૃઢ થઈ જાય છે.

આપણે ઉપર કહી આવ્યા છીએ કે બાળકને જન્મ્યા બાદ પોતાનું જ્ઞાન ધીરે ધીરે પ્રાપ્ત થાય છે. પહેલા તે પોતાને પોતાની પરિસ્થિતિથી જિન્ય નથી સમજતો. પણ ધીરે ધીરે એને આ વાતનું જ્ઞાન થવા લાગે છે કે વાતનમાં એની સ્થિતિ સ્વતંત્ર છે અને તે બીજી પરિસ્થિતિની વસ્તુઓથી જુદો છે. તે જે કંઈ પણ જુદો છે અને ડરે છે એનાથી એને પોતાનામાં અને બીજા મનુષ્યો અને વસ્તુઓની વચ્ચે ભેદ માનુષ પડવા લાગે છે તે સજીવ અને નિર્જીવ વસ્તુઓના ભેદનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. પોતાને સજીવ વસ્તુ સમજે છે અને આ સમજના લાગે છે. જેની બીજી દુર્લભ વસ્તુઓમાં જ્ઞાન અને બુદ્ધિ છે તેની એમાં પણ છે આ વાતનું જ્ઞાન કે તે પોતે પણ સ્વયં વિચાર્યોય વસ્તુ છે. એને ત્યારે જ થાય છે કે જ્યારે તે મનુષ્યના વ્યવહારનું વિશ્લેષણ કરી શકે છે. ‘સ્વ’ ની સમાલોચના ‘પર’ના વ્યવહારના વિમર્શથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. “મેહને રમેશનાં રમકડાં શા માટે લઈ લીધા, તેને પૂછ્યા વગર લેવાં જોઈતાં હતાં કે નહિ ? હું મેહનની જગ્યાએ હોત તો આમ કરતો કે નહિ. લોકો આ વાતને શું સમજશે ? આવી જાનના ભાવ બીજાના વ્યવહારના વિષયમાં એના મનમાં ઉત્પન્ન થવા લાગે છે ધીરે ધીરે તે પોતાના વ્યવહારે ઉપર વિચાર કરે છે અને એવું કરવાથી એના મનમાં આત્મસન્માનનો ભાવ વધવા લાગે છે. જે કંઈ વ્યવહાર બાળક કરે છે અથવા જે કોઈ એની સાથે કરવામાં આવે છે. એનાથી ‘સ્વ’ માટે અંતઃકોમોનું મગડન થવાનું શરૂ થઈ જાય છે. બીજું એની સાથે જે વ્યવહાર કરવામાં આવે છે એનાથી એને આ ખમર પડી જાય છે કે એનું ચારિત્ર્ય કેવા પ્રકારનું છે. એને એ ખમર પડે છે કે એનામાં ક્યા ક્યા ગુણ અને ક્યા ક્યા અવગુણ છે. જેવો ભાવ પોતાના

મનમાં દૃઢ થાય છે તેવો વ્યવહાર તે કરના લાગે છે. શિક્ષણગણ્યા બાળકના આત્મસમ્માનને ઉત્તેજિત કરીને એનાથી સદ્વ્યવહાર કરાવી શકે છે જેવી રીતે આપણે પોતાના વિષયમાં મનમાં આ વિચાર કરી શકીએ છીએ. “ આ કામ સાર નથી. આપણે આવું ન કરવું જોઈએ. આ કાર્ય અમારે યોગ્ય નથી.” આવી જ રીતે બાળકથી પણ આપણે કહી શકીએ છીએ :— “ ભાઈ, આ વ્યવહાર તમારે યોગ્ય નથી. આમ કરવાથી તમે તમારી જાતને પતનને માર્ગે લઈ જાઓ છો.” આવું કહેવાથી એનું આત્મસમ્માન જાગૃત થઈ જાય જે અને તે સદાચારયુક્ત વ્યવહાર કરવા લાગે છે. શિક્ષકે આ વાતનું હમેશાં ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે જે વ્યવહાર આપણે બાળકની સાથે કરીએ છીએ. અને જે કંઈ આપણે કહીએ છીએ એનાથી એને ‘સ્વ’ નું જ્ઞાન થાય છે અને તે પોતાનું ચારિત્ર્ય એવું જ સમજના લાગે છે. જે કંઈ બાળકના મક્કમાં એને માટે દૃઢ કરાવવામાં આવે છે. તે જ થવાની તે એટા કરે છે. જે બાળક પોતાને ઇમાનદાર, સદાચારી અને સત્યવાદી સમજે છે તો તે પોતાનો વ્યવહાર એવી જ રીતે બનાવવાની એટા કરે છે. જ્યારે એને આ બતાવવામાં આવે છે કે તે ઠીક કામ નથી કરતો અથવા સાચું નથી બોલતો ત્યારે એને લજ્જા આવે છે અને એના મન ઉપર અસર પડે છે. જે કોઈ બાળકને દરરોજ આ કહેવામાં આવે કે તમે જુડો છો, નકામા છો તો એના મનમાં એવા જ વિચાર પોતાના વિષયમાં દૃઢ થઈ જાય છે. આ બાળકને જ્યારે પંજી આ માત કરવામાં આવે કે એનો વ્યવહાર ઉત્તમ નથી ત્યારે એના ઉપર કંઈ અસર થતી નથી. કારણ કે પોતાના સગવડમાં એની ધારણા કે તે જુડો અને નકામો છે તે દૃઢ થઈ જાય છે. આ જ સ્થિતિ દુરાચારી બાળકો અને ગુનેગારોની થઈ જાય છે જે બાળકના મનમાં આ દૃઢ કરાવવામાં આવ્યું છે કે તે સાધુ છે, એને સદાચારી બનાવવાની સંભાવના તે બીજા બાળક કરતા વચારે છે. જેના મનમાં આ દૃઢ વિશ્વાસ થઈ

ગયો છે કે તે દુષ્ટ છે શિક્ષકને આ જોઈએ કે તે દરેકજ અને વારંવાર ટાઈપણ બાળકને દુષ્ટ, ગદો અને મૂર્ખ ન કહે નહીં તો તે બાળકને સુધરવાની ટાઈ સલાવના નહિ રહે જો કે ટાઈ બગેલા મનુષ્યના ચારિત્ર્યમા સુધારો કરવો છે તો આવશ્યક છે કે એના મનમાં જે પોતાનો દુરિત ભાવ દૂર થઈ ગયો છે તે કાઢીને એના મનમાં પોતાના ખીજ અને સારા સ્થાયી ભાવ જમાવવામાં આવે

માણસનું ચારિત્ર્ય અને એની વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિમાં પણ ઘણો સભા છે જે માણસ સકલ સાથે કોઈ પણ કાર્યક્ષેત્રમાં ઉતરે છે એને સફળતા અવશ્ય મળે છે પણ જેના મનમાં દદતા અને સકલ નથી હોતો તે ઘણા ધક્કા ખાય છે કહેવત છે કે પરમાત્મા એમાં મદદ કરે છે કે જેમાં વ્યવસાય હોય છે અંગ્રેજીમાં પણ કહ્યું છે કે “God helps those who help themselves”

મનોવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી વ્યવસાય શું છે? અને તે કેવી રીતે મનુષ્યના મર્તવ્ય ઉપર નજર નાખે છે આ વાત ઉપર આપણે વિચાર કરવો જોઈએ વ્યવસાયનો અર્થ જે રીતે સમજવામાં આવે છે વ્યવસાયથી કેળવણી લેખકનો આશય તે ઉક્તિથી છે, જેને લીધે માણસ ઘણા જ સમય સુધી કોઈ એક કામમાં પોતાના ધ્યાનને પ્રયત્નપૂર્વક પ્રવૃત્ત રાખી શકે છે જે માણસ લાગવાગટ આઠ દસ કલાક સુધી કોઈ એક કામને એકાગ્ર ચિત્તથી કરી શકે છે તે વ્યવસાયી પુરુષ છે કેળવણી લેખકો વ્યવસાયથી ખીન્ને આશય લે છે તેઓ આ વાતને મુખ્ય સમજતા નથી, તેઓના મનમાં તો શારીરિક થાક લાગેલો હોય તો પણ ગમે તે કામમાં એકાગ્રતા રાખી એજ વ્યવસાય છે એમનો આશય વ્યવસાયથી એ માનસિક શક્તિમાં છે, જેને લીધે માણસ ગમે તે એવા કામને જે રચિકર ન જણાય, સકલ કરીને કરી શકે છે, વ્યવસાયી બાળક, જેને મેળામાં જવું છે અને મંદિર સનાલ પણ કરવા છે મેળામાં જવાનો આનંદ જાણવા છતાં પણ સવાન કરવાના કઠિન કાર્યને

પણ પહેલાં કરવું ફીક સમજશે. સવાય કયાં પછી તે મેળામાં જાય છે. મેળાનો આનન્દ તેને સવાલોમાં એકાગ્રચિત્ત થવાથી દૂર કરી શકતો નથી. આ રીતે તે વ્યક્તિને આપણે વ્યવસાયો કહીશું જે જાણી નેઈને તે કહિન માર્ગને પસંદ કરે, જેમા વર્તમાન રાજકતા અને મધુરતા ન હોય. એવી વ્યક્તિ ભવિષ્યને ધ્યાનમાં રાખે છે અને સ્વાભાવિક પરન્તુ અસ્થિર આપનાર માર્ગે જતો નથી..

આ બંને અર્થોની વ્યાખ્યા પૂર્ણ રીતે કરવી જરૂરી છે. લાખા સમય સુધી રહેનારી એકાગ્રચિત્તતા આયુષ્ય અને અભ્યાસ ઉપર નિર્ભર છે. બાળકોમા તે પુરૂષો કરતા ઓછી હોય છે. અને તે અભ્યાસથી વધારી શકાય છે. બાળકમાં દૃઢતા અને એકાગ્રચિત્તતા ઓછી હોય છે, એટલા માટે આત્મ ધ્યાન વારંવાર ચલિત થાય છે.. બાળક થોડી વાર માટે એક કામમાં ધ્યાન આપે છે. પછી એનાથી ભાગે છે અને બીજી બાલુ આકર્ષિત થઈ જાય છે. મોટી ઉંમરના માણસમાં વધારે વખત સુધી ધ્યાન આપવાની શક્તિ હોય છે. શાળાનો સમય વિભાગ બનાવતી વખતે આ વાત ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે છે નાના બાળકોને બહુ વાર સુધી એક વિષય ન લણાવવો નેઈએ. બાળકોને ધીરેધીરે વધારે વખત સુધી એક વિષય ઉપર ધ્યાન આપવાનો અભ્યાસ કરાવી શકાય છે. પણ આનો અર્થ એ નથી કે કોઈ પણ કાર્યમાં યંત્રવત લાગ્યો રહે અને વ્યવસાય નથી કહી શકતા. શાળામાં વ્યવસાયની વૃદ્ધિ માટે યંત્રવત અભ્યાસ કરવાથી કંઈ લાભ નથી ને કોઈ કામમાં, જેવી રીતે બે કલાક સુધી આકના ઘડિયા ગોખવામાં બાળકોને આ ઉદ્દેશથી લગાડવામાં આવે કે તે આ પ્રકારના અભ્યાસને લાંબે બીજા અરુચીકર કાર્યોમાં ચિત્ત લગાડી શકશે, તો આ ખરાબ આશા છે કોઈ પણ કાર્યમાં એકાગ્રચિત્તતા હોવી તે કામમાં રૂચિથી સંબંધ રાખે છે ને કોઈ કાર્યને રાજક બનાવવામાં આવે તો એને કરતાં કરતાં ધીરે ધીરે બાળકોમાં તે પ્રકારનું કાર્ય કરવાની ફક્ત યંત્રવત આદત જ નહિ પરન્તુ એક

સ્થાયી ભાવ ઉત્પન્ન થઈ જશે જેને લીધે બાળક એવાં કાર્યોમાં એકાગ્રચિત્તિ થઈને વળગી રહેશે

જ્યારે આપણે વ્યવસાયનો બીજો અર્થ લઈએ છીએ, અર્થાત્ કાંઈ પણ કદિન કાર્યને સરળકાર્યની અપેક્ષા બાળી જોઈને પસંદ કરીએ અને એને ધ્યાનથી કરવું હોય ત્યારે આપણે આ સ્વીકાર કરીએ છીએ, કે જે વ્યક્તિ આ કદિન માર્ગ લે છે તે આ વાતનું જ્ઞાન રાખે છે કે જેમાં ઉચ્ચકોટિનું કાર્ય કયું છે. કદિન પણ અતમાં સુખમય માર્ગ તે જ પુરૂષ લેશે જેમાં પોતાની સામેના કાર્યક્રમોમાથી પસંદ કરીને ઉચ્ચ ઉદ્દેશે લઈ શકવાની યોગ્યતા હોય. ઉદ્દેશોની તુલના કરી શકવી, જાંચા અને નીચા કાર્યોમાં ભેદ શો છે. આ વાત શિક્ષકથી સમજાય છે. તુલના કરીને યોગ્ય માર્ગને પસંદ કરવો, ત્યારે જ થઈ શકે છે જ્યારે પસંદ કરનાર વ્યક્તિમાં ઉત્તમ સ્થાયી-ભાવ—વિશેષ કરીને તે સ્થાયીભાવ જેને આપણે બધાંનો રાજ માનીએ છીએ. અર્થાત્ ઉચિત આત્મસન્માનનો સ્થાયીભાવ ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યો હોય. માણસ સદા દૃઢ રૂપથી તે કાર્યમાં જ તત્પર થઈ શકે છે જે એના ‘સ્વ’ ના ભાવને અનુકૂળ હોય, જે ‘સ્વ’ નો ભાવ દુષ્ટતા છે તો દુષ્ટતાના કાર્યોમાં દૃઢતા અને એકાગ્ર ચિત્તતા આવશે. અને જે ‘અ’ નો ભાવ સાધુતા હોય તો સદાચારી કાર્યોમાં એકાગ્રચિત્તતા આવશે. આ કારણથી વ્યવસાયાત્મિક શુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરવા માટે ઉત્તમ આત્મસન્માનના સ્થાયી ભાવ ઉત્પન્ન કરવા જોઈએ.

×

૭—અસંદિગ્ધ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન અને સંદિગ્ધ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન:—

આપણે વિશ્વમાં જે કંઈ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. તે ઘણું કરીને ઈન્દ્રિયો દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. આ વિશ્વમાં આપણો સહવાસ પણ પ્રથમ ઈન્દ્રિયો દ્વારા જ શરૂ થાય છે. આ જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે.

અસંદિગ્ધ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન અને સંદિગ્ધ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન અસંદિગ્ધ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તેવા જ જ્ઞાનને કહી શકાય જે આપણે ઇન્દ્રિયો દ્વારા અનુભવીને પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. જ્યારે ઇન્દ્રિયો દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ અનુભવનું આપણે વિવરણ કરીએ છીએ અને આપણા મનમાં જે વિચાર અને અનુભવ પ્રથમથી જ ઉપસ્થિત હોય છે તેની મદદથી તે અનુભવને સમજીએ છીએ ત્યારે આપણે સંદિગ્ધ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીએ છીએ. માણસ સંદિગ્ધ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન જ પ્રાપ્ત કરે છે. શુદ્ધ અસંદિગ્ધ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનું વર્ણન કરવું અને તેનાં યથાર્થ ઉદાહરણ આપવાં ઘણા કઠિન છે. કારણ કે આવા પ્રકારનો શુદ્ધ અનુભવ બહુ ઓછો થઈ શકે છે. યુવાન માણસનો તો કોઈ અનુભવ તેવો હોતો જ નથી બાળકને અવશ્ય પ્રારંભમાં તેવા અનુભવ થતા હશે ઉદાહરણ તરીકે જ્યારે આપણામાં કોઈ કારણથી પૂર્ણ ચેતના ન રહી હોય ત્યારે આપણને થયેલ તે વખતના અનુભવને અસંદિગ્ધ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન કહી શકીએ છીએ માની લઈએ કે પડીને કે ચોટ લાગવાથી આપણે બેહોશ થઈ ગયા છીએ અને બેહોશ દશામાંથી પાછા ચેતન અવસ્થામાં આપીએ છીએ; તો તે અર્ધચેતન્ય અવસ્થામાં જે વસ્તુઓ આપણી આસપાસ છે, ખુરશી, મેજ, માણસ, જાડ, મકાન, ઇત્યાદિનો જે અનુભવ આપણને થાય છે તેને આપણે અસંદિગ્ધ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન સમાન કહી શકીએ છીએ એવી દશામાં વસ્તુઓના શુદ્ધ આકારને આપણે અનુભવી શકતા નથી આપણી સમક્ષ કયો મનુષ્ય છે તેને ઓળખી શકતા નથી. જાડ લીંમડાનું છે, પીપળાનું છે અથવા જાડ છે કે નથી અથવા કોઈ બીજી વસ્તુ છે તેનું પૂર્ણ જ્ઞાન નથી હોતું. પરંતુ આંખો આગળ કોઈ વસ્તુની આખી થાય છે પરંતુ સ્પષ્ટ અનુભવ થઈ શકતો નથી. જ્યારે પ્રત્યક્ષ દેખાતી વસ્તુનું વિવરણ થાય છે ત્યારે સંદિગ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

સંદિગ્ધ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન જુના અનુભવોના આધારે થાય છે. આપણે કોઈ એક વસ્તુના વિષયમાં બધી ઇન્દ્રિયો દ્વારા થોડું થોડું જ્ઞાન પ્રાપ્ત

કરીએ છીએ. દા. ત. કલમ. તેને આપણે નોંધએ છીએ, હાથમાં લઈએ છીએ, તેનાથી લખીએ છીએ ઇત્યાદિ. તેના વિષયમાં જે બધા અનુભવો આપણને થયેલ છે તે આપણે મિલકુલ ભૂલી જતા નથી. તેનો થોડોક અંશ આપણી સ્મૃતિમાં રહી જાય છે. કોઈ પણ પદાર્થની બાબતમાં ઇંદ્રિયો દ્વારા જેટલા વધુ અનુભવો આપણને થાય તેટલું જ તે વિષયનું વધુ જ્ઞાન આપણને થાય છે. ત્યારે કોઈ પદાર્થ આપણને દેખાય છે ત્યારે આપણા મનમાં તે બાબતમાં પ્રથમના અનુભવો થયેલ હોય છે તેના આધારે આપણે તેનું વિવરણ કરીએ છીએ. આપણને જેટલો ઓછો અનુભવ હશે તેટલું ઓછું વિવેચન આપણે કરી શકીશું. અને જેટલા વધુ અનુભવો હશે તેટલું વધુ વિવેચન કરી શકીશું. તેથી જ બાળકની સખામણીમાં યુવાન પુરુષમાં સંદિગ્ધ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન વધારે હોય છે.

સંદિગ્ધ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થવા માટે અસંદિગ્ધ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન હોવું આવશ્યક છે. કારણ કે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો આ એક જ માર્ગ છે. આ જ્ઞાનના આધારે જ મન તેનું વિવરણ કરવા માંડે છે, અસંદિગ્ધ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે ઇન્દ્રિયે આપણને મગજમાં કેટલાંક ખાનાં આપ્યાં છે તે દ્વારા આપણા મગજમાં અસર પહોંચે છે. દરેક ખાનાની બનાવટ મિશ્રિત અને ગુંચવણલરેણી હોય છે. પ્રકૃતિએ આ વિષે પૂરી વ્યવસ્થા કરી રાખી છે. પ્રત્યેક ખાનું પોતાનું કાર્ય ધણી સરળતાથી કરી શકે. આંખ અને કાનની બનાવટ ખોલીને નોંધએ તો પ્રકૃતિની મહત્તાનો અનુભવ થશે. આ ખાનાંઓ જેમનો ઉપ-યોગ વિજ્ઞાનની ક્રિયામાં કરવામાં આવે છે તેના જેવાં છે. પણ આ સારીરિક ખાનાં મગજના સ્નાયુઓથી મળેલાં હોય છે અને જે કંઈ અસર તેમના પર પડે છે તે સ્નાયુઓ દ્વારા મગજને પહોંચે છે. અસંદિગ્ધ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મગજમાં જ પ્રાપ્ત થાય છે. આપણે આંખો વડે નોંધએ છીએ ત્યારે આખ ફક્ત એક ખાનું જ છે જે દ્વારા જ્યોતિની અસર આપણા મગજને પહોંચે છે. વાસ્તવમાં જોવાનું કામ આપણું મગજ કરે છે.

આવી રીતે બીજી ઇન્દ્રિયોડયી દ્વારથી મગજ અનુભવે છે અને અસં-
 દિગ્ધ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. આથી આપણે એમ સમજવું
 જોઈએ નહિ કે ઇન્દ્રિયો કંઈ મુખ્ય કામ કરતી નથી. ઇન્દ્રિયોનું
 મહત્ત્વ ત્યારે જ સમજી શકાય જ્યારે કોઈ ઇન્દ્રિય કામ કરતી અટકી
 જાય છે એક ઇન્દ્રિય કામ કરતી બધી થતાની સાથે જ અનુભવ
 અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું એક દ્વાર બંધ થઈ જાય છે અને તેટલું
 જગત અધકારમય થઈ જાય છે મગજમા પણ ખામી હોવાથી તે જ
 મુશ્કેલી જાણી થાય છે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવા માટે આ બંને અંગોનો
 કાર્યક્રમ બરાબર ચાલવો જોઈએ

અસંદિગ્ધ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન બરાબર ન હોય તો સંદિગ્ધ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન
 પણ બરાબર હોઈ શકે નહિ. સંદિગ્ધ જ્ઞાન કયા સુધી થશે તે
 આપણા મનમા ઉપચિત્ત થતા બધા ભાવો અને અનુભવો પર
 નિર્ભર હોય છે. આપણે જેટલા વધુ વિચારો કામે લગાડીતું તેટલું
 જ વધુ સંદિગ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે આપણે જોઈ ગયા કે સંદિગ્ધ
 જ્ઞાન થવાથી જ અસંદિગ્ધ જ્ઞાન થાય છે પરંતુ જે વખતે સંદિગ્ધ
 જ્ઞાન અનુભવાય છે તે વખતે જેમની મદદથી આપણે અસંદિગ્ધ
 જ્ઞાનનું વિવરણ કરી શકીએ છીએ તે બધા અનુભવો આપણે
 ફરીથી અનુભવી શકતા નથી આપણને વસ્તુઓનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોય
 છે પણ જ્યારે આપણે તેમની વ્યાખ્યા કરીએ છીએ ત્યારે તેના
 બધા અંગોને જુદા જુદા બતાવીએ છીએ આપણું સંપૂર્ણ જ્ઞાન
 અંતર્ગત રહી જાય છે અને ચાહીએ તો આપણે તેના પ્રત્યેક અંગને
 અપ્ષ્ટ કરી દેશાવી શકીએ છીએ.

દાખલા તરીકે આપણી સમક્ષ એક દૂધનો પ્યાલો ભરી મૂકેલ
 છે. પદાર્થ આપણી સમક્ષ મૂકેલ છે, તેને જોઈને આપણે
 સંદિગ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકીએ કે તે દૂધનો પ્યાલો છે.
 આપણે તે વસ્તુ જોઈ છે, આખોથી પૂર્ણ અનુભવ કર્યો છે,

પરતુ તે દૂધનો જ કોરો છે એવું જ્ઞાન તે વસ્તુના ખામતર્મા થાય છે તેમાં ઘણી વાતોનો સમાવેશ થાય છે જેનો અનુભવ આપણે તે વખતે નરી આપે કયો નથી તે બીજી વાતોને ધ્યાનમાં રાખીને અને વિચારણા કરીને મને તુરત જ નિશ્ચય કરી લીધો કે તે દૂધનો જ કોરો છે આપણે બીજી વાતો (દૂધ પાણી જેવું છે, સફેદ રંગનું છે કોરો સખ્ત છે કે સુવાગો છે દૂધમાં અને બીજા પદાર્થોમાં શું અંતર છે કોરો કેવા આકારનો છે વગેરે) ઇંદ્રો દ્વારા અગાઉ અનુભવ કરી ચૂક્યા છીએ અને આ બધી વાતો આપણા મનમાં મોજૂદ છે આપણા મને આ બધાનો ઉપયોગ કયો અને નિશ્ચય કયો કે તે દૂધથી જ ભરેલો કોરો છે ત્યારે આપણે તેને જેતા વેત જ દૂધનો ખાવો કહીએ છીએ ત્યારે આપણા મનમાં તે વસ્તુનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન જે અતર્ગત હોય છે તે સ્પષ્ટ થાય છે તે બધા અનુભવો જેના વડે આ નિશ્ચય થાય છે કે આ દૂધનો જ કોરો છે તેનો સમાવેશ સંપૂર્ણ જ્ઞાનમાં થાય છે ત્યારે આપણને વ્યાખ્યા કરવાનું કહેનામાં આવે ત્યારે આપણે તે બધા લક્ષણો અને અનુભવોનું વર્ણન કરીએ છીએ, અન્યથા નહિ.

માણસ જેમ જેમ સદિગ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતો જાય છે તેમ તેમ તે પોતાની પરિસ્થિતિને વધારે સમજતો જાય છે તે વસ્તુઓને ઓળખવા લાગે છે અને એક વસ્તુ અને બીજી વસ્તુ વચ્ચેના ભેદને પારખી શકે છે બાળક પોતાના માતાપિતાને ઓળખવા લાગે છે જનનરોને જોઈને તુરત ઓળખી શકે છે દૂતરાને બિંતાડીથી પૃથક જનનવર માને છે પોતાના પિતા અને બીજા પુરુષોમાં અંતર માને છે પણ આ બધી વસ્તુઓ જેને તે ઓળખે છે તેમના રિપયમાં તેને સઘળું જ્ઞાન હોય તે આવશ્યક નથી જે તેને તે વસ્તુઓની વ્યાખ્યા કરવાનું કહેનામાં આવે તો તે કરી શકે નહિ દૂતરાને તે ઓળખે છે, પણ જે તેને દૂતરાની વ્યાખ્યા કરવાનું કહેનામાં આવે તો તે કરી શકે નહિ તે દૂતરાના સવળા લક્ષણોને સ્પષ્ટ રીતે જાણતો નથી.

તે ધીરે ધીરે :લક્ષણોનું' જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. તેના માનસ પર કૃતરા વિશે જે લક્ષણો જાણવાં ,આવશ્યક છે તેનો સમૂહ એકઠો થાય છે. કોઈ વસ્તુના વિષયમાં મનમાં લાવો એકઠા થાય છે ત્યારે તે વસ્તુ વિશે પૂર્ણ જ્ઞાન થાય છે. કોઈ પણ વસ્તુના આ સંપૂર્ણ જ્ઞાનને સામાન્ય સમજ કે સામાન્ય વ્યાખ્યા કહી શકીએ. આ શબ્દ ધણું કરીને અધ્યાદાર (અગ્રગટ) લાવો માટે વપરાય છે. જે દોષ વ્યક્તિ સત્ય શુ છે તેને સંપૂર્ણપણે જાણે છે અને તેની વ્યાખ્યા કરી શકે છે તો આપણે કહી શકીએ છીએ કે તેના મનમાં સત્ય શબ્દની સામાન્ય સમજ છે. 'કૃતરા' શબ્દની પણ સામાન્ય વ્યાખ્યા થઈ શકે છે. પરંતુ આ શબ્દનો પ્રયોગ ધણું કરીને અધ્યાદાર લાવો માટે જ કરવો જોઈએ સામાન્ય સમજ ઉત્પન્ન થવા માટે વિચારોની અવશ્યકતા છે પણ સંદિગ્ધ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન માટે પણ થોડા સરળ વિચારો તો મનમાં હોવા જોઈએ વિચાર શૂન્યતાથી કામ ચાલી શકતું નથી. કોઈ પણ વસ્તુનો જ્યારે આપણે અનુભવ કરીએ છીએ ત્યારે તે અનુભવ દ્વારા કંઈક વિચાર જરૂર ઉત્પન્ન થાય છે. તે વિચારોની મદદ વડે આપણે તે વસ્તુની બીજી વખત જેતા વેત જ ઓળખી શકીએ છીએ. પણ જેમ આપણે અગાઉ કહી ગયા છીએ તેમ ઓળખતી વખતે મન આ બધા વિચારોનો ઉપયોગ કરતું નથી. અને તે અનુભવની પૂર્ણ વ્યાખ્યા :કરતું' નથી. બાળક કૃતરાને ઓળખે છે, તેની પરિભાષા કરી શકતું નથી. કૃતરાનું સંદિગ્ધ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તેને છે પણ તે જ્ઞાનનું વિશ્લેષણ કરવામાં તે અસમર્થ છે. બાળક ઘણી વસ્તુઓને ઓળખે છે પણ તે વસ્તુઓ વિષે તેનું વધારે જ્ઞાન હોતું નથી. ઘણીએ વસ્તુઓ અને લાવો વિષે બાળકોની સ્થિતિ મોટાઓ જેવી હોય છે. એવી ઘણી વસ્તુઓ હોય છે જેને બાળકો કામમાં લે છે પરંતુ તે વસ્તુઓનું બાળકોને સંદિગ્ધ જ્ઞાન હોય છે. તે પોતાના જ્ઞાનનું વિવરણ કરી શકતા નથી. આપણે આપણા ઘરની નીસરણી પર દરરોજ ચઢીએ છીએ અને ઉતરીએ

છીએ. ઘડીયાળમાં સમય જોઈએ છીએ. ઝોરડામાં રહીએ છીએ પણ જો આપણને નીસરણીનાં પગથીયાં કેટલાં છે અથવા ઘડીયાળની પહોળાઈ કેટલી છે કે સોપની લંબાઈ કેટલીક છે અથવા ઝોરડામાં કેટલી લાદી જડેલી છે. એમ પૂછવામાં આવે તો આપણે તે પ્રશ્નોના ઉત્તર આપી શકતા નથી. આપણે આ બાબતો પર ધ્યાન આપતા નથી. આપણામાં વસ્તુઓનું અંદિજ્ઞ જ્ઞાન હોય છે; તેનો ઉપયોગ કરીએ છીએ કારણ કે કોઈ એવો પ્રસંગ પડ્યો નથી જે વડે તે વિશે વધુ જાણવાની અથવા જોવાની આવશ્યકતા જામી થાય. જો નીસરણી તૂટી જાય અમર ઝોરડામાં લાદી નાખવી પડે તો આપણે આ બંધી વાતોનો વિચાર કરીએ છીએ. પ્રસંગ પડ્યા વિના અમર આવશ્યકતા વગર આપણે કોઈ પણ વસ્તુનું નિરીક્ષણ કરતા નથી. નિરીક્ષણ કરવામાં મનના વિચારોની સહાયતાથી વસ્તુનું વિશ્લેષણ કરવું પડે છે. નિરીક્ષણ માટે વિચાર અને પ્રસંગ બંને આવશ્યક છે. જ્યારે મોટેરાઓની આવી સ્થિતિ હોય છે ત્યારે બાળકોનું તો પૂછવું જ શું? કોઈપણ બાળક આગળ આપણે એક યંત્ર મૂકી દઈએ અને કહીએ કે આને જો, તો તે શું કરશે? જો યંત્રમાં કોઈ આકર્ષક બાબત હોય તો કુતૂહલ-વશ કદાચ તે થોડી વાર તે તરફ ધ્યાન દે પરંતુ સમજ વિના તે કંઈ વસ્તુ પર ધ્યાન આપશે અને શું કરશે તે કહી શકાય નહિ. જો સમજ હોય તો તેને સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરશે. આ કાર્ય કરવા માટે તેને વિચારોની આવશ્યકતા છે. તે સિવાય તેનું વિશ્લેષણ કરી શકશે નહિ.

બાળકોને વિજ્ઞાન અને પ્રાકૃતિક નિરીક્ષણ શીખવવામાં નિરીક્ષણનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. શિક્ષકે આ વાત જાણવી જોઈએ કે કોઈ ઉદ્દેશ સિવાય નિરીક્ષણ થઈ શકતું નથી. માનો કે શિક્ષક દેડકા વિશે બાળકોને કંઈ શીખવવા માગે છે; તો દેડકું બાળકો આગળ મૂકી દેવાથી અને ‘આને જો’ એમ કહી દેવાથી અર્થ સરશે નહિ. જ્યાં મુખી બાળકોના મનમાં કોઈ અભિપ્રાય બંધાય નહિ ત્યાં સુધી કામ ચાલશે નહિ. જો બાળકોની સમજ આ પ્રકારના અભિપ્રાયના

રૂપમાં પ્રશ્નો પૂછવામાં આવે કે આ જનવર કેવી રીતે ચાલે છે ? ક્યાંથી આવતું પ્રાપ્ત કરે છે ? કેવી રીતે ખાય છે ? તો આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર શોધવા માટે બાળક તે જનવરનું નિરીક્ષણ કરશે. સમજ સિવાય સમય બગડશે અને બાળકો કંઈ જોઈ કે સમજી શકશે નહિ. સમજની સાથે સાથે થોડા સરળ વિચારોની પણ જરૂર છે. ખાવું શું છે ? કેવી રીતે ચલાય છે, લબાઈનો શો અર્થ છે, રંગ કયા કયા હોય છે, વગેરે સરળ વિચારોનું બાળકને જ્ઞાન હોવું જોઈએ. નિરીક્ષણથી આ સરળ વિચારો સ્પષ્ટ થાય છે અને બાળકો તેનું પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લે છે.

x

૮ ધ્યાન અને રુચિ

કોઈપણ વસ્તુનું સંદિગ્ધ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે મન તે વસ્તુનો કોઈ ને કોઈ રીતે અનુભવ કરે છે અને ઉદ્ભવેલા વિચારોની મદદ વડે તેનું વિવરણ કરે છે. બાળક દડાને જુએ છે અને તરત તેને ઓળખી જાય છે કારણ કે તેને તે વસ્તુનું સંદિગ્ધ જ્ઞાન મળેલું છે. જોવાનું અને ઓળખવાનું બન્ને ક્રિયાઓ તરત જ થઈ જાય છે. તેથી પ્રતીત થાય છે કે સંદિગ્ધ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં થોડો વખત પણ લાગતો નથી સમય ઓછો લાગે છે તે ખરું પરંતુ તે ઓછો સમય શૂન્ય બરાબર છે. તે બરાબર નથી. જે વસ્તુ આંખો સમક્ષ આવે છે તેને ઓળખવા માટે મન તેને યોગ્યતા સામે થોડો સમય અવશ્ય રાખે છે, જેને આપણે તત્કાળ ઓળખવું ઠીએ ઠીએ તેમાં થોડો સમય લાગે છે વસ્તુઓ આપણી સામે ઝડપથી લાવી તથા દૂર કરી શકાય છે જે દરમિયાન આપણે તેને ન ઓળખી શકીએ કારણ કે આખથી જોવામાં અને મનથી ઓળખવામાં જેટલો સમય લાગે છે તેટલો આપણને નથી મળતો. પૂર્ણ રીતે સંદિગ્ધ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થવા માટે ઇન્દ્રિયોના અનુભવ સમજવા અને વિવરણ કરવા માટે મનને

થોડો સમય આપવો આવશ્યક છે. મનની આ ક્રિયા અર્થાત્ કોઈપણ અનુભવને મન સમક્ષ થોડો વખત ઉપસ્થિત રાખવાની ક્રિયાને ધ્યાન કહેવામા આવે છે. કોઈપણ વસ્તુ અથવા વિચાર ઉપર ન્યારે આપણે ધ્યાન આપીએ છીએ ત્યારે તેને મન સમક્ષ ઉપસ્થિત રાખવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. ધ્યાન કરીને ધ્યાનનો પ્રયોગ આપણે ન્યારે ધ્યાન આપવાનું કાર્ય થોડો વધુ સમય જરૂરી રહેવાનું હોય એવા પ્રસંગે કરીએ છીએ.

ધ્યાનને આપણે બીજી દૃષ્ટિથી પણ જોઈ શકીએ છીએ. વર્તમાન કાળમા મનોવિજ્ઞાનવેત્તાઓ ધ્યાનને આ દૃષ્ટિથી જુએ છે. તેઓ કહે છે કે ધ્યાન ચેતનાનો સંગ્રહ કરવાની એક ક્રિયા છે. મન ચેતનામાં ઉપસ્થિત થતા ભાવો અને વિચારો વગેરેમાંથી પોતાની સમક્ષ થોડાનો સંગ્રહ કરે છે. આ સંગ્રહ કરેલા ભાવો પર મન ધ્યાન આપે છે, બીજાઓ ઉપર નહિ. આપણે ચેતના પ્રવાહ વિષે પ્રથમ ફેટલાક વિચાર પ્રગટ કરી ચૂક્યા છીએ. નદીના પ્રવાહની માફક દર વખતે આપણા મનમાં ભાવ, વિચાર અને જુદી જુદી જાતના અનુભવોનો પ્રવાહ વહે છે. આપણી ચેતન અવસ્થામાં તે બરાબર જરૂરી રહે છે. થોડી મનોવૃત્તિઓ વિશેષ રૂપે ધ્યાનમાં દેખાય છે અને બીજી ગુપ્ત હોય છે. પણ મનોવૃત્તિઓની ગતિ ચાલુ જ રહે છે અને જે મનોવૃત્તિ આપણા ધ્યાનમાં હમણાં પ્રત્યક્ષ દેખાય છે તે થોડા જ વખતમાં ધ્યાનથી દૂર ખસી જાય છે અને જે ગુપ્ત હોય છે તે ધ્યાનમાં આવી જાય છે, ચેતનાનો પ્રવાહ અવિરત જરૂરી રહે છે. મન નચ્છી કરે છે કે કંઈ મનોવૃત્તિ ફેટલો સમય સુધી ધ્યાનમાં રાખવી અને કંઈ મનોવૃત્તિ પ્રત્યક્ષ રૂપે ધ્યાનમાં રાખવી અને કંઈ ગુપ્ત રૂપમાં ચેતના પ્રવાહ આ રીતે મનને આધિન છે. મનના ચેતના પ્રવાહમાં થોડી વૃત્તિઓનો સંગ્રહ કરી તેઓને ધ્યાનમાં રાખવાની ક્રિયાનું નામ ધ્યાન છે. માની લઈએ કે શિયાળાની ઠંડીમાં આપણે તડકામાં ખુરસી નાખીને પ્રેમચંદની એક નવલકથા વાંચીએ છીએ. આપણી સામે એક

મેજ છે. તે પર એક ઘડિયાળ ટકટક અવાજ કરે છે. આપણા હાથમાં એક પેનસીલ છે. જે વખત આપણે બેસીને વાંચીએ છીએ તે વખત ઘડિયાળ બરાબર ટકટક અવાજ કરતી રહે છે. તેનો અવાજ કાન પર પડે છે. સૂર્યની ગરમી શરીર પર અસર પણ કરે છે. શરીર તડકાનો અનુભવ કરે છે. શરીરને ખુરસીની ચુંવાળી ગાદીનો અનુભવ થાય છે. ચોપડી હાથમાં છે તેનું વજન પણ હાથને લાગે છે. વાતો અને જે વિચારો ચોપડીમાં છે તે મનમાં પહોંચતા પણ રહે છે. આપણે એક સાથે આવા પ્રકારના કેટલાયે અનુભવો કરીએ છીએ. જો કોઈ અભ્યાસ કરતી વેળા પૂરી ચેતનાનું વિચરણ કરે તો તેને સમજશે કે આ બધી બાબતો અને બીજી પણ કેટલીક બાબતો મળીને આપણી તે વખતની ચેતના ધરાય છે. આપણું ધ્યાન ચેતનાની આ બધી વાતોમાંથી કેવળ વાતોઓ પર જ હોય છે. બીજી વાતોનો અનુભવ તો થતો જ રહે છે પણ તે આપણા ધ્યાનમાં નથી રહેતી. આપણે બીજી વાતોને અનુભવ કરતા જ નથી એમ કહેવું ઉચિત નથી. આપણે અનુભવ તો બધી વાતોનો કરીએ છીએ પણ આપણું ધ્યાન કેવળ વાતો પર જ કેન્દ્રિત થયું હોય છે. જો એકાએક એવું બને કે આપણે અનુભવેલી કોઈ વાત બદલાઈ જાય અથવા ખુરસી તૂટી જાય या ઘડિયાળનો ટીક ટીક અવાજ બંધ થઈ જાય અથવા વાદળ સૂર્યને ઢાંકી દે અને વરસાદ પડવા લાગે તો આપણી સ્થિતિનું અંતર તુરત જ સમજાય. આપણું ધ્યાન તે બાજુ ખેંચાશે. અનુભવના સમૂહના તે ભાગને અથવા ચેતનાના તે અંગો જે ગુપ્ત હોય છે તેને નિરર્થક સમજવાં જોઈએ નહિ. તે મન પર અવસ્થા અસર ઉપજાવે છે. અને આપણું ધ્યાન કઈ બાજુ ખેંચાશે તે નક્કી કરે છે. ચેતનાનાં બીજાં અંગો જે આપણા ધ્યાનમાં છે તે ક્યાંસુધી આપણા ધ્યાનમાં રહેશે અને કેટલી વાતો એક વખત આપણા ધ્યાનમાં રહી શકે છે તે સમજી બાબતો પર આપણે વિચાર કરીશું. વાતોઓ પર આપણું ધ્યાન હોય છે પણ કોઈકે વાર તેનાથી દૂર

પણ થાય છે. પંચી મન વાર્તામાં રસ પડતાં ધ્યાન તે આજુ એથી જાય છે. મન કેટલીક વાર સુધી એક વાત પર ધ્યાન આપી શકે છે તે વાત પણ જાણવા જેવી છે. જોકે કેટલાક વખત પંચી ધ્યાન તે પરથી ખસી જાય છે. આ બધી બાબતો જાણવા માટે ઘણા પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા છે. પરિણામે આ વિષેની ઘણી વાતો જાણવા મળી છે. આપણે આ પ્રયોગોનાં કેવળ થોડાંજ પરિણામો પર વિચાર કરીશું.

ધ્યાનનો વિસ્તાર:—કેટલીક વાત ધ્યાનમાં એક વખત રાખી શકાય છે; આ વાત જાણવા માટે અનેક વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા છે. ધ્યાન આપનાર સામે બિન્દુઓ, રેખાઓ, વર્તુળો વગેરે થોડા સમય—જે ૧/૧૦૦ મેકન્ડથી શરૂ કરી ૫ સેન્કડ હોય છે—મઠવામાં આવે છે. અને તે એક સાથે એક, બે અથવા વિશેષ કેટલી વસ્તુઓ ધ્યાનમાં રાખે છે તે જાણી શકાય છે. સાધારણ અનુમાન એવું છે કે ફક્ત એક જ વખતમાં એક જ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખી શકાય છે. જે કોઈ દડો સામે મૂકવામાં આવે તો એક જ દડો એક વખતમાં ધ્યાનમાં રહેશે. પરંતુ તેમ નથી. પ્રયોગો વડે સિદ્ધ થયું છે કે એક જ વખતમાં ચારથી પાંચ વસ્તુઓ ધ્યાનમાં રાખી શકાય છે. દા. ત. પાંચ જુદા જુદા અક્ષરો ક, ખ, ગ, ઘ, ઙ એકદમ આંખો સમક્ષ આવતાંની સાથે ઓળખી શકાય છે. વસ્તુઓ વિશે એક બાબત બીજી પણ જાણવી આવશ્યક છે. થોડી વસ્તુઓ જેમ કે અક્ષર, બિન્દુ, રેખા સરળ વસ્તુઓ પણ થોડી વસ્તુઓ જેવી કે શબ્દ રેખા ગણિતની આકૃતિઓ વગેરે મિશ્રિત વસ્તુઓ છે. ધર એક પૂર્ણ વસ્તુ છે. ત્રિકોણ પણ તેવો જ છે. તેના જુદાં જુદા ભાગ કરી શકાય છે. ધ્યાનના સંબંધમાં જે પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા છે તેમાં કેટલીયે સરળ વસ્તુઓના મિશ્રણથી બનેલી વસ્તુઓનો પ્રયોગ કરવામાં આવે તો પણ, તેજ પરિણામ આવે છે. પાંચ અક્ષરો જેમ ધ્યાનમાં રાખી શકાય છે—તેવી રીતે પાંચ શબ્દો પણ ધ્યાનમાં રાખી

સાકાય. તેનું કારણ છે કે મન તો વસ્તુના પૂર્ણ ઉપથી જ સદિગ્ધ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મેળવે છે.

ધ્યાનભંગ—હવે પ્રશ્ન આ છે કે કેટલા કેટલા વખત પછી ધ્યાનનો ભંગ થાય છે. આ વાત વિચારવા લાયક છે કે જ્યારે આપણે કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર ધ્યાન આપીએ છીએ ત્યારે કેટલાક વખત સુધી આપણું ધ્યાન વિદ્વેષ વગર તે વસ્તુ ઉપર લાગેલું હોય છે. આ કહેવામાં આવે છે કે જો આપણે કોઈ કામમાં ધ્યાનમગ્ન થઈ જઈએ તો કલાકો સુધી આપણું ધ્યાન એમાં લાગ્યું રહે છે. આનાથી જો આપણે આ સમજીએ કે આપણે કેટલીવાર સુધી એ કામને થાક્યા વગર કરી શકીએ છીએ અથવા વ્યવસાયની મદદથી તે કામમાં લા યા રહીએ છીએ, અથવા બીજી વાતો ને આપણા ધ્યાનમાંથી દૂર રાખવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ તો ઠીક છે. પણ જો આનો અર્થ આ લેવામાં આવે કે આપણું ધ્યાન કલાકો સુધી મગ્ન નથી થતું અર્થાત્ એતનાનું કોઈ બીજું અંગ ધ્યાન કેન્દ્રમાં નથી આવતું, તો આ ઠીક નથી. આપણું ધ્યાન થોડા થોડા વખતે ચલિત થઈ જાય છે અને પછી તે વસ્તુ ઉપર ખેંચી લેવામાં આવે છે. ક્યારેક ધ્યનમાં વ્યવસાયની જરૂર વધારે હોય છે અને ક્યારેક ઓછી.

કોઈ પણ વસ્તુ ઉપર ધ્યાન બરાબર કર્યાં સુધી લાગી રહે છે આ જાણવા માટે પણ કેટલાય પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા છે. આપણે એક ઘડિયાળ લઈએ અને કાનની નજીક મૂકીએ તો ટકટકનો શ્વનિ સંભળાશે. ઘડિયાળ જો થોડું દૂર મૂકીએ તો પણ સંભળાશે. ધીરે ધીરે એને દૂર ખસેડતા જઈએ અને એટલી બધી દૂર કરી દઈએ કે જ્યાંથી તે જરા પણ ન સંભળાય. પછી આપણે એક બાલુ ઘડિયાળ લઈએ, એને એટલે દૂર મૂકી દઈએ કે જ્યાંથી પૂર્ણ ધ્યાન આપવાથી જ સંભળાય. અને જો તે જગ્યાએથી એને જરાક પણ દૂર ચૂકવામાં આવે તો ન સંભળાય. પ્રયોગ કંઈની વખતે આગળ ૧

ખસેડીને એની હીક જગ્યા શોધી શકાય છે. દરેક વ્યક્તિ માટે જેના ઉપર જીદા જીદા પ્રયોગો કરવામાં આવે, સ્થાનોનું અંતર પણ જીદુ જીદુ હશે. વ્યક્તિને હીક જગ્યા ઉપર ખસેડીને, અને ધડિયાળને હીક જગ્યાએ મૂકીને એને કહેવું જોઈએ કે ધ્યાનથી ધડિયાળનું ટકટક સાંભળો. તે ધ્યાનથી સાંભળશે અને ધ્યાનને ટકટક અવાજ ઉપર દોરશે થોડા થોડા સમય પછી તે આ અનુભવ કરશે કે અવાજ લુપ્ત થઈ જાય છે. અને પછી ધ્યાનથી સંભળાય છે. જ્યાં સુધી અવાજ સંભળાય ત્યાં સુધી સમજવું જોઈએ કે ધ્યાનમાં વિશ્લેષ નથી પડ્યો અને વ્યક્તિથી કહેવામાં આવે કે જે વખતે ધ્યાન લુપ્ત થઈ જાય ત્યારે આગળી જાગી રહે. તો આપણે ધડિયાળ જોઈને બતાવી શકીએ છીએ કે કેટલા વખતમાં ધ્યાન મગ્ન થયું પ્રયોગો દ્વારા એવું માન્ય કરવામાં આવ્યું છે કે દરેક પાંચ અથવા છ સેકન્ડ બાદ ધ્યાનમાં વિશ્લેષ થાય છે. વિશ્લેષ થવાનો સૌથી ઓછામાં ઓછો સમય ત્રણ સેકન્ડ અને સૌથી વધારે પચ્ચીસ સેકન્ડ શોધાયું છે. આ પ્રયોગ ફક્ત એવા ખંડમાં કરી શકાય છે કે જ્યાં પૂર્ણ શાન્તિ હોય. જે વ્યક્તિ બહારી છે અથવા ઓછું સાંભળે છે તો બીજા પ્રકારના પ્રયોગોથી ધ્યાનભગ્ન થાય છે એનો અનુભવ કરી શકાય છે. ઉપર લખેલો પ્રયોગ બીજા પ્રયોગો કરતાં સહેલા છે, માટે જ બતાવવામાં આવ્યો છે.

આ વાત ગોઘવાની પણ એટલા કરવામાં આવી છે એક વ્યક્તિ કેટલાંય કામો એક જ વખતે એક જ ધ્યાનથી કરી શકે છે. કેટલાય લોકો આ કહે છે કે ધ્યાનમાં નિદ્રા પહોંચ્યા વગર તે બે ત્રણ કામો એક સાથે કરી શકે છે. આ વસ્તુ જાણવા માટે નીચે આપેલો પ્રયોગ કરી શકાય છે. વ્યક્તિને કહેવામાં આવે કે અક્ષરો એક મિનિટ સુધી લાગવાગટ લખો—અ, આ. ધીથી શરૂ કરીને પૂર્ણ વર્ણમાલા ૪ સુધી લખી નાખો પૂરી થયા પછી અથી લખવું શરૂ કરો અને આગળ લખતા જવ. આ લખવાનું કામ એક મિનિટ લાગવાગટ કરાવવામાં આવે

અને અંતમાં કેટલા અક્ષરો વ્યક્તિ લખે છે તે ગણી લેવા જોઈએ. એ પછી એને કહેવામાં આવે કે ૧, ૨, ૩, ૪ વગેરે અંકો ધ્યાનમાં રાખો. દરેક અંકમાં ત્રણ હિમેરો અને જે ઉત્તર આવે એને મોટથી ખોલતા જાઓ. તે ૪, ૫, ૬, ૭, ૧૦ ખોલતો જાય છે. આ કાર્ય એક મિનિટ સુધી કરાવવામાં આવે અને એના બધા જવાબો ગણી લેવામાં આવે. આ બધી ક્રિયાઓ જુદી જુદી કરાવ્યા પછી એને કહેવામાં આવે કે આ બે ક્રિયાઓને સાથે એક મિનિટ સુધી કરો. અર્થાત અક્ષર પણ લખો અને હિમેરીને એક પણ ખોલો. આમ કરવાથી આ ખખર પડે છે કે બન્ને કામ ખરાબ થઈ જાય છે. અને જોટલું કામ પહેલા પ્રયોગથી કરવામાં આવ્યું તેટલું ખીજા પ્રયોગથી નથી થતું. વાત આ છે કે આ બે કાર્યો એક સાથે કરવામાં ધ્યાન એક કાર્યથી ખીજા ઉપર જાય છે અને પાછું આવે છે. જે કાર્યમાં વ્યક્તિનું ધ્યાન વધારે હોય છે તે કાર્ય સારી રીતે થાય છે અને જેમાંથી ધ્યાન ખસી જાય છે તે કાર્ય ખરાબ થતું નથી. આ સંબંધમાં થોડી વાતો હજી વિચાર કરવા લાયક છે. એક તો આ છે કે આપણે બે કામ એક સાથે કરીએ છીએ, જેમાં પ્રાયઃ એક એવું હોય છે કે જે મશીન દ્વારા થાય છે, અને એમાં આપણે ધ્યાન આપવું પડતું નથી. આ જોવામાં આવ્યું છે કે ખોલતી વખતે એક સ્ત્રી પોતાના બાળકને મૌખિક રીતે ભણાવી પણ શકે છે. વણવામાં ધ્યાનની જરૂર પડતી નથી. ફક્ત ભણાવવામાં ધ્યાનની જરૂર પડે છે. ભણવાનું કામ તો એને માટે યંત્ર જેવું બની ગયું છે. જો ભણવામાં જૂલ થઈ જાય અથવા તાર મોટા નાના થઈ જાય તો એ બાળુ ધ્યાન આપવું પડશે. સાવકલ ચલાવવાનું અને સાથે સાથે વાતો કરવાનું એ બન્ને કામ એક સાથે થઈ શકે છે. ખીજી વાત એ છે કે અભ્યાસનો પણ પ્રભાવ પડે છે. કેટલીય વખત એવું સાંભળવામાં આવ્યું છે કે કેટલાય પ્રતિભાશાળી માણસો એક સાથે ત્રણચાર કાગળો લખાવી શકતા હતા. આનું કારણ આ નથી કે દરેક કાગળ ઉપર સરખું

ધ્યાન અપાતુ હોય. આ માટે અભ્યાસ કરવો પડે છે. અને ધીરે ધીરે આવી ટેવ પાડી શકાય છે કે ધ્યાનને વગર પ્રયાસે જલદી જલદી પરિવર્તિત કરી શકાય. કેટલીય વ્યક્તિઓ માટે આવી ટેવ પાડવી કઠિન છે, અને કેટલાય એવા હોય છે કે ધીરેધીરે અભ્યાસ કરી લે છે.

ધ્યાનના પ્રતિબંધો.—આપણે કહી ગયા છીએ કે ધ્યાન એતના પ્રવાહમાંથી થોડી વૃત્તિઓ ચૂંટવાની ક્રિયા છે. આપણું મન તે પ્રવાહમાંથી થોડી વાતો-વૃત્તિઓ ચૂંટી લે છે અને આપણે તે વાતો ઉપર ધ્યાન આપવા લાગીએ છીએ. આપણા મનમાં આ ચૂંટવાની શક્તિ છે આ માટે આપણે એવું કરી શકીએ છીએ પરંતુ પ્રશ્ન આ છે કે મન થોડી વૃત્તિઓને ચૂંટી લે છે અને તેઓને ધ્યાનમાં લાવે છે. પણ ખીછ વૃત્તિઓને તે નથી ચૂંટતું. આ જાણવા લાયક વાત છે કે આનું પ્રયોજન કઈ વાતો ઉપર નિર્ભર હોય છે. ચૂંટણી નિયમાનુસાર થવી જોઈએ. આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે મનની ધ્યાન આપવાની ક્રિયા લગભગ એની ઇચ્છા ઉપર નિર્ભર હોય છે. હા, ક્યારે ક્યારે આ પણ બને છે કે થોડી વસ્તુઓ અને વૃત્તિઓ ધ્યાન વગર મનમાં જળમસ્તીથી ધૂમી જાય છે.

પહેલાં આપણે મનના પ્રયોજન ઉપર વિચાર કરીશું. ચૂંટણીમાં મનનો જો અભિપ્રાય હોય છે ? કારણ કે મનને કોઈ પણ વસ્તુ તરફ દોરનારી પ્રાકૃતિક પ્રવૃત્તિ છે. જે બાજુ પ્રવૃત્તિ લઈ જાય છે તે બાજુ મનને જવું પડે છે. જ્યાં મુખી માણસના મનનો વિકાસ નથી થતો ત્યાં મુખી સરળ પ્રવૃત્તિઓ પણ એના મન ઉપર અધિકાર રાખે છે અને એનું માર્ગદર્શન કરે છે. એ આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ કે પશુ ફક્ત પ્રવૃત્તિઓના બળ ઉપર જ ચાલે છે. કારણ કે આનાથી ઉપર તે પશુઓનો મનોવિકાસ નથી હોતો. ચરઆતમાં જ્યાં મુખી પરિચિતિનો પ્રભાવ મનુષ્ય ઉપર નથી પડતો, તેનો વ્યવહાર પણ ઉચ્ચ શ્રેણીનો નથી હોતો, પ્રાકૃતિક પ્રવૃત્તિ જ માણસના મનને એક

એવું બળ આપે છે જેને લીધે તે ખાસ વસ્તુઓ ઉપર ધ્યાન આપે છે અને તેઓની સાથે યોગ્ય વ્યવહાર કરે છે. પ્રાકૃતિક પ્રવૃત્તિની વ્યાખ્યાથી જણાય છે કે તે પ્રાણીના મનને થોડી વિશેષ વસ્તુઓ ઉપર ધ્યાન આપવા માટે બાધ્ય કરે છે. આને લીધે ઘણી વસ્તુઓ એવી છે જેમને જોઈને અથવા કોઈ પણ જાતનો અનુભવ કરીને આપણે એના ઉપર ધ્યાન આપીએ છીએ. એક નાના ગોળ દડાને જોઈ ખિલાડી તે તરફ આકર્ષાય છે. એને ધ્યાનથી જુએ છે અને હલાવે છે, એમાં એક પ્રાકૃતિક પ્રવૃત્તિ છે કે ફરતી વસ્તુ જોઈને એના ધ્યાનને આકર્ષિત કરે અને એની બાજુ દોડે, જેનો શિકાર કરીને તે બોજન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આ ધ્યાનનું એક તદ્દન સરળ રૂપ છે. બાળકના વ્યવહારને જોઈને આ આપણે જાણી શકીએ છીએ કે પ્રાકૃતિક પ્રવૃત્તિ એના મનને કેટલીક વસ્તુઓ ઉપર ધ્યાન આપવા માટે બાધ્ય કરે છે. નાનું બાળક દૂધની શીશી અને સ્તન તરફ વધારે ધ્યાન આપે છે. કારણકે આ એની જૂખને શાન્ત કરવાની ઈચ્છાને પૂરી પાડવામાં મદદ કરે છે. પછી તે એની આસપાસ હરતા, ફરતા લોકો તરફ ધ્યાન આપે છે. કારણ કે તે એની બીજી ઈચ્છાઓને પૂર્ણ કરી શકે છે. એની ઈચ્છાઓ એની પ્રવૃત્તિઓથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. મોટા થયા પછી બાળક તે વસ્તુઓ ઉપર ધ્યાન આપે છે. જે એના સ્થાયી ભાવોથી સંબંધ રાખે છે આ ઉમ્મરમાં ઘર, શાળા અને રમત વગેરે વસ્તુઓથી બાળકનો સંબંધ હોય છે અને એનું ધ્યાન આકર્ષિત કરે છે. આવી રીતે મન દ્વારા ધ્યાન આપવામાં પ્રાકૃતિક પ્રવૃત્તિઓ માર્ગદર્શક બને છે અને પછી સ્થાયી ભાવ.

બાળકને રમવામાં અને યુવકને રોચક વસ્તુઓ ઉપર ધ્યાન આપવામાં કંઈ વિચારવું પડતું નથી. આ માટે કંઈ પ્રયોગ કરવાની પણ જરૂર પડતી નથી. પણ મન પોતે જ આકર્ષાઈને તે બાજુ ધ્યાન આપે છે. વ્યવસાય વગર આપણે આવી જાતનું ધ્યાન આપવા

લાગીએ છીએ આ માટે આને અનૈચ્છિક ધ્યાન કહેવામાં આવે છે. વ્યવસાય વગર જે ધ્યાન આપવામાં આવે તેમાં મનને કોઈ પ્રયાસ નથી કરવો પડતો આ માટે એને કોઈ પણ પ્રકારનો થાક પણ હોતો નથી. અને કોઈ પણ જાતની માનસિક શક્તિનો વ્યય પણ નથી થતો. અનૈચ્છિક ધ્યાન તે બધી વસ્તુઓ ઉપર આપી શકાય છે જે આપણી પ્રત્યક્ષ રુચિમાં હોય. ઘરનાં માણસો ઉપર ધ્યાન આપવામાં, અથવા પોતાની રુચિ અનુકૂળ વસ્તુઓના વિષયમાં વિચારવામાં માનસિક થકાવટ નથી હોતી પણ જ્યારે આપણે એવી વસ્તુઓ અને વિચારો ઉપર ધ્યાન આપીએ છીએ જે આપણી રુચિને અનુકૂળ નથી. દા. ત. બાળક માટે ગણિત પ્રશ્નો અથવા પાઠ યાદ કરવો અથવા કોઈ લેખ લખવો. ત્યારે આપણામાં માનસિક થકાવટ હોય છે. મન વ્યવસાયનો પૂર્ણ પ્રયોગ કરે છે. આવું ધ્યાન જે પ્રયાસથી લગાડવામાં આવે છે એને ઐચ્છિક ધ્યાન કહેવામાં આવે છે ધણાંય જીવનોપયોગી કાર્યોમાં માણસને આ ધ્યાન કામમાં લેવું પડે છે નહિ તો જીવનમાં સફળતા પ્રાપ્ત નથી થઈ શકતી. હાં આ આવશ્યકતા કે જેટલા ઉત્તમ સ્થાયી ભાવ માણસમાં શિક્ષણ દ્વારા પ્રાપ્ત થયા હોય, તેટલું જ વધારે અનૈચ્છિક ધ્યાન તે જીવનનાં કર્તવ્યોમાં આપી શકશે અને એને પોતાના મનને થકવવાની જરૂર નહિ પડે. સ્થાયી ભાવ ઉત્પન્ન થવાથી ધ્યાન આપવા માટે પ્રયાસની આવશ્યકતા વધારે પડતી નથી. માણસમાં ધીરે ધીરે શિક્ષણનો આ પ્રભાવ પડતો જાય છે. અને ઐચ્છિક ધ્યાન આપવાના અવસર એની આગળ આવે છે.

આપણે હજી સુધી જે ધ્યાનના વિષયમાં વિચાર કરી આવ્યા છીએ તે વ્યક્તિગત છે. વ્યક્તિગત મનમાં જે પ્રાકૃતિક અને અર્જિત પ્રશ્નો છે તેઓને લીધે તેનું મન વસ્તુઓ બાહ્ય આકર્ષિત થાય છે અને તેને ધ્યાન આપવું પડે છે. વ્યક્તિગત ધ્યાનનાં કારણો

મનોવૃત્તિઓ હોય છે. અને ધ્યાન આપવું અથવા ન આપવું મનને આધીન હોય છે. ખાસ કરીને ધ્યાન વ્યક્તિગત જ હોય છે. પણ ક્યારે ક્યારે ધ્યાન વિષયાત્મક પણ હોય છે. થોડી વસ્તુઓ જેઓમાં ભૌતિક શક્તિઓ ખુબુ પ્રબળ હોય છે. પોતાને આપણા ધ્યાનમાં જમરજમરતી લઈ આવે છે. આવી વસ્તુઓ જેમાં ઘણી તીવ્રજ્યોતિ નીકળતી હોય, અથવા જેમાંથી ઉગ્ર ગન્ધ આવતી હોય, અથવા ભારે અવાજ નીકળતો હોય તો તે આપણા ધ્યાનને જમ્મીથી આકર્ષિત કરી લે છે. આપણી રૂચિ આવી વસ્તુને ધ્યાનમાં લાવવું ઇચ્છે અથવા ન ઇચ્છે, અમારી પ્રવૃત્તિઓ તે બાજુ ધ્યાન આપે કે ન આપે તો પણ ઉપયુક્ત પ્રકારની વસ્તુ પોતાની પ્રબળતાને લીધે વ્યક્તિના ધ્યાનમાં આવી જાય છે. કોઈ આશ્ચર્યજનક નથી વાત હોય તો તે આપણા ધ્યાનમાં તરત જ આવી જાય છે. કોઈ ઘણી નાની અથવા ઘણી મોટી વસ્તુ હોય તો તેના ઉપર આપણે ધ્યાન આપવા લાગીએ છીએ. જમરમાં દરતા ફરતા મનુષ્યો ઉપર કોઈ ધ્યાન નથી આપવું. પણ જે કોઈ ગદિયો માણસ જેવામાં આવે અથવા કોઈ ઘણો મોટો માણસ જેવામાં આવે તો આપણે એના ઉપર અવશ્ય ધ્યાન આપીએ છીએ. ઘણાંય દુકાનદારો વિતાપન આપવામાં આ વાતનું પૂર્ણ ધ્યાન રાખે છે અને ગ્રાહકોને પોતાની બાજુ આકર્ષિત કરે છે.

દવે આપણે ધ્યાન અને રચિના સંબંધ ઉપર વિચાર કરીશું અને જોઈશું કે આ સંબંધ યવાથી શિદાકને પોતાના કાર્યમાં ક્યાં સફળતા મળી શકે છે. જે આપણે પોતાના બધા વ્યવહારો ઉપર ધ્યાન આપીએ, તો આપણને અનુભવ થશે કે તે અધિકતર એવા છે કે જે કરવામાં આપણી રચિ હોય છે. થોડા એવા પણ છે કે જેમાં આપણી રચિ હોતી નથી તો પણ કરવા પડે છે. જ્યારે આપણે આ કહીએ છીએ કે આપણામાં કોઈ કામ કરવાની રચિ છે તો આનો અર્થ આ હોય છે કે આપણે કોઈ ખાસ પ્રયત્ન કર્યા વગર

તે કામમાં આપણને લગાની શકીએ છીએ તે કામમાં આપણા મનને લગાડવામાં ઈ પણ ઉદ્યોગ કરવો પડતો નથી બાળક રમકડાં એવી જોડે ધણી રુચિથી મળે છે ગાનાર માણસ વાળુ ધણી રુચિથી વગાડે છે ચિત દોરનાર ધણી રુચિથી રંગ ભરી શકે છે પોતાની રુચિથી બાળક, યુવાન, વૃદ્ધ બધા ઈ ને કંઈ કામ કરી શકે છે આપણે આ જાણનાની જરૂર છે કે કયા કામ એના છે કે જે કરવાની આપણામાં રુચિ છે, અને કયા એવા છે જેઓમાં આપણી રુચિ નથી રુચિને આપણે નિષ્પન્ન અને બંધિત બે દૃષ્ટિથી જોઈ શકીએ છીએ બાળકોને જ લઈએ તેઓની એક રુચિ તો ઈન્દ્રિયવિષયક પદાર્થમાં હોય છે કાંઈ નવી ચમત્કાર વસ્તુ હોય કાંઈ મધુર શ્વનિ હોય કાંઈ મનોરજન ઈ એની આગળ હોય તો બાળકોની રુચિ તે બાળુ જરો બાળખની રુચિ ઉત્તેજિત કરવા માટે શિક્ષક ક્યારે ક્યારે આ વાતનો પ્રયોગ કરે છે શિક્ષક-સ્નામપટ ઉપર રંગીન ચિત્રો દોરીને હાથથી બનાવેના નમુનાઓ બનાવીને યથાર્થ વસ્તુઓનો ઉપયોગ બાળકોની રુચિ આકર્ષિત કરવા કરે છે બાળકો માટે કામ રોચ બનાવવાના અભિપ્રાયથી ઈન્દ્રિયોને આકર્ષિત કરનાર પદાર્થોનો આવી રીતે ક્યારે ક્યારે ઉપયોગ કરવો ખોટો નથી પણ ફક્ત આ વસ્તુઓ ઉપર ભરોસો રાખીને તેઓનો અત્યાધિ ઉપયોગ કરવાથી બાળખનો અભ્યાસ બગડી જાય છે જે રુચિ ઈન્દ્રિય નિષ્પન્ન પદાર્થોથી ઉત્તેજિત કરી શકાય છે તે સ્થિર નથી હોતી અને બાળકને લાગ્યા સમય સુધી કાર્યમાં તીન નથી ગમી શકતી આ રુચિ દાણિક હોય છે ડારણુ કે આ વિષયાત્મ હોય છે સ્થાનો રુચિ તે જ હોય છે કે જે વ્યક્તિગત હોય આપણે પાછળ કહી આવ્યા છીએ કે પ્રાણીની સૌથી વધારે રુચિ તે વ્યવહારમાં જ હોય છે જે પ્રાકૃતિક વૃત્તિથી સબધ રાખે છે અને જેમાં એ સ્વાભાવિક રુચિને લીધે દત્તચિત્ત હોય છે, જે આના રોચક કામોની સાથે બીજા કાર્યોનો સબધ લગાડવામાં આવે તો આ બાજુમાં પણ રુચિકર થઈ જાય છે જે

વાતોમાં સ્વાભાવિક રૂચિ નથી હોતી તેઓની સાથે સ્વાભાવિક રચિ-
વાળી વાતોનો સંબંધ કરાવી દેવાથી તેઓમાં પણ રચિ ઉત્પન્ન થઈ
જાય છે અને આ રચિ પણ એવી સ્વભાવિક થઈ જાય છે, જેવી કે
પહેલાંના કામમાં, માણસને જે પશુની માફક છોડી દઈએ તો એની
રચિ ફક્ત તે કામોમાં જ લાગશે જે પ્રાકૃતિક પ્રવૃત્તિઓને આધીન છે.
પરંતુ ધીરે ધીરે શિક્ષણને લીધે અને પરિસ્થિતિઓનો પ્રભાવ પડવાથી
પ્રાકૃતિક શક્તિઓ દબાઈને રચાયેલા ઉત્પન્ન થઈ જાય છે.
આવી જ રીતે જે પ્રાકૃતિક પ્રવૃત્તિઓની સાથે જે સ્વભાવિક રચિઓ
હોય છે તે બદલીને રચાયેલા વાતોની સાથેવાળી રચિઓ બની જાય
છે. માણસની સૌથી વધારે રચિ આત્મવિષયક વાતોમાં હોય છે કે જે
થોડા વખતમાં અરોચક માલુમ પડે છે. પણ જે આ અરોચક વાતોનો
સંબંધ માણસોના સ્વાર્થોથી થઈ જાય છે, તો તે પણ અરચિકર
થઈ જાય છે. ઘણાં લોકો રચિ રાખે છે; પણ જ્યારે આનો સંબંધ
'સ્વ'થી થાય છે ત્યારે એમાં વધારે રચિ ઉત્પન્ન થાય છે. દરેક
સંપ્રદાયમાં સરકારી ગેઝેટ છપાય છે. પણ સાધારણ રીતે આપણી
તેમાં રચિ હોતી નથી. પણ જ્યારે આપણે પોતે સરકારી નોકર તની
જાહેર છીએ ત્યારે એને ઘણી રચિ અને આનંદથી વાંચીએ છીએ.
બાળકને જે કહેવામાં આવે કે 'રેલ્વેનું' સમયપત્રક જુઓ. તો તે
પણ રચિથી નહિ જુએ, પણ જે એને કોઈ મુસાફરી
કરવાનું કહેવામાં આવે તો તે રૂચિપૂર્વક અધ્યયન કરવામાં લાગે છે.
બાળકને રેલ્વેનું સમયપત્રક જેતાં શીખવાડવું ઘણું જરૂરી છે. આને
માટે સૌથી સરસ રીત તો આ છે કે બૂગોળના પાટમાં જ્યાં
રોચક યાત્રાનું વર્ણન કરવામાં આવતું હોય, ત્યાં એને બાળકોની
આગળ રજુ કરી દે. ઉપર લખેલી વાતોથી આ સ્પષ્ટ થઈ ગયું હશે
કે રચિ અને ધ્યાનનો ઘણો ગાઢ સંબંધ છે. જે કામમાં આપણને
રચિ હોય છે. તેમાં જ આપણે ધ્યાન આપીએ છીએ. જ્યારે આપણે
રચિથી ધ્યાન આપીએ છીએ. ત્યારે આપણા મનને પરિશ્રમ કરવો

પડતો નથી. જ્યારે આપણે કોઈ પણ કામમાં અનૈચ્છિક ધ્યાન આપીએ છીએ ત્યારે આ સ્પષ્ટ છે કે આપણી રચિ એમાં છે. આપણી રચિ ક્યા ક્યા કામોમાં હોય છે અને ક્યા ક્યા કામોમાં હોતી નથી ! અરોચક કામોમાં ક્યા રીતે ઉત્પન્ન કરી શકાય છે ? વગેરે વાતોનો ઉત્તેજ આપણે આગળ કરી ચૂક્યા છીએ. જો શિક્ષક ઈચ્છે છે કે બાળક ધ્યાન આપે, તો એનું આ કર્તવ્ય છે કે કામ બાળકો માટે રોચક બનાવે. જો આ સ્વાભાવિક રોચકતાથી થઈ શકે છે તો ઠીક છે, નહિ તો ધીરે ધીરે રોચકતા ઉત્પન્ન કરવાની ચેષ્ટા કરી જોઈએ. એ જોઈતું અધિક રચિથી કામ લેશે તેટલું જ તેમાં તેને અનૈચ્છિક ધ્યાન મળશે, આ કહેવું જોઈએ છે કે અનૈચ્છિક ધ્યાન હમેશા મળી શકે છે આવા અવસરો અવસ્ય સામા આવે છે જ્યારે પ્રયાસની જરૂર પડે છે. બાળકને પોતાના વ્યવસાયને કામમાં લાવવો પડે છે. અને ઐચ્છિક ધ્યાન આપવું પડે છે.

આપણે રચિના મહત્ત્વને વધારે ગણીએ છીએ, વર્તમાનકાળના શિક્ષણશાસ્ત્રમાં આનું મહત્ત્વ વધારે મનાય છે, કોઈ શિક્ષક એવો નથી કે જે આ વાત ઉપર મહત્ત્વ ન આપતો હોય કે શાળાના કાર્યમાં બાળકે ધ્યાન આપવું જોઈએ. પણ વર્તમાનકાળમાં સાથે સાથે આ વાત ઉપર પણ જોર આપનામાં આવે છે કે કામ મનોરંજક અને બાળક માટે રોચક હોય. લોકો રચિના આ આદર્શની સમા લેવાના પણ કરે છે. અને કહે છે કે રચિનું મહત્ત્વ વધારીને મનોવિજ્ઞાનવેત્તાઓએ શિક્ષણશાસ્ત્રને સરવજ નહિ પરંતુ પોચું (દલકું) પણ બનાવી દીધું છે. રચિની પ્રશંસા કરીને બધું કાર્ય એટલું બધું સરળ કરી દીધું છે કે બાળકને તે કદિ કામ કરવા માટે જે એને ભવિષ્યમાં જીવનમાં કરવાં પડશે, નકામા કરી દીધાં છે. એણે કદિ અને અરોચક કાર્ય કરવાનો અજ્ઞાસ કરવો જોઈએ. હું તો આ જ કહીશ કે આવા પ્રકારના સમાસોચકો રચિનો અર્થ સમજવાના નથી, તે રચિના આ આદર્શના મૂળ સુધી નથી પહોંચ્યા, આપણે

ખાલી તે રચિ ઉપરજ ભરોએ નથી રાખતા જે ઈન્દ્રિયાના આકર્ષણથી સંબંધ છે, અથવા સ્વાભાવિક રચિઓ ઉપર વિશ્વાસ નથી રાખતા. જે માત્ર પદાર્થના આનંદ લેવામાં, રમત અને મનો-રંગનના કાર્યક્રમોમાં હોય છે. આપણે આપણા બાળકોમાં અર્જિત રચિઓ ઉત્પન્ન કરવા માગીએ છીએ. જે સ્થાયી લાવોની સાથે ઉત્પન્ન થાય છે અને તે રચિઓને, જે માણસને આત્મસન્માનના કાર્યો તરફ ઝુકાવે છે, ઉત્પન્ન કરવા માગીએ છીએ. આવા પ્રકારની રચિનો વિસ્તાર એટલો વધારે છે કે એના દ્વારા કોઈ પણ મનુષ્ય પોતાના મનને પ્રસન્નતા પૂર્વક જીવનના કઠિન કાર્યોમાં લગાડીને તે ઉપર પૂર્ણ ધ્યાન આપી શકે છે.

x

૯-વિચાર સંબંધ અને યાદશક્તિ

માનસિક વ્યવહારના એક મુખ્ય વ્યાપારના વિષયમાં આપણે વિચાર કરી ચૂક્યા છીએ. આ વ્યાપાર ચેતના પ્રસાદમાયી થોડી વૃત્તિઓને ધ્યાનમાં રાખવા માટે વ્યવહાર કરે છે. મન થોડા બીજા પ્રકારના વ્યાપારો પણ કરી શકે છે. એમાંથી એક આસત્તિ (ધૂન) છે. મનમાં સમજ સંબંધ બનાવવાની શક્તિ છે. આ શક્તિની મદદથી જેટલા ભાવ અને વિચાર મનમાં આવે છે અને જે પહેલેથી તેઓમાં હોય છે તેઓનો માહેમાંહે સંબંધ યદ્ય જવાને લીધે નિર્માણ કરી શકાય છે. જે મનમાં વિચારોનું નિર્માણ કરવાની શક્તિ ન હોય તો વિચાર અને ભાવ બિલકુલ વગર ઉપાયે મનમાં પેમી જતા અને ત્યાં અમ્નવ્યસ્ત થઈને પડ્યા રહેતા. આનું પરિણામ આ યાત કે માણસ પણ બંધી વાતો દ્વાયપગ વગરની કરત. જેટલા વિચારો બદારથી મનમાં આવે છે. તેઓને મન એક ક્રમથી-મદણ કરે છે અને પછી તેઓને જુના વિચારો સાથે ક્રમથી નિધિપૂર્વક સંગ્રહે છે જે એમાં

પહેલેથી જ વર્તમાન હોય છે. મનના આ વ્યવહારને વિચારસંબંધ કહેવાય છે.

વિચારસંબંધ મનોવિજ્ઞાનમાં કોઈ નવી વાત નથી. આ વસ્તુ ઉપર પ્રાચીન કાળથી ઘણો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. આતું પરિણામ એટલે સુધી થયું કે મધ્યકાલીન સમયમાં તો આખું મનોવિજ્ઞાન આ વિચાર સંબંધના નિયમો ઉપર નિર્ભર સમજવામાં આવતું તે વખતના મનોવિજ્ઞાનવેત્તા જેવી રીતે મીલ, સ્પેન્સર, બ્રાઉન, વગેરે આને જ આખા માનસિક વ્યાપારનું મુખ્ય કારણ સમજતા હતા. આખો વ્યવહાર સદિગ્ધ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી લઈને સ્મૃતિ, તર્ક વગેરે સુધી બધા આ આધાર ઉપર જ સમજવામાં આવતા હતા. વર્તમાન કાળમાં વિચારસંબંધનું મહત્ત્વ ઓછું નથી. પણ આને આ રૂપમાં મૌલિક સમજવામાં નથી આવતું. માનસિક વ્યાપારનું એક રૂપ આ પણ છે. મનના મુખ્ય વ્યાપારોમાં એક મુખ્ય વ્યાપાર વ્યવહાર છે. બીજો આસત્તિ (ધૂન) અને ત્રીજો, જેના ઉપર આપણે હવે વિચાર કરીશું તે શાશ્વત છે.

સાધારણ રીતે આપણે આ જગત્તીએ છીએ કે કોઈપણ અનુભવ આપણને આ માટે બીજી વખત યાદ આવે છે. તે એનો આપણા વિચારો સાથે થોડો ઘણો સંબંધ છે. ગામમાં એક ગાદલાના પૈગમાં એક સ્ત્રીનો પગ કચરાઈ ગયો હતો. તો આ સંભવ છે કે ગામમાં તે જગ્યાએ ગાદાનું જેવામાં આવે તો તે વાતનું બીજી વખતે સ્મરણ થાય છે. અને પગ કચરાવાની દુર્ઘટના યાદ આવી જાય છે. જે કોઈપણ ઘટનાના વિષયમાં વિચાર સંબંધ પ્રવર્ણ છે તો તે સ્પષ્ટ રૂપમાં સ્મરણમાં આવી જશે. અને જે વિચારસંબંધ નિર્બળ છે તો તે થોડું થોડું જ સ્મરણમાં આવશે. અને સ્પષ્ટ રીતે આખી ઘટના યાદ નહિ આવે, આ સંબંધમાં એક વાત આપણે યાદ રાખવાની છે કે જ્યારે કોઈપણ અનુભવ બીજી વખત થાય છે, તો મન

આગળ પહેલાંની ઘટનાની પ્રતિમા આવી જાય છે. પહેલો અનુભવ જેટલો પ્રમળ કે નિર્બળ હોય છે તે મુજબ સ્પષ્ટ અને ઝાંખી પ્રતિમાઓ મનની આગળ રજૂ થાય છે. જે ગાડાથી પગ કચરાવાની દુર્ઘટના આપણે ખૂબ ધ્યાનથી જોઈ હોય તો એની સ્મરણ પ્રતિમાઓ સ્પષ્ટ થશે. અને જે આ ઘટના આપણે આમ જ જોઈ હોય તો તેવી જ અસ્પષ્ટ પ્રતિમા આપણી સામે આવશે, જે આપણે જુના અનુભવોને યાદ કરીએ તો તે પ્રતિમા આપણી આગળ આવે છે કે નહિ. આપણે વિચારવું પડશે અને અનુભવોનું વિશ્લેષણ કરવું પડશે. જે આપણે આવી કોઈ પ્રતિમાના વિષયમાં વિચાર કરીએ તો આપણે જાણી શકીશું કે પ્રતિમા જુના અનુભવથી ઘણી મજે છે. ફક્ત એટલું જ નથી, પણ જ્યારે સ્મરણ આવે છે ત્યારે મન જુના અનુભવોને ખીણ વખત અનુભવવા લાગે છે. જેવો હોય તો મન આગળ એ ટનટનટનની ધ્વનિ સંભળી શકાય છે. ધ્યાન લગાડીને આપણે પ્રતિમાની કલ્પના કરી શકીએ છીએ.

પ્રતિમાઓ કેટલાય પ્રકારની હોય છે. જુદી જુદી વ્યક્તિઓની કલ્પનાશક્તિ જુદી જુદી પ્રકારની પ્રતિમાઓ માટે જ નથી હોતી. કારણ કે કોઈમાં એક વસ્તુ તીવ્ર હોય, ને કોઈમાં ખીણ સાધારણ સ્વરૂપી પ્રતિમાઓ સાંભળવાની, સંધવાની, જોવાની, અટકવાની, ચાખવાની થઈ શકે છે. જે અનુભવ સાંભળીને પ્રાપ્ત કરવામાં આવ્યો હોય. જેવી રીતે શાળાના ઘંટનો ટનટનટન ધ્વનિ, અથવા રેલની સીટીનો અવાજ. આની સાંભળવાની પ્રતિમા બનશે. સંધવાના પ્રાપ્ત અનુભવની, જેવી રીતે યુવાન અથવા સંપાત્ર સુગંધ, અથવા નળીના દુર્ગંધની પ્રતિમા મનશે, દષ્ટિદ્વારા જે અનુભવ પ્રાપ્ત થયો હોય, એને માટે જોવાની પ્રતિમા બનશે. ખાસ કરીને ઘણાં અનુભવ જોવાથી જ થાય છે. અને ઘણું કરીને બધાય માણસોમાં જોવાની પ્રતિમાની કલ્પના તીવ્ર હોય છે. કોઈ ઘર અથવા વાડી જોઈ હોય તો આંખ પીચીને એને સામે લાવી શકીએ છીએ. અટકવાની અને

૨. પોતાની આંખ બંધ કરો. અને એક મીઠી રેખાને પ્રતિમા સામે લાવો અને બતાવો કે આ પ્રતિમાની લંબાઈને ન્યારે ધાગે ત્યારે નાની મોટી કરી શકો છો કે નહિ

૩. એક દોડતી આગગાડીની પ્રતિમા પોતાના મન આગળ લાવો અને બતાવો કે પ્રતિમા સ્પષ્ટ છે કે ઝાંખી. રેલની સીટીની ધ્વનિ, અને પાટા ઉપર ચાલવાનો અવાજ કાનોમાં સંભળાય છે કે નહિ.

૪. ક્યારે માથામાં પીડા થઇ હોય તો એની કમ્પના કરો. પીડાના અનુભવને પછી ચેતનામાં લાવો અને પૂછો કે આંખો આગળ બાધેલા માથાની પ્રતિમા દેખાય છે કે નહિ

આપણે વિચાર સંબંધની વ્યાખ્યા કરતી વખતે કહી ગયા છીએ કે મન આગળ જે વિચારો અને લાવો હોય છે તે તેઓને એકત્રિત કરી શકે છે. વિચારોમાં આ સંબંધ નિયમાનુસાર થાય છે. આ નિયમો જાણવાથી શિક્ષકને ધોળો લાભ થાય છે. અને પછી તે નવા વિચારોને યોગ્ય વખતે અને આ નિયમો અનુસાર બાળકોના મન સમક્ષ રજુ કરશે, તો નવા વિચારોનો સંબંધ તે વિચારો સાથે, જે મનમાં પહેલેથી હાજર છે. સારી રીતે સ્થાપિત થઇ જશે અને સમય નષ્ટ નહિ થાય. જુના વિચારો સાથે નવા વિચારોનો સંબંધ થવાની ક્રિયાને સહચાર કહેવામાં આવે છે. સહચારના ઘણા નિયમો બનાવવામાં આવ્યા છે પણ આપણે ખાસી મુખ્ય નિયમો ઉપર વિચાર કરીશું. આ વાત પણ જાણવા યોગ્ય છે કે વિચાર સંબંધનું બંધન ફક્ત એક નિયમ ઉપર જ આધારિત નથી. ઘણું કરીને બે અથવા ત્રણ નિયમોના પ્રયોગ એક જ દાખલામાં હોય છે.

૧-નવીનતા-ખીછ વાતો જે બરાબર હોય તો એક વિચાર

ચાખવાનો પણ પ્રતિમા બને છે. આપણે ખુરસીની ગાદી, જેના ઉપર આપણે બેસીએ છીએ એની કામગીરીની આપણે પ્રતિમા દ્વારા કલ્પના કરી શકીએ છીએ આવી જ રીતે મિઠાઈ, અથવા ખટાઈ કાઈ પણ વસ્તુ આપણે ચાખી હોય, તે એનાથી આપણે ચાખવાનો પ્રતિમા બનાવી શકીએ છીએ પ્રતિમાની કલ્પના એક માનસિક ક્રિયા છે દરેક વ્યક્તિની માનસિક શક્તિ એક સરખી નથી હોતી. થોડા માણસો માલગવાની પ્રતિમા બનાવવામાં તીવ્ર હોય છે તે ક્રેટલાય ચાખવાની પ્રતિમા બનાવવામાં વધારે દક્ષ હોય છે.

માણસની પ્રતિમાની કલ્પના કરવાની તીવ્રતા જાણવા માટે ધણાય સરળ પ્રયોગો કરવામાં આવે છે. જેનાથી આ સમજી શકાય છે કે કયી ઇન્દ્રિયોથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલો અનુભવ માણસોના મનમાં પુષ્ટ રીતે અંકિત થઈ જાય છે. પોતાની કક્ષાના બાળકોના વિષયમાં આ વાત જાણવાથી શિક્ષકને ધણી મદદ મળી શકે છે. કાઈ પણ નવો શબ્દ અથવા વાત સીખવાડી હોય તે બાળકોને એનું જ્ઞાન બધી ઇન્દ્રિયો દ્વારા આપવામાં આવે છે. શબ્દની તસીર (ચિત્ર) બતાવવામાં આવે છે એનું ઉચ્ચારણ કરાવવામાં આવે છે. અને આ બે વચ્ચેનો સબધ બતાવવામાં આવે છે. જેનાથી તે મનમાં અંકિત થઈ જાય. જે શિક્ષક આ જાણી શકે કે આપણાં બાળકો જેથી વસ્તુની પ્રતિમા સરળતાથી બનાવી શકે છે, પણ સાલજેથી વાતની એટલી સુગમતાથી નથી બનાવી શકતા, તે સાલજવાના પ્રયોગો ઉપર વધારે ધ્યાન આપવું જોઈએ. પ્રતિમાની કલ્પનાની ચોખ્ખતા જાણવા માટે ધણાય સરળ પ્રયોગો કામમાં લાવી શકાય છે.

૧ વ્યક્તિથી કહો કે બે અથવા પાંચ મિનિટ સુધી તે લાવ-રગની જેટલી વસ્તુઓ ધ્યાનમાં લાવી શકે છે તેનું નામ લે. જેવી રીતે લાલ સ્વાદી, કાગળપેટી વગેરે પૈકી એને તેટલો જ સમય ફરી આપો અને કહો કે જે વસ્તુઓ મોટી ચાખવાની હોય. તેના નામ બતાવો

૨. પોતાની આંખ બંધ કરો. અને એક સીધી રેખાનો પ્રતિમા સામે લાવો અને બતાવો કે આ પ્રતિમાની લંબાઈને ત્યારે ધારો ત્યારે નાની મોટી કરી શકો છો કે નહિ.

૩. એક દોડતી આગગાડીની પ્રતિમા પોતાના મન આગળ લાવો અને બતાવો કે પ્રતિમા સ્પષ્ટ છે કે ઝાંખી. રેલની સીટીની ધ્વનિ, અને પાટા ઉપર ચાલવાનો અવાજ કાનોમાં સંભળાય છે કે નહિ.

૪. ક્યારે માથામાં પીડા થઈ હોય તો એની કમ્પના કરો. પીડાના અનુભવને પછી ચેતનામાં લાવો અને પૂછો કે આંખો આગળ બાધેલા માથાની પ્રતિમા દેખાય છે કે નહિ.

આપણે વિચાર સંબંધની વ્યાખ્યા કરતી વખતે કહી ગયા છીએ કે મન આગળ જે વિચારો અને લાવો હોય છે તે તેઓને એકત્રિત કરી શકે છે. વિચારોમાં આ સંબંધ નિયમાનુસાર થાય છે. આ નિયમો જાણવાથી શિક્ષકને ધણો લાભ થાય છે. અને, પછી તે નવા વિચારોને યોગ્ય વખતે અને આ નિયમો અનુસાર બાળકોના મન સમક્ષ રજુ કરશે, તો નવા વિચારોનો સંબંધ તે વિચારો સાથે, જે મનમાં પહેલેથી હાજર છે. સારી રીતે સ્થાપિત થઈ જશે અને સમય નષ્ટ નહિ થાય. જુના વિચારો સાથે નવા વિચારોનો સંબંધ થવાની ક્રિયાને સહચાર કહેવામાં આવે છે. સહચારના ઘણા નિયમો બનાવવામાં આવ્યા છે પણ આપણે ખાસી મુખ્ય નિયમો ઉપર વિચાર કરીશું. આ વાત પણ જાણવા યોગ્ય છે કે વિચાર સંબંધનું બંધન ફક્ત એક નિયમ ઉપર જ આધારિત નથી. ધણું કરીને બે અથવા ત્રણ નિયમોનો પ્રયોગ એક જ દાખલામાં હોય છે.

૧-નવીનતા-ખીજ વાતો જે બરાબર હોય તો એક વિચાર

ઉપસ્થિત થવાથી બીજા વિચારનું પુનઃજન્મ થઈ જાય છે. જેનાથી એનો નવીન સંબંધ સ્થાપિત થયો છે. જે ‘ચોપડી’ શબ્દ કોઈ વ્યક્તિ આગળ મૂકવામાં આવે તો તે વ્યક્તિના મનમાં ચોપડીનું સ્મરણ તરત જ થઈ જાય છે. કાળીદાસનું નામ લેવાથી તરત જ શકુન્તલાની યાદ આવે છે. પણ જે આપણે તે મેઘદૂત વાચતા હોઈએ અને કોઈ કાળીદાસનું નામ લે તો નવીનતાને લીધે ‘મેઘદૂત’ ચોપડીનું નામ આપણા મનમાં ઉપગ્રિયત થઈ જશે. કોઈ પણ મિત્રનું નામ લેવાથી ધણી વખત તે ઘટના યાદ આવી જાય છે. જે થોડા વખત પહેલાં થઈ હોય અને જુની ઘટનાઓનું ધ્યાન વિલગબળથી ચાલે છે.

૨-અભ્યાસ—જે લીલો રંગ કોઈ વ્યક્તિ આગળ કહેવામાં આવે તો એના મનમાં ધાસનું ધ્યાન આવી જાય છે. આનું કારણ આ છે કે ધાસ એણે ધણી વખત જોયું છે અને આ અનુભવ કયો છે કે એનો રંગ લીલો હોય છે, આ પણ જોવામાં આવ્યું છે કે આદતને લીધે નવીન વિચાર ઉપર એટલું ધ્યાન આપવામાં નથી આવતું જેટલું કે તે વિચાર ઉપર જેનો વારંવાર પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. જે કઈ વ્યક્તિઓને બેગા કરવામાં આવે અને એક જ શબ્દ તે અંધા આગળ મૂકવામાં આવે તો દરેક વ્યક્તિના મનમાં જુદા જુદા ભાવો ઉત્પન્ન થશે. લીલો શબ્દ કહેવાથી કેટલાય માણસોને આકાશનું સ્મરણ થશે. કારણ કે તે લોકો એને ધ્યાનપૂર્વક જોવે છે. કેટલાય લોકોને જે સમુદ્રની યાત્રા કરતા હશે તેઓને સમુદ્રનું ભાન થશે. આકાશનું નહિ. જેને જે જે પ્રકારનો અભ્યાસ થઈ જાય છે, અથવા તો જે જેવા પ્રકારનું કામ કરે એના મનમાં તેને અનુકૂળ જ નવા ભાવો પેદા થાય છે. જે શિક્ષક આગળ ‘કોપ’ શબ્દનું નામ લઈએ તો અમરકોપ, નાલન્દા શબ્દકોપ ધ્યાનમાં આવશે. તે જ કોપનું નામ જે કોઈ વાણિયા આગળ લેવામાં આવે તો તેને પોતાના ખજાનાની યાદ આવશે. નહિ કે અમરકોપનું.

અભ્યાસને મળતો એક નિયમ રચિતો પણ માનવામાં આવશે. 'કેટલાય' વિદ્વાનો આ એને જુદાં જુદાં માને છે. અને થોડા વિદ્વાનો તો 'એ' કે 'એમાં' કોઈ મૌલિક ભેદ નથી. આવા લોકોનું કથન આ છે કે જો કોઈ વ્યવહારમાં રચિ હોય છે તો માણસ તે વ્યવહારને 'વરંવાર' કરવાની ચેષ્ટા કરશે. અને એના બધા વિચાર સંબંધો તે માર્ગમાં બને છે. માની લઈએ કે કોઈ વ્યક્તિને મનોવિજ્ઞાનમાં રચિ છે તો એને સદા મનોવિજ્ઞાનમાં જ રચિ રહેશે. ચોપડી શબ્દનું નામ લેવાથી એનાથી એના મનમાં કોઈ પણ મનોવિજ્ઞાનની ચોપડીનું સ્મરણ થશે, ખીજા વિષયોની ચોપડીનું સ્મરણ તેને નહિ થાય.

૩-પ્રથમતા—કોઈ પણ વિચાર ઉપસ્થિત થવાથી તે વિચારો એનાથી એનો પહેલેથી જ સંબંધ બંધાયેલો હોય છે. ખીજા વખત ઉપસ્થિત થાય છે. સૌથી પહેલાં અસર અને વિચારસંબંધ ઘેરો પુષ્ટ હોય છે. કોઈ પણ નવી વાતનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો એમાં જે સર્વ પ્રથમ ક્રિયા હોય છે. તે ધ્યાનમાં પુષ્ટ થઈ જાય છે. આપણે જોઈએ છીએ કે કવિતાની પ્રથમ લીટી સરળતાથી યાદ થઈ જાય છે ખીજી નથી થતી. કોઈ પણ વ્યક્તિના વિષયમાં પહેલાં જ જ્ઞાન હોય છે. તેની અસર બહુ જાડી હોય છે.

૪-પ્રબળતા—કોઈ પણ અનુભવમાં જે ભાવ ઘણી પ્રબળતાની સાથે આવે છે તે ભાવ ફરી ફરીને ઘણી સરળતાથી આવી રહે છે. તેનો પ્રભાવ ચિત્ત ઉપર એટલો ગંભીર પડે છે કે એના આગળ એના પ્રતિસ્પર્ધી ભાવોને પ્રભાવ નાખવાનો અવસર નથી પડતો. બચપણની વાતો એટલી પ્રબળતાથી મન ઉપર અસર કરે છે કે તેઓને ઘણી સ્પષ્ટ રીતે સ્મરણ થઈ જાય છે. એક ભયંકર કાળો કૂતરો એક બાળકના મિત્રને જોરથી કરડ્યો, લોહી ખૂબ નીકળ્યું, માજકને તાવ આવ્યો. એને ઘણું કષ્ટ સહન કરવાં પડ્યાં.

બાળકના મનમાં આ ઘટના એટલા પ્રબળ રૂપથી અસર કરે છે કે કોઈ પણ કાળા કૂતરાને સડક ઉપર જોઈને પોતાના મિત્રને કરડનાતું અને એના કબ્જતું સ્મરણ તરત જ થઈ જાય છે. જો બાળકના મન ઉપર આ ઘટનાનાં પ્રભાવની પ્રબળતા ઘણી વધારે હોય તો કૂતરા પ્રત્યે બાળકો બચપણની પ્રબળ ઘૃણા પણ પેદા થઈ જાય ઘણા બાળકો બચપણનો પ્રબળ ઘટનાને લીધે ઘણી વસ્તુઓથી ડરવા લાગે છે અને ઘણી વસ્તુઓથી પ્રેમ કરવા લાગે છે.

વિચાર સંબંધના બે નિયમ માનવામાં આવે છે. એક અખંડતાનો નિયમ અને બીજો સમાનતાનો નિયમ કહેવાય છે.

૧. સમાનતા - “ જો અનુભવો જ્યારે એક સમાન હોય છે ત્યારે તેઓમાં સંબંધ સરળતાથી બની જાય છે એકનું ધ્યાન આવવાથી બીજાનું ધ્યાન સરળતાથી આવી જાય છે. રામલાલ અને સ્વામલાલ બન્નેની આકૃતિ એક જેવી છે. તેમને વર્ગમાં જોવાથી વિચાર સંબંધ બની ગયો છે. શિક્ષકને જ્યારે રામલાલનું સ્મરણ થાય છે ત્યારે સ્વામલાલનું પણ સ્મરણ થઈ જાય છે આપણા મનમાં પણ જુદા જુદા વિચારોનો પ્રવાહ ચાલતો રહે છે, તેમાં પણ આજ નિયમનો પ્રભાવ જોવામાં આવે છે, જ્યારે એક વસ્તુ ઉપર ધ્યાન જાય છે ત્યારે એનાથી મળતી બીજી વસ્તુઓ ઉપર પણ ધ્યાન પહોંચી જાય છે.

બે પ્રકારના વિચારો ઉપર લાગુ થાય છે: એક જ્ઞાન નીકળે છે. એમાં સર્વપ્રથમ ઘોડેસ્વારો છે એની પાછળ એક હાથી છે. પછી ચાર ઘોડાગાડીઓ છે. પછી એક પાતળી છે. વગેરે વગેરે તો જોનાર મનુષ્યના મનમાં આગળવાળી વસ્તુની સાથે એની પાછળ વળી વસ્તુનો સંબંધ જોડાઈ જાય છે. ઘોડાગાડી ધ્યાનમાં આવવાથી એનો આગળનો હાથી અને પાછળથી પાતળી ધ્યાનમાં આવી જાય છે. જ્યારે કોઈ કણ્ઠક દરેલી કવિતા બીજી વાર જોતવામાં આવે તો પહેલું પદ જોતવાથી બીજાનું સ્મરણ થઈ જાય છે. જ્યારે જોખેલા આંકના ઘડિયા જોતવામાં આવે ત્યારે એક કડી જોતવાથી આગળની કડી યાદ આવી જાય છે.

મેં એટલા નિયમોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પણ મનોવૃત્તિઓનો મામલો એટલો મિશ્રિત અને ગૂંચવણ ભરેલો છે કે વિચારસંબંધમાં કંઈ વખતે કંઈ નિયમ પ્રયુક્ત કરવામાં આવ્યો આ વાતનો નિશ્ચય કરવો ઘણોજ કઠિન છે, મન હમેશા એક જ નિયમનો પ્રયોગ કરતું નથી. એક જ વિચાર કેટલીય વાર ભિન્ન ભિન્ન નિયમોથી ભિન્ન પુરોગમાં જુદા જુદા રૂપમાં થઈ શકે છે. એટલી સ્વતંત્રતા હોવા છતાં પણ ઉપર બતાવેલા સાધારણ નિયમોનું પાલન અવશ્ય હોય છે. શિક્ષકને આ નિયમોને અનુસરીને કાર્ય કરવાથી શિક્ષણના કાર્યમાં ઘણી સફળતા મળે છે, નવીન વિદ્યા શીખવામાં જુના ભાવો સાથે નવા ભાવો મેળવવામાં આવે છે અર્થાત્ તેઓમાં સંબંધ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. જ્ઞાતની સાથે સાથે અજ્ઞાતનો થોડો થોડો સંબંધ સ્થાપિત કરવાથી અજ્ઞાત પણ જ્ઞાન થઈ જાય છે.

મનના વ્યાપાર વિષયમાં આપણે પછી વિચાર કરીશું. મનની બે શક્તિઓની વ્યાખ્યા થઈ ચૂકી છે વ્યવહાર જોના બળથી મન વૃત્તિઓને પસંદ કરે છે અને ધ્યાનમાં રાખે છે, એને આસતિ જોની

મદ્યથી તે વૃત્તિઓ અને વિચાર જે મનમાં પ્રવેશ કરે છે, અવ્યવ-
સ્થિત ડપથી નથી ફરતા પરંતુ તેઓનો સંબંધ મનના વિચારોથી
નિયમાનુસાર બધાઈ જાય છે, એક બીજી શક્તિ પણ મનમાં હોય છે
આ બધામાં મુખ્ય માણસના મનમાં આ ન હોય તો માણસ આ
સસારમાં કંઈ કામ કરી શકતો નથી આ શક્તિ
શાશ્વત છે જે કંઈ અનુભવ મનને કોઈ પણ માર્ગદર્શક થાય છે તે
મન ઉપર થોડો ઘણો પ્રભાવ અવશ્ય ઠોડી જાય છે અને મન તે
પ્રભાવની રક્ષા કરવાની એટલા દરે કે મનની આ શાશ્વત શક્તિને લીધે
આપણે ઠીક શકીએ છીએ કે આપણા મનમાં એક પ્રકારનો ભંડાર છે.
અને આપણે થોડી માનસિક સપત્તિ રાખીએ છીએ ત્યારે જરૂર
હોય છે ત્યારે એનું અમરણ કરીએ છીએ, લાવો અને વિચારોને
બાંધીએ છીએ અને પેતાના વ્યવહારમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરીએ
છીએ, જે આપણે પેતાના અનુભવોના પ્રભાવને મક્કિત અને સચિત
ન રાખી શકતા, તો આપણી પામે કાંઈ માનસિક પૂંછ પણ ન
હોત આપણને કોઈ પણ ના કાર્યમાં માનસિક મદાયતા ન મળત
આ શાશ્વત શક્તિને સ્મરણશક્તિ પણ કહેવામાં આવે છે, સ્મરણ
શક્તિનું જ્ઞાન ધણું પ્રાચીન છે જુના અને વર્તમાન મનોવિજ્ઞાનમાં
આ શક્તિના વિવરણમાં થોડા મતભેદ છે જે જનનુવા આવરણક
છે આ મતભેદ થોડા મૌલિક સિદ્ધાન્તોમાં ભેદ થવાને લીધે છે
આ મતભેદ આ વાત ઉપર છે કે અનુભવનું રક્ષણ કેવી રીતે હોય છે.
જૂનો વિચાર આ છે કે જે કંઈ અનુભવ એક વખતમાં થાય છે તે
એવો ને એવો મનના ભંડારમાં જમા થઈ શકે છે આપણા સદિશ્ય
વિચાર ભાવ અને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન આ બધા વસ્તુઓ જેવા છે, જે મનમાં
એકત્રિત કરવામાં આવે છે, જેવી રીતે આપણે બેંકમાં જમા કરેલા
પૈસામાંથી પૈસા કાઢી શકીએ છીએ, અને વળી જમા કરી શકીએ
તેવી જ રીતે વિચારસપત્તિમાંથી વિચારો કાઢી શકીએ છીએ અને
જમા કરી શકીએ છીએ, આનો અર્થ આ છે કે મનને ભંડાર

માનવો પડે છે, અનુભવોને સ્થિર વસ્તુ સમજવી પડે છે. આ સિદ્ધાન્ત અનુસાર અનુભવો વિચાર સંપત્તિમાંથી કાઢીને પ્રત્યક્ષ મૂળી શકાય છે, પણ અસહી વાત આ છે કે વિચારભાવ અને સંદિગ્ધ પ્રત્યક્ષમાન કોઈ સ્થિર વસ્તુઓ નથી. તે તત્ત્વ નથી તે વૃત્તિઓ છે, જે ઉત્પન્ન થાય છે અને ચાલી જાય છે, કોઈ પણ વૃત્તિ પ્રયેક વાતમાં કોઈ પણ બીજી વૃત્તિ સમાન નથી થઈ શકતી. જે આપણે કોઈ પણ વસ્તુના વિષયમાં બે વખત સંદિગ્ધ પ્રત્યક્ષમાન પ્રાપ્ત કરીએ તો તે એક જેવા નથી થઈ શકતા. અનુભવ ક્યારે સ્થિર નથી થઈ શકતા. આ માટે તેઓનું ભંડારમાં જમા થવું મિથ્યા છે. તે મન ઉપર અવસ્ય પ્રભાવ પાડે છે. અને અનુભવ થઈ ગયા પછી મનમાં જે વસ્તુની વૃદ્ધિ થાય છે. તે ફક્ત આ પ્રભાવ જ છે, આ પ્રભાવ એક બાબતુ લૌકિક મસ્તિષ્ક ઉપર પડે છે અને બીજી બાબતુ કોમળ મન ઉપર પડે છે. મસ્તિષ્ક અને મન બન્નેમાં પરિવર્તન થઈ જાય છે. મન આ પ્રભાવનું રક્ષણ યા સંશય કરે છે ત્યારે આપણે આ કહીએ છીએ કે મનમાં શાશ્વત શક્તિ છે ત્યારે આપણે આ સમજીએ છીએ કે તે આ પ્રભાવનું રક્ષણ કરી શકે છે. અને જુના અનુભવોને જેવા ને તેવા જમા નથી રાખતો. હા, આપણે આ અવસ્ય માનીએ છીએ કે કોઈ અનુભવ નથી હોતો કે જે કંઈને કંઈ પ્રભાવ આપણી પાસે છોડી જતો ન હોય. પ્રભાવ ગમે તેટલો હલકો અને દુર્બળ કેમ ન હોય મનમાં કંઈ ને કંઈ પરિવર્તન અવસ્ય કરે છે. કોઈ પણ જ્ઞાન નિરર્થક જતું નથી, આ માટે શિક્ષકે આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે તે બાળકોને ખોટા જ્ઞાનથી દૂર રાખે. અને ત્યાં સુધી થઈ શકે ત્યાં સુધી તેમની આગળ ઉત્તમ વ્યવહાર જ ઉપસ્થિત કરે. નહિ તો તેના ઉપર ખોટી વાતોનો પ્રભાવ અવસ્ય પડશે.

આ સ્મરણ સાથે શક્તિ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. આ શક્તિના નવા અને જુના અર્થને પણ સ્પષ્ટ કરવો જોઈએ. શક્તિ શબ્દનો અર્થ શબ્દકોષ ફરી નથી ગયો. પણ સ્મરણશક્તિ

ધૌક્યમાં શક્તિ શબ્દ કામમાં લેતી વખતે આપણે જે પહેલાં સમજતા હતા તે હવે નથી સમજતા. પહેલાં આ સમજવામાં આવતું હતું કે સ્મૃતિ એક શક્તિ છે જે જુની વાત આપણી સામે લાવે છે. જો આ જ હોય તો આનો અર્થ આ જ થયો કે જે વાતોની જરૂર આપણને સૌથી વધારે છે, તે વગર પ્રયામે આપણા મન આગળ આવી જઈ જોઈએ. અને આ પણ થવું જોઈએ કે એક પ્રકારની વિદ્યા શીખવવામાં સ્મૃતિમાં એવું બળ આવી જાય કે બીજા પ્રકારની વિદ્યા શીખવામાં સુવિદ્યા હોય. પણ આપણે આ અનુભવીએ છીએ કે જો કોઈ એક વિષયમાં સારો છે કે જુની વાતોને સરળતાથી યાદ કરી શકે છે. પણ તે બીજા વિષયમાં એવું નથી કરી શકતો, આવા વ્યક્તિઓ મત્સ્યા છે કે જેઓ ગણિતશાસ્ત્રમાં પારંગત છે તેઓને ગણિત આવડે છે. તેઓ ઇતિહાસમાં અનસિદ્ધ છે. તેઓને ઇતિહાસ યાદ નથી થતો. મુખ્ય વાત તો આ છે કે સ્મૃતિ કોઈ સર્વગત શક્તિ નથી. પણ તે એક માનસિક ક્રિયા છે અને એનું કામ વિચારશ્રેણી ઉપર નિર્ભર છે, જેની વિચારશ્રેણી ગણિતશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોથી ભરેલી છે, એને ઇતિહાસ શીખવામાં ગણિતશાસ્ત્રથી કોઈ વિશેષ મદદ લેવી પડતી નથી. ઇતિહાસ શીખવા માટે એક બીજી વિચારશ્રેણી બનાવવી પડે છે. આ સંબંધમાં હવે આ મત છે કે સ્મરણશક્તિ એક સર્વજ્ઞાન-નિષ્ઠ સાધારણ શક્તિ ન થઈને અનેક શક્તિઓનો સમૂહ કહી શકાય છે. ત્યાં પણ શક્તિઓનો પ્રયોગ કરતી વખતે આપણે આ વાત ઉપર જોર દઈશું કે સ્મૃતિ માનસિક ક્રિયા છે. એક વિચાર-શ્રેણીની સ્મૃતિશક્તિઓમાં ઉન્નતિ થવાથી બધી વિચારશ્રેણીઓની સ્મૃતિશક્તિમાં ઉન્નતિ નથી થતી. એક વિચારશ્રેણીની ચોક્કસતા, બીજી વિચારશ્રેણી શીખવામાં એટલા જ મદદ કરી શકે છે જેટલો સંબંધ બે વિચારશ્રેણીમાં હોય છે.

સ્મૃતિના વિષયમાં વર્તમાન કાળમાં ઘણા પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા છે. અનેવિજ્ઞાનમાં લાગે જ કોઈ એવો વિષય હોય, જેની

પરીક્ષા કરવા માટે મનોવિજ્ઞાનવેત્તાઓએ પોતાનું ધ્યાન ન આપ્યું હોય. સ્મૃતિની પરીક્ષાઓમાં સમય અને ધ્યાન બે ખૂબ લાગે છે તો પણ તેઓએ આ વિષયમાં સચિત્તપૂર્વક પરીક્ષાઓ કરી છે. થોડી નીચે લખેલી વાતો ઉપર વિશેષ રીતે કામ કરવામાં આવ્યું છે.

૧. સ્મૃતિનો વિસ્તાર, ૨. સ્મૃતિ અને વિસ્મૃતિ. ૩. હૃદયસ્થ કરવાની રીતિઓ, ૪. પ્રત્યક્ષિતા (સ્મૃતિની મદદથી ઉત્પન્ન થનાર જ્ઞાન) અને પુનરુદ્ધલન (ફરીથી મનમાં ઉત્પન્ન થનારી કદમના) ૫. સ્મૃતિ અને અભ્યાસ હવે આપણે તે પ્રયોગો વિષે વિચાર કરીશું. જે શિક્ષકના ગર્ભ ઉપર પ્રકાશ નાખી શકે છે.

સ્મૃતિનાં બે રૂપ માનવામાં આવ્યા છે. એક તો નિરન્તર સ્મૃતિ અને બીજી સ્થિર સ્મૃતિ થોડા પ્રયોગોમાં આ બે સ્મૃતિઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે આ માટે આ બેદ જાણવો આવશ્યક છે, જે કંઈ યાદ કરવામાં આવ્યું છે તે યા તો તરત જ થઈ જાય છે અથવા થોડો સમય વીત્યા બાદ. જે સ્મૃતિને લીધે આપણે તરત જ યાદ કરી શકીએ તેને નિરન્તર સ્મૃતિ કહીએ છીએ. અને જે વસ્તુને થોડો સમય વીત્યા પછી આપણે યાદ કરી શકીએ છીએ એને સ્થિર સ્મૃતિ કહીએ છીએ. આ થઈ શકે છે કે બે વ્યક્તિઓમાં આ બે સ્મૃતિઓની શક્તિમાં બહુ ફેર હોય.

૧-સ્મૃતિનો વિસ્તાર.—નિરન્તર સ્મૃતિનો વિસ્તાર જ શોધી શકાય છે. સ્મૃતિની ક્રિયાઓમાં વ્યક્તિને યાદ કરવા માટે હંમેશાં નિર્ધારક શબ્દોના ટૂંકડા આપવામાં આવે છે. સાર્થક શબ્દો આપનામાં આવતા નથી. કારણ કે ઘણીય વિચારશ્રેણીઓ બધાઈ જવાથી વ્યક્તિ તેઓને તે સંબંધોની સહાયતાથી યાદ કરી લે છે પછી એક વ્યક્તિને બીજાની અપેક્ષા આવું કરવામાં ઓછી અથવા વધારે

સહાયતા મળી શકે છે આ બેની સરખામણી નથી કરી શકાતી. આ માટે નિર્ચયક શબ્દોનો પ્રયોગ કરવો ઉત્તમ સમજવાના આવે છે. ધણાય શબ્દના ટૂંકડા લઈ લેવામા આવે છે અને આ વ્યક્તિની સામે બોલીને અથવા દેખાડીને ઉપગ્રિયત કરવામા આવે છે. ધણાય એક વખત ઉપગ્રિયત કર્યા બાદ એને કહેવામા આવે છે કે જેટલા યાદ કર્યા હોય બોલો તે જેટલા વધારે ટૂંકડા બોલી શકે છે તેટલો જ તેનો સ્મૃતિ વિસ્તાર વધારે છે નિરન્તર સ્મૃતિ આયુષ્ય સાથે વધતી જાય છે. બાળકની સ્મૃતિ કોઈ પણ વખતે સુવાન કરતા વધારે નથી હોતી. આની વૃદ્ધિ તેર વગસના આયુષ્ય મુધી ધીમે ધીમે થાય છે. તેરથી સોળ વરસ સુધી ધણી જલ્દી થાય છે. અને પચ્ચીસ વરસ સુધીની અવસ્થામા તે પોતાની ચરમ સીમા ઉપર પહોંચી જાય છે. એના પછી થોડો સમય વીત્યા બાદ થોડી ઓછી થવા લાગે છે. શિક્ષકને જાણવા યોગ્ય એક વાત પણ આ છે કે સાત વરસનું બાળક છ અક્ષરોથી વધારે અક્ષરોવાળા શબ્દ સાગી રીતે નથી બોલી શકતો. બાળકોને શ્રુતિયેખન લખાવતી વેળાએ આનું ધ્યાન રાખવું જોઈએ. ગ્રિયર સ્મૃતિમા આપણે યાદ કરતી વખતે વિચાર સંબંધ બાધવા પડે છે. જેટલા પ્રજ્ઞા આ સંબંધ બધાઈ જાય છે તેટલી જ સરળતાથી અને વધારે વખત મુધી યાદ રહી શકે છે જે નિયમો અને પ્રયોગોથી વિચાર મળવો બધાય છે તેઓનો ઉલ્લેખ આપણે પહેલાં કરી ચૂક્યા છીએ

૨. હૃદયસ્થ કરવાની રીતિઓ — શિક્ષકની દૃષ્ટિથી આ વાત જાણવા યોગ્ય છે કે કોઈપણ ગદ્યના ખંડો અથવા કાવ્યને કંઠાંત્ર કરવું હોય તો એને કયી રીતે કરવું જોઈએ. આખી કવિતા યા જેટલો ગદ્ય ખંડ કંઠાંત્ર કરવો હોય, તો એ સમસ્તને કેટલીય વખત દોહરાવીને યાદ કરવી જોઈએ અથવા એના નાના ટૂંકડા કરીને એક ટૂંકડાને યાદ કરવો જોઈએ. સાધારણ વિશ્વાસ આ છે કે કંકડે યાદ કરવાથી સરળતાથી યાદ થાય છે અને વધારે વખત નથી

લાગતો. પણ પરીક્ષા દ્વારા આ વાત સિદ્ધ થઈ છે કે આ ધારણા ઠીક નથી. આખી કવિતા અને ગદ્ય ખંડને દોહરાવવાથી તે સારી રીતે યાદ થાય છે અને સમય પણ વધારે લાગે છે.

આ જોવામાં આવ્યું છે કે આખી કવિતા લઈને યાદ કરવાની રીતિ ૨૪૦ લીટીઓની કવિતા સુધી જ ઉપયોગી છે.

આ વાતની પરીક્ષા કરવા માટે એક સરળ પ્રયોગ કરી શકાય છે. બે બરાબર કહિન કવિતાઓ અથવા ગદ્ય ખંડો લેવા જોઈએ. આ વાત જોઈ લેવી જોઈએ કે બેની કહિનાઈ બરાબર છે. જો એકમાં બહુ કહિન શબ્દ વધારે હોય અને બીજો બરાબર સરળ હોય તો બેની પરીક્ષા બરાબર થઈ શકતી નથી બેનાં નામ 'ક' અને 'ખ' કવિતા માની લઈએ. ૨ કવિતાને સંપૂર્ણ રીતિથી યાદ કરો આખી કવિતાને પહેલેથી અંત સુધી વારંવાર ખોલા અને વિશ્વાસ કરી લો કે કવિતા કબૂલ થઈ ગઈ છે. જેટલી યાદ હોય તેટલી લખી નાખો. જેટલો સમય લાગ્યો હોય તે લખો લો અને જેટલી વખત તેનું આવર્તન કર્યું હોય તે લખો લો. પછી થોડો સમય પોતાના મનને વિશ્રામ આપો. થોડો સમય વીલ્યા બાદ 'ખ' કવિતાના ટૂંકડા કરીને એકેક ટૂંકડાને દોહરાવો. એક ટૂંકડાને એટલી બધી વાર દોહરાવો કે હૃદયસ્થ થઈ ગયો છે એવો વિશ્વાસ થઈ જાય. આ પછી બીજા કડકડા સાથે પણ આવો જ વ્યવહાર કરો. પછી ત્રીજા સાથે. ત્યારે બધા ટૂંકડાઓ હૃદયસ્થ થઈ જાય ત્યારે આખી કવિતાને જ્યાં સુધી યાદ થઈ હોય ત્યાં સુધી લખી લો. જેટલો સમય તે બધામાં લાગે તે અને જેટલી વખત તે કડકડાને ખોલવો પડ્યો હોય તે લખી લો. બે કવિતાનો સમય મેળવવાથી અનુભવ થઈ જશે કે એક સાથે સંપૂર્ણ કવિતા ગોખવાની રીત ઉત્તમ છે.

ટૂંકડાવાળી રીતિમાં દરેક ટૂંકડાના અન્તને આગળના ટૂંકડાના આરંભથી જોડવા માટે વિચાર સંબંધ બાંધવો પડે છે. આમાં સમય

લાગે છે. એ ટૂંકડા ન કરવામાં આવે તો આ સંબંધ બતાવવાની જરૂર પડતી નથી. લગભગ આ જોવામાં આવ્યું છે કે જ્યારે કોઈ પણ બાળક કવિતાને ખંડશઃ યાદ કરે છે ત્યારે એક ખંડ બોલ્યા પછી તે અટકી જાય છે. અને જો એને આગળના ખંડનો પહેલો શબ્દ બતાવવામાં આવે તો તે ફરીથી બોલવા લાગે છે. વિચાર સંબંધ જો પુષ્ટ હોય તો અડધવાની જરૂર પડતી નથી જો એકે ખંડને જુદો જુદો કરીને યાદ કરવામાં આવે તો આ વિચાર સંબંધ આરંભ અને અન્તના ભાગમાં બંધાય છે. આ વિચાર સંબંધ સમસ્ત કવિતા યાદ કરવાને સહાયક થવાને બદલે વિગ્રહ થઈ જાય છે. જો આ તે ટૂંકડાના અંતમાં અને બીજાના આરંભમાં બંધાય તો લાભ થઈ શકે છે. આ અડધણ સંપૂર્ણ રીતિમાં પડતી નથી. પછી સંપૂર્ણ રીતિમાં સંપૂર્ણ અર્થ પણ વ્યક્તિ આગળ હોય છે, ટૂંકડા ટૂંકડા કરીને યાદ કરવાની રીતિમાં આ નથી હોતું.

સંપૂર્ણ રીતિ મનોવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ ગણાય છે. પણ આ બાળકોને યાદ કરવામાં પ્રયોગ કરવા માટે થોડી વાતો ઉપર વિચાર કરવો પડે છે. શીખવા અને યાદ કરવામાં શીખનાર અને યાદ કરનારની રૂચિનો પ્રશ્ન પણ વિચારણીય છે. જ્યારે ઘણી મોટી કવિતા અથવા ટૂંકડો યાદ કરવાનો હોય છે તો બાળકની રૂચિ વચ્ચે વચ્ચે દૂર થઈ જાય છે તે ધ્યાન નથી આપતો એને માનસિક થકાવટ પણ થાય છે. લાંબુ પહેાળું કામ જોઈને બાળક હતાશ બની જાય છે. આ બંધી વાતો જાણવા માટે પણ ક્રિયાઓ કરવામાં આવી છે. અને એક બે વાતોની જાણકારી થઈ છે. બાર વરસથી ઉપર વર્ષ-વાળાં બાળકો માટે સંપૂર્ણ રીત ઘણી ઉત્તમ છે. બાળક માટે જો વીસ લીટીથી મોટી કવિતા યા ટૂંકડો ન હોય તો સંપૂર્ણ રીતે લાભ-દાયક છે. ગોપાલસ્વામીએ એક મિશ્રિત રીતિ બાળકો માટે બતાવી છે. અને તે મોટે ભાગે ઉપયોગી નીવડી છે. એમાં કવિતાને ટૂંકડાઓમાં વહેંચી નાખવામાં આવે છે અને પછી એક ટૂંકડાને યાદ

કરવામાં આવે છે. એક ટૂંકડા પછી ત્રીજા ટૂંકડાને યાદ કરવામાં આવે છે. અને પછી બે ટૂંકડાઓને મેળવીને સંપૂર્ણ રીતિથી યાદ કરવામાં આવે છે. પછી ત્રીજા ટૂંકડાને જોડવામાં આવે છે. આની યાદ કરવામાં આવે છે. અને પછી ગહેલા, ત્રીજા અને ત્રીજા ટૂંકડાને આવી રીતે આગળ વધી શકાય છે. અને આખી કવિતા યાદ થઈ જાય છે. કેઈ પણ રીતિ કામમાં લાગીએ. ધ્યાન લગાવ્યા વગર બાળક યાદ નથી કરી શકતો. આ વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ.

યાદ કરવાના વિષયમાં એક વાત જાણવા યોગ્ય છે અને તે નિશ્ચિત કરવામાં આવી છે. જે માની લઈએ કે આપણે થોડી વાતો યાદ કરવી છે, અને સમય પણ ઓછો નથી તો આગળ આપેલી બેમાંથી કયા રીતિ ઉચિત છે એના ઉપર વિચાર કરવો છે. ૧. અધી વાતો એક દિવસ ઘણીય વાર દોહરાવીને યાદ કરી નાખવી ૨. થોડી થોડી દરરોજ દોહરાવીને કેટલાય દિવસો સુધી આ કામ ચાલુ રાખવું. જે સમય ન હોય તો આ કામ એક દિવસમાં જ કરવું પડે, આ બાબત થોડા પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા અને જે વસ્તુ યાદ કરવાની હતી તેને બે રીતે યાદ કરવામાં આવી. માની લે કે આદ્યાર દોહરાવાથી વાત યાદ થઈ જાય છે પહેલી રીતિ મુજબ આ વખત દોહરાવાનું કામ એક જ દિવસમાં કરવામાં આવ્યું. અને બીજી રીતિ અનુસાર ચાર દિવસ સુધી દરરોજ બન્નેવાર દોહરાવામાં આવી આ રીતે આ વાત આદ્યાર દોહરાવવામાં આવી. આ પ્રયોગથી આ અનુભવ થયો કે જ્યારે યાદ કરવાનું કામ કેટલાય દિવસોમાં ફેલાવવામાં આવ્યું તો સારી રીતે અને વધારે યાદ થયું. પરીક્ષાની તૈયારી કરવામાં આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. વધારે વખત ફેલાવીને યાદ કરવામાં થાક ઓછો લાગે છે. વિચાર સમજાવ્યું પુષ્ટ બની જાય છે. અને જે કંઈ યાદ કરવામાં આવે છે. તેને મનમાં ધીરે ધીરે સ્થિર થવાનો સમય મળે છે.

૩. વિસ્મૃતિ—આપણે જે કંઈ યાદ કરીએ છીએ, શીખીએ છીએ. અથવા અનુભવ કરીએ છીએ. તે એમાંથી ધણું ખરું સમય વીત્યા પછી ભૂતી જઈએ છીએ સાધારણ દૃષ્ટિએ આ વાત ધણી હાનિકારક માલૂમ પડે છે. પણ જે વિસ્મૃતિ ન હોત તો કદાચિત આપણા દુ ખોનો અંત પણ ન હોત સંસારમાં ધણાય પ્રકારના શોક, દુઃખ હાનિ અપમાન વગેરે દૂર કરવાનો ઉપાય એક વિસ્મૃતિ છે ધણીય બિનજરૂરી વાતો આપણે ભૂતી જઈએ છીએ જેનાથી આપણને લાલજ થાય છે. ધણીય વખત એવું થાય છે કે આવસ્યક વાતો શીખવા માટે થોડી અનાવસ્યક વાતો વચમાં લાવવી પડે છે. થોડા સમય પછી આ આપણે ભૂતી જઈએ છીએ. જે અનાવસ્યક વાતો આપણે ન ભૂતી જતા હોઈએ તો આવસ્યક વાતો લખતી વખતે અને ખતાવતી વખતે આ ધણીય અનાવસ્યક વાતો વૃથા વચ્ચે આવીને વિદ્ધ કરતી હોય

વિસ્મૃતિના વિષયમાં પણ પરીક્ષાઓ કરવામાં આવી છે. અને આ રોધી શકાયું છે કે જેમ જેમ સમય વીતતો જાય છે તેમ તેમ જોવવાની ગતિ કમ થતી જાય છે બધા વધારે યાદ કરે છે, તો પણ ભૂતી જાય છે હેખોગ હાઉમે શોધી કાઢ્યું છે કે જે કંઈ યાદ કરવામાં આવે છે એનો અર્ધો ભાગ પહેલા અર્ધો કલાકમાં ભૂતી જવાય છે. કે આઠ કલાકમાં ભૂતી જવાય છે. અને હું એક મહિનામાં ભૂતી જવાય છે. જોવવાની આ ગતિ જોઈને દોહરાવાની આવસ્યકતા તરત જ પ્રતીત થાય છે. યાદ કરેલી વાતને થોડા વખત પછી દોહરાવવી જોઈએ કારણ કે તે જ વખતે સૌથી વધારે વિસ્મૃતિ થતું જાય છે જેટલો સમય યાદ કરવા માટે આપવામાં આવે એનો અર્ધો સમય યાદ કરવા માટે આપવામાં આવે.

૪. સ્મૃતિ અને અભ્યાસ—અભ્યાસથી સ્મૃતિમાં ઉન્નતિ થઈ શકે છે કે નહિ ? એનો પ્રભાવ સર્વવ્યાપી છે અથવા કોઈ વિશેષ સ્થિતિ જ પડે છે ? આ પ્રશ્ન એવો છે કે જેઓનો ઉત્તર શિક્ષક

જાણવા માગે છે. જે અભ્યાસથી સર્વવ્યાપી ઉન્નતિ થઈ શકે તેનો કોઈ પણ એક વિષય યાદ કરવાથી ખીજા બધા ઉપર એનો પ્રભાવ પડી શકે છે. પણ આપણે સ્મૃતિને સર્વવ્યાપી શક્તિ નથી માનતા. આ માટે આવું થવું સંભવ નથી. હાં, એક જ પ્રકારના કામમાં અભ્યાસથી સ્મૃતિમાં ઉન્નતિ થાય છે. જે કવિતા યાદ કરવામાં કોઈ વ્યક્તિને અભ્યાસ કરાવવામાં આવે તો કવિતા યાદ કરવા માટે એની સ્મૃતિમાં ઉન્નતિ થઈ શકે છે પણ ગણિત યાદ કરવામાં નહિ. આપણે કહી ચૂક્યા છીએ કે સ્મૃતિ વિચાર સંબંધ ઉપર નિર્ભર છે. એક વિચાર શ્રેણીની દક્ષતા ખીજા વિચારશ્રેણીના શીખવામાં એટલી જ મદદ કરે છે જેટલો સંબંધ એ વિચાર શ્રેણીઓમાં હોય છે. ગણિતશાસ્ત્રીને ઇતિહાસ શીખવામાં તેટલી જ મદદ મળી શકે છે, જેટલો સંબંધ ગણિત અને ઇતિહાસની વિચારશ્રેણીમાં છે.

આ વિષયનું અન્વેષણ કરવા માટે એક પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ પ્રયોગ શિક્ષક પોતાના વર્ગમાં કરી શકે છે. માની લો કે વર્ગમાં ત્રીસ બાળકો છે. તેમને ધરાબરના ત્રણ લાગોમાં વહેંચી કાઢો, દરેક સમૂહમાં દસ દસ બાળકો થયાં. માનસિક શક્તિમાં એક સમૂહના બાળકો ખીજા સમૂહવાળા બાળકોની ધરાબર થવા નેઈએ. એવું ન કરવું નેઈએ કે વીણીને સારા બાળકો એકમાં અને મૂર્ખ બાળકો ખીજામાં કરી દેવામાં આવે. જે સમૂહ વહેંચવામાં મુશ્કેલી પડે તો થોડાક દિવસ સુધી યાદ કરાવવાનું કામ આખા વર્ગ પાસે કરાવવું નેઈએ. અને રોધી લેવું નેઈએ કે કયાં બાળકો સારાં, કયાં મધ્યમ અને કયાં મન્દ બુદ્ધિનાં છે. આ સમૂહોનું નામ ક, ખ, ગ, રાખો 'ક' ખંડને અર્ધો કલાક કવિતા હૃદયરથ કરવાનું કામ દરરોજ એક મહિના સુધી આપો. 'ખ' ખંડને દરરોજ અર્ધો કલાક કોઈ ભાષાનો કોપ યાદ કરવાનું કામ મહિના સુધી આપો. અને 'ગ' ખંડને આવું કોઈપણ કામ ન આપો. એક મહિનો વીત્યા પછી આ ત્રણે ખંડોને કંઈ હૃદયરથ કરવાનું આપો. ત્રણે ખંડોની

તુલના કરવાથી આ અનુભવ થઇ શકે છે કે કોણે કેવું કામ કર્યું છે. અભ્યાસથી જો લાભ થાય છે તો ‘ક’ અને ‘ખ’ તું કામ ‘ગ’ કરતાં વધારે સારું થયું હોવું જોઈએ. જો કવિતા યાદ કરવાનું કામ આપવામાં આવશે તો ‘ક’ ખંડ સૌથી સારું કામ કરશે. અને જો યાદ કરવાનું કામ નિબદ્ધ નથી હોય છે અને ‘ક’ ‘ખ’ માં પહેલાં અભ્યાસ કરનાર કામની વિચાર શ્રેણીઓમાં અને તવા કામની વિચાર શ્રેણીઓમાં થોડી પણ સમાનતા નથી તો ‘ક’ ‘ખ’ ‘ગ’ બધા બરાબર કરી શકે અથવા ‘ગ’ ‘ક’ ‘ખ’ કરતાં સારો હોય. થોડી ધણી વિચાર શ્રેણીઓમાં સમાનતા મળી જાય છે. આ માટે ‘ક’ અને ‘ખ’ કંઈકે સારું કામ કરી શકે છે. આ મહિનામાં બાળકોની શારીરિક અને માનસિક શક્તિ ઠીક થતી જોઈએ કારણકે ધણીય મનોવૈજ્ઞાનિક વાતો એવી છે કે જેમનો પ્રભાવ પડી શકે છે. દરેક મનોવૈજ્ઞાનિક ક્રિયા અને પરીક્ષામાં ધણીય વાતો વચ્ચે આવી જાય છે. જેઓનું ધ્યાન પર ઠીકને રાખવું પડે છે. જો આ વાતો ધ્યાનમાં ન રાખવામાં આવે તો વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ પ્રયોગ બરાબર સમજવામાં નથી આવતો. મનોવૈજ્ઞાનિક ક્રિયાઓ જોટલી દેખાય છે તેટલી સરળ નથી. ધણીય મુશ્કેલીઓ પ્રયોગ કરતી વખતે વચ્ચે આવી જાય છે. તેઓનો ઉલ્લેખ અહીં કરવો યોગ્ય નથી.

૫. ગોખવાનું—સ્મૃતિના વિષયમાં વિચાર કરતી વેળાએ ગોખવાનું ધ્યાન બધાની સામે આવે છે. ગોખવાથી ધણું કરીને આ સમજવામાં આવે છે કે કોઈ વાત સમજવા વગર વારંવાર બોલીને કહી રહ્યું કરતી. સમજવા વગરની વાતનો માણસ ક્યારે પણ પ્રયોગ નથી કરતો અને એટલા જ માટે આવી જાનની ગોખવાની ક્રિયાથી કંઈ લાભ નથી. સગળગ આવું જોવામાં આવે છે કે આ પ્રકારથી જો બાળકો પોતાનો પાઠ ગોખી નાખે છે, તે વચ્ચે અટકી જાય છે. અને સમજી વિચારી તે પણ બોલી શકતા નથી. ત્યાં તે અટકી ગયા ત્યાં વાત ખસાસ

થઈ જાય છે, કોઈ પણ વાતને સ્મૃતિમાં રાખવા માટે વિચાર સંબંધ બનાવવાની જરૂર પડે છે. જો આ બની ગયા છે તો આ દ્વારા યાદ કરેલી વાત ફરીથી બોલી શકાય છે, ગોખવાની સાથે સાથે જો વિચાર સંબંધ ન હોય તો તે અવસ્થા વૃથા છે. પુનરાવર્તન ભણવામાં જરૂરી છે. એક જ વખત વાંચી લેવાથી વિચારસંબંધ બરાબર પુષ્ટ થઈ શકતા નથી. આ માટે નવી વાતને વારંવાર વાંચવી પડે છે અને જુદા જુદા માર્ગો દ્વારા એને મનમાં પહોંચાડવી પડે છે. સમજીને વિચારીને, ગોખવું એ ખરાબ નથી. અને શિક્ષણશાસ્ત્ર પણ આનો વિરોધ કરતું નથી. પોપટની જેમ ગોખવાથી કોઈ લાભ થતો નથી.

x

૧૦—સ્વભાવ અથવા ટેવ.

જો કોઈ વ્યક્તિને પૂછવામાં આવે કે સ્વભાવ શું છે ? તો તે તે વિષયમાં કંઈક ને કંઈક વાત અવશ્ય બતાવશે. સાધારણ ગીતે સ્વભાવનો અર્થ બધા જાણે છે. જુદા જુદા આચાર્યોએ પોતાના વિચારો સ્પષ્ટ કરવા માટે આની કેટલીય પરિભાષાઓ આપી છે પણ કોઈ એક પણ પરિભાષા સર્વાંગપૂર્ણ નથી. પણ સ્વભાવના વિષયમાં થોડા વિચારો એવા છે કે જેને બધા સત્ય માને છે. સ્વભાવની શક્તિ મનુષ્યમાત્રમાં હોય છે. કોઈપણ વ્યક્તિ એવો નથી કે જે કહી શકે એમાં કોઈપણ જાતની ટેવ નથી. ભલે તે જ્ઞાન વિષયક ટેવો હોય કે શારીરિક હોય. પછી આ વાત પણ છે કે બધા માણસોની ટેવો એક મમાન નથી હોતી અને બરાબર પણ હોતી નથી આ વાત બધા માને છે કે ટેવો તે શક્તિઓ છે કે જે જન્મથી નથી મળતી, પણ તેઓનું જીવનમાં ઉપાગર્જન કરવામાં આવે છે, થોડી વ્યવહારિક રીતિઓ પ્રાકૃતિક પણ હોય છે, પણ તેઓને આપણે ટેવો નથી કહી શકતા. માણસની પ્રાકૃતિક પ્રવૃત્તિઓ એની ટેવો નથી. માણસ પોતાના જીવનની અગિયાર્થિમાં રહેવાને લીધે ટેવો અદા કરે છે.

સ્વભાવની આ વિશેષતા છે કે દોષપણ પ્રકારની ટેવ પડ્યા પછી વ્યવહાર કરવા માટે પ્રાણીને વિચારવું નથી પડતું. ઉત્તેજના ઉત્પન્ન થવાથી જ તત્કાળ વ્યવહાર થઈ જાય છે. ધારો કે પ્રાણી ચંત્ર હોય, સ્વાભાવિક વ્યવહાર શીખવામાં યત્ન કરવો પડે છે. ધ્યાન આપવું પડે છે. વિચાર કરવો પડે છે. એ બની શકે છે કે કેટલીય જગ્યાએ વધારે અથવા કેટલીય જગ્યાએ ઓછું. પણ શીખી ગયા પછી વ્યવહાર ચંત્રવત બની જાય છે. જો આપણે આપણા જીવનમાં સાધારણ કામો ઉપર ધ્યાન આપીએ તો આપણને આ ખબર પડશે કે ઘણાં કામો એવાં હોય છે કે જેઓમાં શ્રમપૂર્વક ધ્યાન આપવાની જરૂર પડતી નથી. ખાવાપીવાનું કામ, કપડાં પહેરવાનું કામ, ઉઠવું, બેસવું, એક ખીજને મળવાની પ્રણાલીઓ, આવી જાનની ઘણીય ટેવો આપણામાં સ્વાભાવિક છે. આ બધા વ્યવહાર દરેક માણસમાં એક સરખા નથી હોતા. બધા શીખવાથી આવે છે. બની શકે છે કે થોડું કામ શીખવાનું ઐચ્છિક હોય અને થોડું અનુકરણથી આવે. એવું પણ બની શકે છે કે શીખવામાં પ્રવાસપૂર્વક કામ આપવું પડ્યું હોય. સાધકજી ઉપર બેસવાની સંસ્કારમાં કેટલીય તકલીફ પડે છે. ધ્યાનપૂર્વક શરીર સંભાળીને ચઢવું પડે છે. પછી શરીરને ધ્યાનથી સન્ન રાખવું પડે છે. વગેરે શીખી લીધા પછી તે કંઈસાધ્ય કામ પણ ચંત્રવત બની જાય છે. મનોવિજ્ઞાનવેત્તાઓમાં જેન્સે માણસના જીવનમાં ટેવોનું મહત્ત્વ સૌથી વધારે ગણ્યું છે. એનું આ કહેવું છે કે આપણે બધા લોકો આપણી ટેવોના ગુલામ છીએ. તે વધારે હોય છે ત્યારે આપણું ચારિત્ર્ય ટેવોનો સમૂહ માનસમાં આવે છે. જેની ટેવો માણસમાં પડી જાય છે તે અનુસાર માણસનું જીવન બને છે અથવા બગડી જાય છે. આમાં ઘણું ખડું સાધારણ રૂપથી સત્ય પ્રતીત થાય છે. પણ આ વિચારોની પૂર્ણ સત્યતા ત્યારે જ સમજી શકાય છે, જ્યારે આપણે આ નિશ્ચય કરી લઈએ કે, કયા કયા વ્યવહાર ને ટેવ સમજવા યોગ્ય છે. એક પરિભાષા ઉપર આવી

છે તે મુજબ આપણે તે ક્રિયાઓને સામેલ કરીશું, જે આપણે વગર સમજે વિચારે કરીએ છીએ અને જે હંમેશાં એક સમાન જ હોય છે. માની લાઈએ કે આપણામાં સારી રીતે જોડવાની ટેવ છે. આપણે આવી રીતે જોડવા માટે કંઈ પ્રયાસ કરવો પડતો નથી. પણ જ્યારે આપણે જોડવાનું કાર્ય કરીએ છીએ ત્યારે આપણે જોડવાનો ઢંગ એક સરખો જ હોય છે. આપણી લીટી પણ ટેવને લીધે હંમેશાં એક સરખી હોય છે. કોઈપણ બીજી લાપાની લીટીનું અનુકરણ કરવાનું કહેવામાં આવે, તો આપણી ટેવ આપણને કંઈ મદદ આપતી નથી. તે ની લિપિ લખવા માટે આપણે પૂરો પ્રયાસ કરવો પડે છે. ટેવ શબ્દ આપણી બધી પ્રકારની ક્રિયાઓ માટે કામમાં લેવામાં આવે છે. આપણામાં સ્વચ્છતાની ટેવ, આચાર-પાલનની ટેવ, સ્વચ્છ તર્ક કરવાની ટેવ, આ વાક્યોનો બરાબર પ્રયોગ કરીએ છીએ.

જો મૌલિક રીતે સ્વભાવ ઉપર વિચાર કરીએ તો આપણને બરાબર પડશે કે જ્યારે કોઈપણ પ્રજાતિ કોઈપણ વિશેષ ઉત્તેજનાથી બરાબર જાગૃત કરવામાં આવે છે. અને જ્યારે તે ઉત્તેજનાનું રૂપ બદલાઈ જાય છે, ત્યારે આપણી પ્રાકૃતિક પ્રતિક્રિયાઓની મેંચા માટે ટેવો હાજર થાય છે. એક પ્રકારે વિચારીએ તો બાંધેલો વ્યવહાર યવાથી સ્વભાવ માણસની બુદ્ધિથી વિરુદ્ધ હોય છે. માણસનું જ્ઞાન અને બુદ્ધિ એને પોતાના વ્યવહારને નવી અવસ્થાઓને અનુકૂળ બનાવવામાં પ્રોત્સાહન આપે છે. પણ આનાથી વિપરીત ટેવ એના વ્યવહારને સ્થિર અને હંમેશાં એક સમાન બનાવી રાખવા માટે અગ્રેસર થાય છે. વ્યવહાર સ્થિર રહેવાને લીધે ટેવો માણસ માટે ઉપયોગી છે. જ્યાં વિચારવાની આવશ્યકતા નથી ત્યાં ટેવો પ્રયાસને મિલકત ઓછો કરી દે છે. સમયને બચાવે છે અને વિચારશક્તિને ઉત્તમ કામમાં લગાડવામાં બચાવે છે. જો આપણે ઠરવા કરવા માટે, ખાવાપી

માટે, અને સારા અભ્યાસિક કાર્યો કરવા માટે વિચારસક્તિ વ્યય કરી પડે કે જીવન કઠિન અને દુઃખમય થઈ જશે. તેવો આપણને સાગ માર્ગે વગર પ્રયામે ચાલવા માટે નૈયાર કરે છે. પણ એક જેવી વાત માટે વારંવાર વિચારનામાં સમય નષ્ટ કરવાથી બચાવે છે. આપણા બધા વ્યવહારો અને ક્રિયાઓનું સંચાલન તેવો દ્વારા થઈ શકે છે. થોડી તેવો શારીરિક અને થોડી જ્ઞાનવિષયક હોય છે. દરનાદનવાથી માંડીને જેટલા મોટાં મોટા શારીરિક કામો આપણે સમાજમાં કરીએ છીએ. અને ખોવવાની રીતિથી લઈને ગણિતના પ્રશ્નો સુધ્ધ અને સરળ રીતિથી કરવા સુધી બધાં કામો જે બાળક શાળામાં કરી શકે છે, તેવાથી સંબંધીત હોય છે. શાળાને એક મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય આ છે કે બાળકમાં ઉત્તમ તેવોનું સંગઠન કરે. જેનાથી એનું જીવન સદાચારી અને લાભદાયક હોય. હવે આપણે તેવાના સંગઠન ઉપર વિચાર કરીશું.

આપણે કહી ચૂક્યા છીએ કે કોઈપણ જ્ઞાન લહે તે ગમે તેટલું દુર્બળ કેમ ન હોય, મન અને મગ્નિત્વક ઉપર થોડી ઘણી અસર અવશ્ય મૂકી જાય છે. જ્ઞાન કોઈ દિવસ વ્યર્થ નથી જતું. પ્રાણીને જેટલા અનુભવો થાય છે. તે બધા એના ઉપર પોતાનો થોડો ધણો પ્રભાવ છોડી જાય છે. માથાની રચના થોડી કોમળ હોય છે, અને જ્ઞાનનો પ્રભાવ જે બાળુએથી વહે છે તે બાળુ માથામાં કોઈને કોઈ ચિન્હ અવશ્ય પડી જાય છે. જ્યારે તે માર્ગથી જ્ઞાનનો પ્રભાવ વારંવાર વહે છે તો તે ચિન્હ ગદન અને પાકું બની જાય છે અને તે પછી જ્ઞાન તે બાળુ રહેવાની સલામત વધારે હોય છે. થોડા વખતમાં જ વ્યવહારનો માર્ગ એવો બંધાઈ જાય છે કે પ્રયાસની જરૂર પડતી નથી. દરેક અનુભવ પોતાની અસર મન ઉપર મૂકી જાય છે. લહે તે સારો હોય અથવા ખરાબ ખોટા અને સારા વ્યવહાર બનનેની આદત પડી જાય છે. જે આ સંસ્કાર આદર્શ હોત તો સંભવ હતું કે બાળક આગળ કૃત્ત ઉત્તમ અનુભવો જ આવતા અને ધીરે ધીરે તેમજ

સારી ટેવોજ પડતી પણ સંસાર આદર્શ નથી. એમાં સારી ખોટી બધી ટેવો છે. અને આજકાલ ઉપર સારા અને ખોટા અનુભવો અસર કરતા રહે છે. ઉત્તમ ટેવોનું શીખવું જરૂરી છે. પણ ખરાબ ટેવો જો પડી ગઈ છે. તેને દૂર કરવી પણ જરૂરી છે. શિક્ષકનું કામ એકઠી સારી ટેવો પાડવાનું જ નથી પણ ખરાબ ટેવો છોડાવવાનું પણ છે. ટેવ જોટકી જુની થતી જાય છે, તેટલી જ તેને દૂર કરવામાં મુશ્કેલી થતી જાય છે, મસ્તિષ્ક ઉપર જોટકી જોડી અસર પડે છે તેટલી જ ટેવ પ્રબળ બનતી જાય છે. પરંતુ એક વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે મસ્તિષ્ક અને મનની કામળતા બંધપણમાં વધારે હોય છે. જેમ ઉમ્મર વધતી જાય છે તેમ તેમ મન મજબુત થતું જાય છે. બંધપણમાં નવા અનુભવોનો પ્રભાવ જલ્દી યાય છે. અને જુના પ્રભાવો જલ્દીથી મટીથી પણ રાકાય છે. ઉમ્મર મોટી થયા પછી નવી ટેવ શીખવી અને જુની ટેવ છોડવી કઠિન થઈ જાય છે. ભલે તે પછી સારી હોય કે ખરાબ. બંધપણમાં મસ્તિષ્કની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. અને નવી ટેવો શીખવામાં મુશ્કેલી નથી થતી. પણ જ્યારે વૃદ્ધિ રોકાઈ જાય છે ત્યારે નવી આદત પાડવી અને જુની છોડવી ઘણી જ મુશ્કેલ થઈ જાય છે. કહેવામાં આવે છે કે વીસ વરસની ઉમ્મર સુધી ખાવા પીવાનું, કપડાં પહેરવાનો ઢંગ, બોલવાની રીતિ ઉચ્ચારણ બધી શારીરિક આદતો સ્થિર થઈ જાય છે. પચ્ચીસ વરસની ઉમ્મર સુધી સામાજિક વ્યવહારની આદતો પણ પાકી થઈ જાય છે. આની પછી ફક્ત થોડી માનસિક અને જ્ઞાનવિષયક ટેવોમાં પરિવર્તન થઈ શકે છે. ત્રીસ અથવા બત્રીસ વરસની ઉમ્મર સુધી જીવિકા સંબંધી ટેવો પણ સ્થિર થઈ જાય છે. અને માણસને પોતાની બધી ટેવો માટે, ભલે તે સારી હોય કે ખરાબ, એક પક્ષપાત થયા લાગે છે. એની માનસિક સ્થિતિ થોડી એવી થઈ જાય છે. અને તે એટલે પક્ષપાતી બની જાય છે, કે તે બીજી નવી ટેવો શીખવાનું પ્રાયઃ વ્યર્થ અને અયોગ્ય સમજવા લાગે છે. ટેવો પાડવા

માટે, ભવે તે શારીરિક હોય અથવા જ્ઞાનવિષયક હોય જોએ થોડા નિયમો બતાવ્યા છે. જે બાણના શિક્ષક માટે જરૂરી છે —

૧—જોટથી પ્રબળતા અને દૃઢતાથી થઈ શકે તેમ પોતાના ટેવ બનાવવાના વ્યવહારને શરૂ કરે. જે તરફ ટેવ પાડવાનો માર્ગ હોય એનાથી નિરૂદ્ધ અથવા બીજી તરફ ધ્યાન ન જવું જોઈએ જે તરફ જવું હોય તે બાણ આખી માનસિક શક્તિ વગાડે. ઘણાં લોકો નરી ટેવો પાડવા માટે અથવા જુની ટેવો છોડવા માટે પ્રતિજ્ઞા કરે છે અને પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો દાવ પોતાના મિત્રોને બતાવી દે છે. તેનાથી તે જો પ્રતિજ્ઞા નિરૂદ્ધ કામ કરવા લાગે, તો તેઓમાં લાજ અને ગ્વાનિ ઉત્પન્ન થાય. ઘણાં લોકો દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરીને તમાકુ, દારૂ વગેરે ઘણાં ખરાબ વ્યસનો છોડી શકે છે. શરૂઆત કરવા માટે થોડા સમય અવસ્ય પસંદ કરવો જોઈએ જે વખતે કોઈ અનુકૂળ ઉત્તેજના મળી જાય છે તે વખતે પ્રાણી પ્રતિજ્ઞા કરી જોમે છે પ્રતિજ્ઞા કર્યા પછી જો અનુકૂળ સંજોગો સામે ઉપરિચિત થતા રહે તો તે ટેવ પડી જશે.

૨—જ્યાં મુશ્કેલી નથી શરૂ કરેલી ટેવ દૃઢ ન બને ત્યાં મુશ્કેલી અથવા જુની ટેવ મૂળમાંથી નાબૂદ ન થાય ત્યાં મુશ્કેલી અબ્યાસમાં કંઈ પણ નિમ્ન ઉપરિચિત ન થતા દે. કોઈ પણ વાત બનાવવામાં સમય વધારે લાગે છે વ્યવસાયની જરૂર પડે છે પણ બગાડવામાં કંઈ પણ લાગતું નથી. એક વખતનું મગડવું દસ વખત બનાવવાની બગાડાર હોય છે. બગાડનારી અથવા નિર્ધન નાખનારી વાતો વચ્ચે ન આવવી જોઈએ. ફક્ત અનુકૂળ ઉત્તેજનાઓ અને અનુકૂળ અનુભવો જ સામે આવવા જોઈએ પ્રતિજ્ઞા વાતોને પાસે પશુ ન આવના દેની જોઈએ ઘણીય વખત એવું બને છે કે અકસ્માત દારૂડિઓ માણસ દારૂ નહિ પીનાનો નિશ્ચય કરી લે છે.

પાંચ સાત દિવસ સુધી નથી પીતો. એક દિવસ અકસ્માત એની જીની ખરાબ મોજત વાળી મિત્રમણ્ડલી એકત્રિત થઈ જાય છે અને સાત દિવસ સુધી ન પીવાની પાડેલી ટેવ એકદમ નષ્ટ થઈ જાય છે. જ્યાંસુધી સ્વભાવ સ્થિર ન થઈ જાય ત્યાં સુધી પ્રતિકૂળ વાતો દૂર રાખવી અને ચારિત્ર્યને દૃઢ બનાવવું ધણું આવશ્યક છે.

૩- જે ટેવ પાડવાની અથવા ખરાબ ટેવ છોડવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે તે માટે જે વ્યવહાર અને કામ કરવાની જરૂર હોય, એને જેમ આવસર ઉપસ્થિત થાય તેમ તેમ ગ્રહણ કરે અને કામ કરતા ચાલે. જે પોતાના ઉદ્દેશ્યને સફળ કરવાની ઈચ્છા રાખે છે, તે જેમ જેમ અનુકૂળ ઉત્તેજના મળતી જાય તેમ તેમ કામ કરે. ખાલી વિચાર કરનાથી કંઈ થઈ શકતું નથી કાર્ય કરવું આવશ્યક છે વિચાર નિશ્ચય કરવામાં જરાક પણ મુશ્કેલી હોતી નથી. વારે મુશ્કેલી તો પોતાની પ્રતિજ્ઞાને કાર્યમાં પરિવર્તિત કરવામાં થાય છે. ધણાય લોકો દરરોજ મનગદગત કરવાનાઓ કરે છે સારી સારી વાતોના વિચારો કરે છે. પ્રતિજ્ઞા પણ લઈ લે છે. પણ જ્યારે કાર્ય કરવાનો સમય આવે છે ત્યારે આ કહીને ટાળી દે છે કે આજે નહિ કાલથી કરીશું. આવી જનના ઉદ્યોગોથી સ્વભાવ બની શકતો નથી. કાર્ય કરવાનો વ્યવસાય જે વ્યક્તિમાં નથી તે સુચરિત્ર વ્યક્તિ બની શકતો નથી. વારંવાર કાર્ય કરવાથી વ્યવસાયની જરૂર પડતી નથી. પણ શરૂઆતમાં વારંવાર વ્યવસાયનો પ્રયોગ કરવો જરૂરી છે.

૪- બાળકોને ટેવ પાડવા માટે ખાલી ઉપદેશ ન આપવો જોઈએ. શિક્ષક પ્રાય બાળકોને આચારયુક્ત વાતો સંભળાવ્યા કરે છે. ક્યારેક બાળક ધ્યાન આપે છે ક્યારેક નહિ. બાળકોનું ધ્યાન સાકાર અને અભિવ્યક્ત વાનોથી વધારે આકર્ષિત થાય છે. આ માટે શિક્ષક માટે આવશ્યક છે કે જ્યારે કોઈ અનુકૂળ અવસર ઉપસ્થિત થાય તે અવસરને હાથથી ન જવા દે. અને બાળકોને આચારયુક્ત વાતોમાં લગાડે.

-બાળકોને એકદમ કાર્યમાં લગાડી દેવા, ઉપદેશ દેવા કરતાં વધારે લાભદાયક છે. ખીજી વાત આ છે કે ખાલી ઉપદેશ દેવાથી શિક્ષકનું કામ થતું નથી. પોને ઉત્તમવ્યવહાર કરીને બાળકો આગળ આદર્શ રાખવા જોઈએ. જો તે કંઈ ના કહે, પણ ઉત્તમ વ્યવહાર તેઓ આગળ ઉપરિચિત કરતો રહે તો બાળક અનુકરણ કરશે અને તેઓમાં તે વ્યવહારની ટેવ પડી જશે સ્પષ્ટ અને મોટા મોટા અક્ષરો લખવાની ટેવ બાળકોમાં પાડવાની રીત આ છે કે શિક્ષક પોતે સ્પષ્ટ અને સારા અક્ષરો લખી બતાવે. બાળકોથી વ્યવહાર કરાવવો ઘણો આવશ્યક છે. શિક્ષકે ક્રિયા આ વાતથી સંતોષ ન કરી લેવો જોઈએ કે બાળકોને એક જનનો વ્યવહાર કરવા માટે કહી દીધું છે અને તે લોકો જાણી ગયા છે કે ઉત્તમ વ્યવહાર કરવો જોઈએ. પણ અનુકૂળ સમય આવે એટલે તે વ્યવહાર કરાવવો જોઈએ. નહિ તો બાળક રૂચિપૂર્વક તે વ્યવહારને નહિ કરે.

૫- થોડો થોડો અભ્યાસ દરરોજ કરો. જેમાં ટેવો અનુસાર કાર્ય કરવાની શક્તિ જાગૃત રહે. જો આ શત્રુ જરાજર કામમાં લેવામાં આવે તો તે તીવ્ર હોય છે. અને જો મૂંઝી રાખવામાં આવે તો તેમાં કાટ લાગી જાય છે. અને જરૂર પડે પોનાતું કાર્ય નથી કરી શકેતો. જો કોઈ પણ આત્મને સ્થિરરૂપથી પોતાનો સેવક બનાવવી છે. તો તે અનુસાર દરરોજ થોડું ઘણું કાર્ય કરવું જોઈએ. કોઈપણ ટેવ પડી ગયા પછી, અથવા કોઈપણ વ્યવહાર શાખી લીધા પછી, તેને આ વિચારથી ખીજકુલ બંધ ન કરી દેવા જોઈએ, કે જ્યારે કામ પડશે ત્યારે એનો પ્રયોગ કરીશું. અભ્યાસ ઘણો આવશ્યક છે. પ્રયાસશક્તિ હંમેશાં જાગૃત રાખવી જોઈએ. નહિ તો કામ પડશે ત્યારે પરતાવું પડશે, શાન્તિના સમયે સૌન્યને કંસરત કરાવવામાં આવે છે. અને ધર્મીય એવી વાતોનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવે છે, જેઓને પ્રયોગ સૌનિકોને મુદ્દમાં કરવો પડે છે. આવી રીતે તેઓની પ્રયાસ-શક્તિ જાગૃત રાખવામાં આવે છે, જેમાંથી તે મુદ્દ જ્યારે દરેક કાર્યમાં

તત્પર થઈ શકે. નાની નાની વાતોમાં યોગ્ય પરિશ્રમ કરનાની ટેવ અચપણથી પાડી નેઈએ. માણસ ને અચપણમાં નાની નાની વાતોમાં પ્રયાસ રાખે અને તેઓનો પ્રયોગ કરે તો મોટો થઈને તે મોટી વાતોનો પ્રયાસ પણ કરી શકે છે. અને પોતાને સદાચારી બનાવી શકે છે.

૪

૧૧—ભાવનાશક્તિ.

સાધારણ રીતે ભાવનાશક્તિના વિષયમાં બધા લોકો થોડું બાણું જાણે છે. પણ ભાવનાની પરિભાષા કરવી કઠિન છે. એક કારણ આ પણ છે કે ભાવનાનો વાસ્તવિક અર્થ સમજવા માટે વસ્તુકલ્પનાને જાણવી. અને બેનો ભેદ જાણવો પણ જરૂરી છે. કેટલાય લોકો ભાવના અને વસ્તુકલ્પના બન્નેને એક જ સમજે છે. કેટલીય વખત આપણી ઈન્દ્રિયોને જ્ઞાન હોતું નથી તો પણ આપણા મન આગળ એક વસ્તુ આવી જાય છે તો આપણે કહી શકીએ છીએ કે આપણે વસ્તુકલ્પના કરી શકીએ છીએ. વસ્તુ કલ્પના માટે તે જ વખતે ઈન્દ્રિયોદ્વારા જ્ઞાન થવું આવશ્યક નથી. દા. ત. ધારોકે આપણે કપડાં પહેરીને શાળા તરફ જઈએ છીએ રસ્તામાં આપણે શાળાના ઓરડાનું ધ્યાન કરી શકીએ છીએ, વર્ગ આપણી આગળ છે. છોકરાઓ ખેડેલા છે. આપણે કાળા પાટિયા ઉપર કંઈને કંઈ લખીએ છીએ. વગેરે વગેરે દૃશ્યોની કલ્પના વગર દૃશ્યે આપણી આગળ આવી જાય છે. આપણે શાળાના ઘંટની ધ્વનિ કલ્પનાના રૂપમાં સાંભળીએ છીએ. ઘંટ વાગતો નથી. પરંતુ એના અવાજની કલ્પના આપણા મનમાં આવી જાય છે.

જેવું આપણે પહેલાં સ્મૃતિના પ્રકરણમાં કહી આવ્યા છીએ કે આ ચિત્ર દ્રષ્ટિના જ વિષયોમાં નથી થઈ શકતું. પરંતુ સ્પર્શ, શ્રવણ, અને સૂંઘવું એ બધા વિષયોમાં થઈ શકે છે. આ રેખાચિત્રો સાથે

થોડી થોડી લાગણીનો પણ આપણે અનુભવ કરીએ છીએ. ક્યારે વધારે, ક્યારે ઓછું, ક્યારે બિલકુલ નહિ, વસ્તુ ને દર્પ જનક હોય તો મન પ્રસન્ન થાય છે. અને ને ક્ષોભજનક હોય તો દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈ પણ જુની દુઃખદાયક ઘટના જોઈને આપણાં રૂવાડાં ઊભા થઈ જાય છે અને દિલ ધડકવા લાગે છે. ખાવાની કોઈ પણ મીઠી વસ્તુની યાદ મોંમાં પાણી લાવી આપે છે.

ભાવના પણ આવી જ જનની એક માનસિક ક્રિયા છે. પરંતુ વસ્તુ કંપનાથી જુદી છે. ભાવનાથી ઘણું કરીને આ સમજવામાં આવે છે કે થોડી માનસિક કલ્પના કરવામાં આવી છે. ભાવના વસ્તુકલ્પના જેવા જુના અનુભવો નથી હોતા. પણ માનસિક કલ્પનાથી થોડી નવીનત્વી વાતો પણ મગજમાં મૂકી શકાય છે. આનો અર્થ આ નથી કે ભાવના અને વસ્તુકલ્પનાની ક્રિયાઓમાં કોઈ જાતિ ભેદ છે. ભાવના થવા માટે વસ્તુ કંપના થવી આવશ્યક છે. પણ ભાવનામાં મન તે રેખાચિત્રોને થોડા ઘણા નવા ઢંગથી વિસ્તૃત કરે છે. અને એક એવી કલ્પના સામે ઉપસ્થિત કરે છે કે તે જુની કલ્પનાઓથી જૂથક હોય છે. ખરું પૂછવામાં આવે તો આપણે કલ્પનાઓના બે ભેદ માની શકીએ છીએ એક તો આ છે કે જુની ઘટનાઓ અને જુના અનુભવોને જેમના તેમ યાદ કરવામાં આવે. અને બીજો આ છે કે જેમાં જુના અનુભવોના અંગોને આવી રીતે મિશ્રણ કરવામાં આવે કે જેનાથી એક નવી કલ્પના ઉત્પન્ન થાય. આવી રીતે પહેલા પ્રકારની કલ્પનાને ભાવના ન કહી શકાય. પણ બીજા પ્રકારની કલ્પનાને અવશ્ય ભાવના કહી શકાય છે.

ભાવના કલ્પનાથી જિંદગી દરજ્જાની માનસિક કલ્પના છે. આનો અર્થ આ નથી કે કલ્પના નકામી છે અથવા એવી ક્રિયા છે જેનો પ્રયોગ ન કરવો જોઈએ. જુના અનુભવોને જેવા છે તેવા ને તેવા યાદ કરવાની ક્રિયા એક એવી ક્રિયા છે જેનો પ્રયોગ શાળાના કામોમાં

બાળકો પાસે ઘણાં વિષયોમાં કરાવી શકાય છે. શબ્દોની જોડણી કરવામાં, જૂની તસ્વીર અથવા ફોટો ખીંચવામાં અથવા આવા પ્રકારનો ખીંછ વાતોમાં આનો પ્રયોગ કરી શકાય છે. પરંતુ બાળકોના મનને અહીં જ ન રોકી દેવું જોઈએ. આપણે તેમાંથી ભાવના ઉત્પન્ન કરાવવી જોઈએ. ભાવનાને જ્ઞાનીઓએ મનની ઉત્પાદકશક્તિ માની છે. આ ઉત્પાદનમાં જુની કલ્પનાઓ કામમાં આવે છે. પરંતુ જે મુદ્દા (ફરેખા) તૈયાર કરવામાં આવે છે તે નવી હોય છે. ઉત્પાદનની શ્રેણીઓ અવશ્ય છે. બાળક માટે જાણેલી અને અનુભવ કરેલી વાતોથી એક સરળ વાર્તા ઘડી લેવી, મોટા ઉદ્યોગની વાત છે, પણ મોટા અને લાલેણા પુરો માટે એક નવા ઉપન્યાસની રચના જ ઉત્પાદન કરવામાં ઘણી વખત ખાસ કરીને જૂની કલ્પનાઓમાં હેરફેર કરવામાં આવે છે અને ક્યાંક ક્યાંક ઓડો પણ. પણ જ્યાં નવીનતા હશે ત્યાં એને ભાવના કહેવી પડે.

ભાવનામાં જૂના અનુભવોનું મિશ્રણ કોઈ પણ વિશેષ ઉદ્દેશ્યથી થાય છે. પણ ક્યારે આમિશ્રણ મિત્રકુલ ઉત્પાદક પણ થઈ શકે છે. ભાવનાશક્તિની ક્રિયા માટે કોઈ બધાયેલા નિયમ નથી. મન જ્યારે ભાવના ઉત્પન્ન કરવા માટે તૈયાર થાય છે ત્યારે મનમાંની વાતો જોડવાનું શરૂ કરી દે છે. આ કહેવું અસત્ય નથી કે મનની પહોંચ દરેક જગ્યાએ છે. તે જ્યાંથી ધારે ત્યાંથી વિચારો લાવીને એક નવી વાત ઉત્પન્ન કરી શકે છે. સૌથી વધારે અસંભવ વાતો તો આપણને સ્વપ્નામાં દેખાય છે. જાગૃત અવસ્થામાં પણ આપણે શેખચંદ્રીની માફક જમીન અને આકાશના મનોરથો કરીએ છીએ. અને મનમાંની વાતોનું મિશ્રણ કરીએ છીએ. અજ્ઞાતીનના દીવાના જાદુની માફક આપણું મન પણ રહેજામાં મહેલ તૈયાર કરી નાખે છે. ઘણીય અનિદ્ર સ્વપ્નની ટેવ સારી નથી હોતી, અને જે વ્યક્તિ વધારે પડતું તે પ્રમાણે કરે છે તે ક્યારે પણ જીવનમાં સફળતા પ્રાપ્ત નથી કરી શકે, કારણ કે એને મનમાં આવા વિચારો ઉત્પન્ન

કરવાની ટેવ પડી ગઈ છે પણ જ્યારે ભાવના કોઈ પણ ઉદ્દેશ્યથી
 ઝાઝીપણ નહીં યુક્તિ વિચારી લેના માટે લગાડવામાં આવે ત્યારે તે
 લાભદાયક હોય છે કવિ, ચિત્રકાર, યા એન્જિનિયરની ભાવનાઓ
 લાભદાયક થઈ શકે છે, આમાં પણ ધણાય અનુભવેના અશોભે એક-
 ત્રિત ઝરીને મિશ્રણ કરી શકાય પણ આ મિશ્રણ સ્વપ્ન જોનારના
 મિશ્રણથી ભુદ્ધ હોય છે તે જે ભાવે અને પોતાનો ઉદ્દેશ પૂર્ણ કરવા
 માટે આનંદયક સમજે છે તે જ તેમની ભાવનામાં આવી શકે છે જે
 રૂપના અથવા ભાવ તેમના બતાવેના ઉદ્દેશથી મેળ નથી ખાતા, તે
 તેમના ચેતનાપ્રવાહમાં ઘૂસી શકતા નથી હવે આપણે આ વાત
 ઉપર વિચાર કરીશું કે શિક્ષકે બાળકોની ભાવનાશક્તિ કેવી રીતે વધા-
 રવી જોઈએ, જોનાથી તેઓને લાભ થાય પણ આ પહેલા ભાવના
 શક્તિના જાતિ વિભાગ કરવા જરૂરી છે વિચાર પરપરા
 ઉત્પન્ન કરવાને આપણે ભાવના કરી શકતા નથી,
 જ્યાં નહીં વાતનું ઉત્પાદન થશે ત્યાં જ આપણે ભાવના શબ્દનો
 પ્રયોગ ઉચિત સમજીએ છીએ ભાવનાને આ ઉત્પાદનની દૃષ્ટિએ
 જોનાથી આપણને જે જાતિઓ એકદમ સ્પષ્ટ દેખાય આવે છ
 આપણે કહી ચૂક્યા છીએ કે ઉપન્યાસ લખવામાં અથવા જે કંઈ
 ઘટનાઓ એમાં વર્ણન કરવામાં આવી છે એની કલ્પના કરવામાં
 લેખકને ભાવનાશક્તિનો પ્રયોગ કરવો પડે છે જેટલું વધારે ઉત્પા-
 દન એની ભાવના કરે છે તેટલો જ સાચો ઉપન્યાસ તૈયાર થઈ
 જાય છે, હવે જેવી રીતે ઉપન્યાસના લેખકને તે ઉપન્યાસ તૈયાર
 કરવામાં ભાવનાનો પ્રયોગ કરવો પડે છે જે કંઈ ઘટનાઓ તે
 ગ્રહણ કરતો જાય છે તેઓના મિશ્રણથી એના મનમાં નવી કલ્પના
 ઓ ઉત્પન્ન થતી જાય છે પણ લેખક અને વાચનારની ભાવના
 ઓમાં એક પ્રકારની જાતિબદ્ધ અવશ્ય થઈ શકે છે નહીં કલ્પનાઓ
 એના મનની સન્મુખ આવે છે પણ લેખક તેઓને ભાવનાશક્તિથી
 ઉત્પન્ન કરે છે અને વાચનાર લેખકની કલ્પનાઓનું અનુકરણ કરે

છે. આવી રીતે ભાવનાનાં બે રૂપ થાય છે. એક ઉત્પાદક અને બીજું અનુકરણીય.

જો આંખણે આ નિર્મિત કલ્પનાને બીજી રીતે જોઈએ તો આંખણને બે જુદી જુદી જાતિઓ મળશે. આ જાતિબેદ એવો છે કે જેનું બળ શિક્ષણ શાસ્ત્ર ઉપર ઘણું પ્રભાવ નાખી શકે છે. આ નિર્મિત કલ્પના જેના બળથી એન્જિનિયર એક મોટા પુલનું ચિત્ર ખેંચી શકે છે. અથવા જેનાથી વિજ્ઞાનવેત્તા કોઈ વૈજ્ઞાનિક કલ્પના કરી શકે છે, અથવા કોઈ પણ ગણિતનો વિરોધ ગણિતના મૂળ નિયમો તૈયાર કરી શકે છે. આ નિર્મિત કલ્પનાને, જેનો પ્રયોગ એક લેખક ઉપન્યાસ લખવામાં કરે છે અથવા કવિ કાવ્યની રચના કરવામાં કામમાં લાગી શકે અથવા ચિત્રકાર ચિત્ર દોરવામાં કામમાં લાવે છે તે બિવકુલ જુદી છે. કારણ કે એન્જિનિયર અને વિજ્ઞાનવેત્તાની ભાવના કાર્યસાધક છે. અને ઉપન્યાસ રચયિતાની ભાવના કલા સંબંધી છે, કાર્યસાધક કલ્પના અને કલા સંબંધી કલ્પનામાં સ્પષ્ટ બેદ છે.

કાર્યસાધક કલ્પના કરવામાં મન થોડું પણ સ્વતંત્ર થતું નથી અને આમાં એને મનમની કલ્પના કરવાનો અવકાશ પણ નથી હોતો. મન ઉપર કલ્પના કરવા માટે થોડા નિયમ અને સંયમ રાખવામાં આવે છે. આ નિયમોનું એને પાલન કરવું પડે છે. જો આ નિયમોનું પાલન કરવામાં ન આવે તો બિવકુલ ઉત્પત્તિ કલ્પના તૈયાર થઈ જાય છે. આ નિયમ વિધીગત નથી હોતા, વિસ્પાત્મક હોય છે. અને જે મનમાં છૂપાયેલી (હૃદયગત) વાતો હોય છે એનાથી આ ઉત્પન્ન થાય છે માની લોકે એન્જિનિયરને પુલની કલ્પના કરવી પડે છે. મનને આ નિર્મિત કલ્પના કરવા માટે આ અધિકાર નથી કે તે મનમાની કલ્પના કરે. એને આ પણ અધિકાર નથી કે તે મારીના પુવની કલ્પનાને પોતાની આંખો આગળ આરના દે. પુવ તો ફક્ત લોખંડ અથવા પથ્થરથી જ બની શકે છે. આ વાત પણ

એને ધ્યાનમાં રાખવી પડશે. પછી આ વાત પણ છે કે એના બનાવવાના પ્રયોગોમાં એ મનમાના પ્રયોગો નથી કરી શકતો. એને વિજ્ઞાનના તે નિયમોનું પાલન કરવું પડશે, જે આવાં કાર્યોમાં કામમાં લાવવાં જોઈએ. તે એક પાતળી લાકડી ઉપર લોખંડનો હજારો મણ ભોજ ટકાવી રાખવાની મનમાની કલ્પના નથી કરી શકતો. આ નિયમો એની આબ્યન્તરિક સ્થિતિઓ ઉપર નિર્ભર છે. જેઓનું એને પાલન કરવું પડે છે. અને આ નિયમો પ્રસ્તુત વિષય અનુસાર જ નિશ્ચિત કરવામાં આવે છે.

કળાસંબંધી કલ્પના કરવામાં મનને વધારે સ્વતંત્રતા હોય છે. આ સ્વતંત્રતા સ્વપ્ન જેવા જેવી નથી હોતી. પણ આ અવસ્થા છે કે એની કલ્પનાની દોડમાં વધારે મુશ્કેલીઓ નથી હોતી. આમાં મનની કલ્પનાઓ વધારે હોય છે. આ કહેવું તો અસત્ય છે કે ઉપન્યાસ રચયિતા કવિ અથવા ચિત્રકારને કોઈ પણ નિયમોનું પાલન નથી કરવું પડતું. પણ આ અવસ્થા છે, ન તો આ નિયમ તે જાતિના હોય છે જે એન્ટિનિયરને માનવા પડે છે. ન એનાથી વધારે હોય છે. કાર્યસાધક કલ્પના કરવામાં મનને જે નિયમ પાળવા પડે છે તે વિષયાત્મક નથી હોતા. પણ વિષયીગત હોય છે. આ નિયમ લેખક અથવા રચયિતાના મનથી ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે. અને તે પોતે પોતાની ઇચ્છાથી પોતાના વિચારોને તેઓને અધીન કરી લે છે. જો તે આ અસંભવ ઘટનાને પોતાના નિયમોમાં બેસાડી શકે તો તે માટીના પુલ ઉપર રેલ પણ ચલાવી શકે છે.

કાર્યસાધક અને કળા સંબંધી કલ્પનાઓમાં એક સૂક્ષ્મ ભેદ હજી જોનામાં આવે છે. આ અનુભવ કરેલી વાત છે કે જ્યારે મનને પોતાના મન જેવા વિચારો લૂંટવા મળે છે ત્યારે એને ઘણી પ્રસન્નતા થાય છે. કલ્પના કરવાથી મનની લાગણીને પણ શાન્તિ મળે છે. એ કલ્પનાઓમાં સંતોષ, મોહ અને પ્રસન્નતા લુહીલુહી જાતની હોય

છે. કાર્યસાધક કલ્પનામાં પ્રસન્નતા ખાસ કરીને ક્રિયાની સફળતા પૂર્ણ થવામાં મળે છે. જેમ જેમ ક્રિયામાં સફળતા મળતી જાય છે તેમ તેમ મનનો આનંદ વધતો જાય છે, પણ સંપૂર્ણ આનંદિત મન થવું ક્રિયાની સફળતા સમાપ્ત થયા ઉપર નિર્ભર છે. કળાસંબંધી કલ્પનામાં વ્યક્તિને ક્રિયા સમાપ્ત થવાની ઐટલી ચિન્તા નથી હોતી જેટલી કાર્યસાધક કલ્પનામાં હોય છે. આ માટે ક્રિયા ચાલુ હોય તો પણ ધણો આનંદ મળતો રહે છે. સમાપ્ત થયા બાદ મનમાં આનંદ થાય છે. પણ તે જાતનો નહિ, જેવો કાર્યસાધકમાં હોય છે. આનું એક મુખ્ય કારણ આ છે કે એકમાં વિષયાત્મક નિયમોનું બંધન હોય છે, બીજામાં નહિ.

દ્વે થોડો વિચાર કરવાથી આ પણ જ્ઞાત થશે કે બે કાર્યસાધક અને કલાસંબંધી કલ્પનાઓના બે જાતિ વિભાગ થઈ શકે છે. કાર્યસાધક કલ્પના ક્રિયાત્મક અને સૂત્રાત્મક બે પ્રકારની થઈ શકે છે. જ્યારે કે મનનો ઉદ્દેશ કોઈ વાત સમજવાનો હોય છે ત્યારે તે સૂત્રાત્મક કલ્પનાનો પ્રયોગ કરે છે. અને જ્યારે ક્રિયા કરવી, એ લક્ષ્ય હોય છે. ત્યારે ક્રિયાત્મક કલ્પના કામમાં લાવવી પડે છે. અને જ્યારે આપણે કોઈ પણ વસ્તુનું નિર્માણ કરવું પડે છે—જેની રીતે એન્જીન અથવા પુષ્પ બનાવવો. તો આપણે ક્રિયાત્મક કાર્યસાધક કલ્પનાનો પ્રયોગ કરીએ છીએ. આવી રીતે કળા સંબંધી કલ્પનાના પણ બે જાતિવિભાગ થઈ શકે છે. એક ઔદ્યોગિક (ઉદ્યોગ સંબંધી) અને બીજો કલાત્મક. ઔદ્યોગિક કલ્પનાનો પ્રયોગ ખાલી સ્વપ્ન જોવામાં હોય છે. જ્યારે મન પોતાના મનગદંત નિયામે કરે છે ત્યારે તે ઔદ્યોગિક કલ્પનાને સગામ વગર દોડવા દે છે. પણ જ્યારે નિયમાનુસાર કલ્પના પોતાનું કામ કરે છે ત્યારે તે સ્વપ્ન ચંદ્રિયાની જગ્યાએ ઉદ્દેશો ઉપર વિચાર કરે છે. કલ્પનાને જે ઉદ્દેશો ઉત્પન્ન કરવામાં મદદ કરે છે, તેને કલાત્મક કહીએ છીએ. સાદિત

અથ રચયિતા આ જાતિની કલ્પનાનો પ્રયોગ કરીને એક આદર્શ ઉપસ્થિત કરી શકે છે

જીવન માટે આદર્શ અને ઉદ્દેશ્ય ઘણા જરૂરી છે આ માટે ધીરે ધીરે બાળકોને ઔત્પ્રેક્ષિક કંપના કરવામાં સમય નષ્ટ કરવાથી દૂર કરીને કળાત્મક કલ્પના તરફ ઝુકાવવા જોઈએ. જીવનમાં સફળતા માટે કળાત્મક અને કાર્યસાધક કલ્પના જ લાભદાયક થઈ શકે છે. પ્રેરણાનું નિદાનું કહે છે કે કાર્ય સાધક કલ્પનાજ બાળકોમાં વધારવી જોઈએ જીવનમાં બાળકોને ક્રિયાત્મક જ બનવાનું છે કળા સંબંધી કલ્પનાને એવી આવશ્યકતા જ નથી આવી બંધી વાતો, જેનાથી બાળકોનું મન વ્યવસ્થિતપૂર્વક ખોળી વાતો ઉપર દોડવા લાગે છે તે રોકની જોઈએ પરીઓની વાર્તાઓ, રાજાસામ્રાજીની વાર્તાઓ વગેરે બાળકોનું ધ્યાન મનોરંજન કરે છે ડોક્ટર મોન્ટેસોરીનું આ કહેવું છે કે બાળકોને આવી જુદી વાર્તાઓ ન વાચવા દેવી જોઈએ. કારણ કે આનાથી કાર્યસાધક કલ્પનાને તો કોઈ પણ પ્રકારનો લાભ થતો નથી પણ બાળકમાં ઔત્પ્રેક્ષિક કલ્પના વધી જાય છે અને જે બાળકમાં આના પ્રકારની કંપના વધારે થઈ જાય છે, તે સસારમાં વાસ્તવિક જીવનથી ઘણું દૂર પહોંચી જાય છે, સાધારણ રીતે આ કથન સાંનું પણ થઈ શકે છે પરંતુ આ તર્કમાં ઘણી ખરી ભૂલો પણ છે જીવન માટે ક્રિયાશીલ બનવું જરૂરી છે. પણ તે જીવન, જે ઉદ્દેશ્ય અને આદર્શથી વ્યક્ત છે, પૂર્ણ જીવન કહેવામાં નથી આવતું આદર્શો થતા પરમ આવશ્યક છે. કળા સંબંધી કલ્પના દ્વારા આદર્શ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે આ કંપના વધારવા માટે બાળકની રૂચિ અનુસાર જ ચાલવું પડે છે આ માટે આરભમાં પરીઓની વાર્તાઓનો ઉપયોગ કરવો યોગ્ય છે. કારણ કે તેઓમાં બાળકોની ધણીખરી રૂચિ હોય છે પણ ખાલી આ વસ્તુઓનો જ ઉપયોગ નથી કરાતો એક બાળક આ, અને બીજા

બાળુ તે પ્રયોગો પણ કામમાં સેવામાં આવે છે જેનાથી કાર્ય-
સાધક કલ્પનાની વૃદ્ધિ થાય છે. બાળકમાં આ એ જાતની કલ્પના-
ઓનું ઉચિત મિશ્રણ કરવાથી બાળકને આદર્શ અને ક્રિયાત્મક જીવન
માટે તૈયાર કરી શકાય છે.

ભૂગોળમાં પૃથ્વી અને પૃથ્વી ઉપરના દેશો અને ત્યાંના લોકો કેવી રીતે જીવન વ્યતીત કરે છે. ડોરે એવી વાતો છે જે મીઠીક જાણવા માટે લાવનાશક્તિનો પ્રયોગ કરવો પડે છે ઇતિહાસ અને સાહિત્યમાં ગોખનાથી કામ નથી લાગતું લેખકના વિચારોગ્રહણ કરવા માટે લેખકના મનની રૂપનાઓનું અનુગ્રહ કરવું પડે છે રોષગ, ચિત્રમરી, અને પ્રાકૃતિક નિરીક્ષણમાં વસ્તુરૂપના બાળકને દરેક જગ્યાએ કરી પડે છે

૧૨—ચાક

ધ્યાનના નિયમો વિચાર પ્રગટ કરતી વખતે આપણે આ કહી ચૂક્યા છીએ કે ધ્યાનનું મુખ્ય કારણ રૂચિ છે જે બાળકની રૂચિ કોઈપણ કાર્ય તરફ આર્પિત કરવામાં આવે તો બાળક તે કાર્યમાં ધ્યાન આપવા લાગશે જ્યાંસુધી બાળકની રૂચિ એમાં હરો ત્યાંસુધી એ ધ્યાનપૂર્વક કામ કરતો રહેશે બાળકની રૂચિ કેવી રીતે કામમાં લગાડવી જોઈએ આ ઉપર પણ આપણે વિચાર કરી ચૂક્યા છીએ જે નિયમોનો આપણે ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે જો શિક્ષણશાસ્ત્રમાં કામમાં લેવામાં આવે તો બાળકની રૂચિ શાળાના બધા કાર્યોમાં લગાડી શકાય છે હવે માની લો કે કોઈ પણ શિક્ષક આપણા આ નિયમોનું પાલન કરીને અને બાળકની રૂચિનો પ્રયોગ કરાવીને તેમને ધ્યાન પૂર્વક કામમાં લગાડે છે, તે શિક્ષકને આ નિયમોનું પાલન કરવા છતાં પણ ક્યારે ક્યારે એવા અવસરો આવશે કે બાળક ધ્યાન નથી આપતા જે આપણે આ પણ માની લઈએ કે બાળક શિક્ષકના પૂર્ણ શાસનમાં છે અને ધ્યાન દેવાનો પ્રયાસ પણ કરે છે તો પણ આ જોનામાં આવે છે કે ક્યારે ક્યારે તે ધ્યાન નથી આ તો આ સ્થિતિ, જેનો આપણે ક્યારે ક્યારે અનુભવ કરીએ છીએ ફક્ત એક જ કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે અને તે કારણ યાક જ છે

જેવી રીતે શારીરિક પરિશ્રમથી માણસને થાક લાગે છે, તે તેવી રીતે માનસિકકાર્યથી પણ. કામ માનસિક હોય, અથવા શારીરિક પણ થાક અવશ્ય લાગે છે. થાક લાગવાથી શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓમાં ન્યૂનતા આવી જાય છે. જે વિચારવાનું અને યાદ કરવાનું કામ સરળતાથી થઈ શકે છે. એમાં ઘણીય કઠિનાઈઓ આવે છે. જેવી રીતે દોડીને થાકી ગયા પછી પગ કામ આપતા નથી. તેની જ રીતે મન પોતાનું કર્તવ્ય નથી કરી શકતું. શારીરિક વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જો આ વસ્તુ આપણે જોઈએ તો અનુભવ થશે કે માનસિક પરિશ્રમ કરતી વખતે મસ્તિષ્કમાં થોડું પરિવર્તન થતું રહે છે. જો શારીરિક પરિશ્રમ કરવામાં આવે તો શરીરના તે ભાગને ઘણાખરો ભાગ વ્યય થઈ જાય છે, જેનાથી પરિશ્રમ કરવામાં આવે છે. માની લઈએ કે કાઈ દોડે છે તો મુખ્ય રીતેથી એનું હૃદય અને પગની પેશીઓ વધારે કામ આવે છે. શારીરિક વિજ્ઞાન અનુસાર આપણે આ કહીશું કે તે અગોથી ઓકસીજન નીકળી જાય છે. તે અગોથી તે અવશ્ય નષ્ટ થઈ જાય છે, પણ તે કાર્ય રૂપમાં પરિવર્તિત થઈ જાય છે. આ નષ્ટ થયેલા ઓકસીજનની પૂર્તિ થવી આવશ્યક છે. લોહી ફેફસામાંથી ઓકસીજન લઈને શરીરમાં દોડે છે. અને જ્યાં જ્યાં ઓકસીજનની ન્યૂનતા હોય છે ત્યાં ત્યાં એની પૂર્તિ કરે છે. આ ઓકસીજનની ન્યૂનતા પૂર્ણ કરવા માટે લોહીની ધાગએને જલદી જલદી ટાડવું પડે છે આ કારણથી જ દિલ જોરથી ધડકવા લાગે છે. ફેફસામાં જલદી જલદી ઓકસીજન પહોંચાડવાની જરૂર હોય છે. આ માટે જલદી જલદી શ્વાસ લેવો પડે છે, જે દૂધિન વસ્તુઓ શરીરમાં ઉત્પન્ન થઈ જાય છે તે ઘણી ખરી તો લોહી દ્વારા ફેફસાઓમાં લાવોને બદલ નીકળતા શ્વાસ દ્વારા ફેંકી દેવામાં આવે છે, અને થોડી પગમેવા સાથે નીકળી જાય છે, જ્યારે પરિશ્રમ એટલો જ કરવામાં આવે છે કે થોડી દૂધિન વસ્તુઓ સાધાગ્રંથ રક્તપરિચાલનથી આવશ્યક ઓકસીજનની અંદર પહોંચી જાય છે. ત્યાં

સુખી તો કંઈ પણ નુકશાન થતુ નથી પણ જો આ બધી દ્વિત વસ્તુઓ રક્ત પ્રસારમાં મળી જાય છે, અને તરત જ બદાર ફેંકી દેવામાં ન આવે તો તે શરીરના ખીજા અંગોમાં પહોંચી જાય છે અને સાધારણ કાર્યોમાં પણ નિષ્ફળ ઉત્પન્ન કરે છે વધારે ગ્રંથથી કાર્ય કરવામાં આવી દશા ઉત્પન્ન થઈ જાય છે અને દ્વિત વસ્તુઓનું જેર આખા શરીરમાં ધીરે ધીરે પ્રસરી જાય છે આવી અવસ્થા થવાથી શરીરમાં શક્તિ દીનતા અને શિથિલતા આવી જાય છે જ્યારે આપણે મનુષ્યને આ અવસ્થામાં જોઈએ ત્યારે કહીએ છીએ કે તે યાત્રી ગયો છે

માનસિક અને શારીરિક યાત્રામાં શારીરિક વિજ્ઞાનની દ્રષ્ટિએ કંઈ ભેદ નથી, શારીરિક યાત્રામાં ખાસ કરીને પરિવર્તન પેશીઓમાં હોય છે, અને દ્વિત વસ્તુઓ તેમાં એકત્રિત થઈ જાય છે, માનસિક રૂઢાવટ મનિષ્ઠકમાં પરિવર્તન થાય છે અને દ્વિત વસ્તુઓ તેમાં એકત્રિત થઈ જાય છે જેવી રીતે પેશીઓના તત્ત્વોમાં ક્ષય થાય છે, અને જેર એકત્રિત થાય છે તેવા જ રીતે માયાના તત્ત્વોમાં પણ ક્ષય થઈને તેમાં નિય એકત્રિત થાય છે આ વાત પ્રયોગો દ્વારા શોધી શકાય છે યાત્રાના મુખ્ય કાગળોમાંથી એક કારણ જેનું કોઈપણ અંગમાં એક ત્રિત થઈ જવાનું છે જો કોઈપણ પશુની એક યાત્રેથી પેશી લેવામાં આવે, અને તેને મીઠાના પાણીથી ધોવામાં આવે તો જેર દૂર થઈ જાય છે અને તે પેશીમાં કામ કરવાની શક્તિ પડી આવી જાય છે થોડું કામ કર્યું પડી તે યાત્રી જાય છે, પણ મીઠાના પાણીથી ધોવાથી તે ફરી કામ કરવા લાગે છે આ ક્રિયા કેટલીય વાર કરી શકાય છે અતમા તો પડી એક સમય એવો આવી જાય છે જ્યારે તે જરાપણ કરી શક્તી નથી કાગળ કે તત્ત્વોનો ક્ષય એટલો વધારે હોય છે કે તેઓની વૃદ્ધિ વગર માસપેશીનું વધારે કામ કરવું અસંભવ થઈ જાય છે

એક વાત બીજી પણ જોવામાં આવે છે કે વાતસરચાનના

કોષ્ટ (sympen) શરીરના બીજા સંસ્થાનના કોષ્ટોથી કેટલાય વધારે જાગૃત છે. ઝેરની અસર તે ઉપર તરત જ થઈ જાય છે. જ્યાં રૂધિરના પ્રવાહ સાથે શરીરના કોષ્ટ પણ લાગમાં પેદા થયેલું ઝેર વાત-સંસ્થાનના કોષ્ટોમાં પહોંચી જાય છે અને તરત જ તે ઝેર તેના ઉપર અસર કરવા લાગે છે. વાતસંસ્થાનમાં પણ ખાસ કરીને મસ્તિષ્કના કોષ્ટ ઉપર ઝેરનું અસર સૌથી વધારે થાય છે. પરિણામ આ થાય છે કે શરીરમાં ગમે ત્યાં ઝેર પેદા થયું હોય તેની અસર મસ્તિષ્ક પર પહોંચી જાય છે. શારીરિક કામ કરવાથી અને થાક લાગવાથી પણ મસ્તિષ્ક ઉપર અસર પહોંચી જાય છે. કોષ્ટ પણ પ્રકારનો થાક લાગવાથી માણસના વ્યવસાય અને બુદ્ધિ ઉપર અસર પડે છે. અને તે માનસિક કાર્યોમાં ધ્યાન આપી શકતો નથી. શારીરિક અને માનસિક થાક તેને એકબીજાથી જુદો ન કહી શકાય. એકની અસર બીજા ઉપર પડે છે. ભાગ્યે જ કોષ્ટ વ્યક્તિ એવો હશે કે જેણે કામ કરવામાં શારીરિક અને માનસિક થાકનો અનુભવ ન કર્યો હોય. સાચું પૂછવામાં આવે તો થાક વ્યવસાય સાથે કામ કરવાનું એક લક્ષણમાત્ર છે. ધ્યાન આપતાં આપતાં પણ થાક લાગી જાય છે. પણ જો શરીરનું સ્વાસ્થ્ય સારું હોય તો થોડી વાર વિશ્રાન્તિ પછી થાક જતરી જાય છે. પણ આનો અર્થ આ નથી કે થાકનું આપણે સ્વાગત કરવું જોઈએ, યા એની પરવા પણ ન કરવી જોઈએ. થાકને લીધે કામ કરવાની શક્તિમાં ઘણું અંતર થઈ જાય છે. અને થાકેલી દશામાં કામ કરવાથી સમય પણ ઘણો નષ્ટ થાય છે થાકેલી દશામાં કામ કરવાથી શરીરના અંગોનો ક્ષય પણ વધારે થાય છે થાકેલી દશામાં મસ્તિષ્ક ઘણું પરિશ્રમ કરે છે. તો પણ થોડું જ કામ કરી જ શકે છે. શાળાના વર્ગમાં કામ કરનાર બાળકોની પણ ક્યારે ક્યારે એવી દશા થઈ જાય છે. આવી આવસ્થામાં બાળકોને ધમકાવવાથી અથવા દાડ દેવાથી કંઈ પણ લાભ થતો નથી.

આ અવસર ઉપર બીજા ઉપાયોનું અવલમ્બન કરવું જોઈએ..

શિક્ષક માટે આ વાત પણ જાણવી જરૂરી છે કે બાળકમાં યાકનાં ક્યા ચિન્હો છે. જ્યારે બાળક કામ કરી શકતા નથી ત્યારે આ વાત શોધવાની જરૂર પડે છે કે આનું કારણ શું છે, યા તો પાક એટલો કઠિન છે કે બાળક કામ નથી કરી શકતા, અથવા પાકપ્રણાલી બાળક માટે રોચક નથી અથવા બાળક જાણી જોઈને દુષ્ટતા કરે છે અને લાણવા ઈચ્છતા નથી. અથવા તે માનસિક યાકનો અનુભવ કરે છે અને જેને લીધે તેઓ લાચાર છે. યાકનાં યોગાં ચિન્હો એવાં છે કે જે સરળતાથી શોધી શકાય છે. અને બાળક યાકનાં છે કે નહિ, એનો અનુભવ કરી શકાય છે. બાળકનો યાક શોધી કાઢવા માટે ઘણાય પ્રયોગો વર્તમાન કાળમાં થાય છે. જેઓથી યાક શોધી શકાય છે, હવે આપણે યાકનાં ચિન્હોનું વર્ણન કરીશું.

વ્યાક્રિતની દૃષ્ટિથી જોવામાં આવે તો યાક લાગવાથી જે કામ તે કરે છે, એમાં થોડી અનિચ્છા થવા લાગે છે. એની માનસિક દશા સ્થિર રહેતી નથી. મન જે કામ કરતું હોય છે એને છોડીને ખીલુ બાણુ દોડે છે, અને કાર્ય પરિવર્તનની લાલસા કરવા લાગે છે. યાક જેમ જેમ વધારે લાગે તેમ તેમ અનિચ્છા પણ વધતી જાય છે. અંતમાં તે યાકવાથી કાર્ય કરવાનું છોડીને વિશ્રામ અને જીંધની ઇચ્છા કરવા લાગે છે. આ બધી વાતો વ્યક્તિગત છે. અને યાકની દશામાં આપણે બધા એનો અનુભવ કરી શકીએ છીએ. બાળક પણ યાક લાગવાથી આ વાતોનો અનુભવ કરે છે. પણ બાળક આ ક્યારે અનુભવ કરે છે અને આ વાત કેવી રીતે શોધી શકાય ? કારણ કે આ અવસ્થા વ્યક્તિગત છે. અને અંદર પણ હોય છે. બાળકને પૂછ્યા પછી આ જાણી શકાય છે કે આ અવસ્થા ઉપગ્રિહત થઈ અથવા નથી થઈ. એક તો આ છે કે બાળકની અંદરની સાચી દશા શોધી કાઢવાનું ઘણું કઠિન છે. બાળક બદાનાં પણ બનાવી શકે છે. ખીલુ વસ્તુ એ છે કે જો તે સાચું પણ બનાવી દે તો શિક્ષક દ્વારા આ કેવી રીતે નક્કી કરી

શકાય, કે તે અવસ્થા થાકને લીધે છે. અથવા કોઈ ખીજ કારણથી છે. જે કામ કરવામાં આવે છે તેમાં અરિયતું કારણ અનિચ્છ પણ થઈ શકે છે. અરિયિથી અને થાકથી પણ અનિચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે અને બૂધથી અરિયિને થાક માની લેવામાં આવે છે. અધ્યાપક અરિયિની સમસ્યાને ખીજ રીતે સરળ બનાવી શકે છે. બને ત્યાં સુધી પ્રયોગો દ્વારા પાઠમાં બાળકોની રુચિ ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયાસ કરે. જે પ્રમાણે આપણે કહી આવ્યા છીએ કે ક્યારે ક્યારે એવા અવસરો અવશ્ય ઉત્પન્ન થશે કે ન્યારે ઉદ્યોગથી બાળક ધ્યાન આપી શકશે. જો અરિય છે. અથવા થાક છે, આનો ભેદ એને થોડાં બાહ્ય ચિન્હોથી સમજાશે. આ ચિન્હો એવાં છે કે સંતાડી શકાતાં નથી અને તે ઉપર ધ્યાન આપવાથી તુકશાન થતું નથી. આ ચિન્હો બાળકના શરીરની દશા અથવા તેઓના માનસિક કાર્યથી સબધ રાખે છે. થોડી તો શારીરિક અવસ્થાઓ એવી છે કે જેના ઉપગ્રિયત થવાથી થાકનો અનુભવ કરી શકાય છે. અને થોડી વાતો બાળકના ઉત્તમ કામથી અને પરિણામથી લાગી શકે છે. આપણે પહેલાં શારીરિક અવસ્થાનું વર્ણન કરીશું.

ન્યારે થાક લાગવા માડે છે. ત્યારે વાતશક્તિનો પ્રવાહ શરીરની પેશીઓ બાબુ ધીમે પડી જાય છે અને લીવે શરીરની રક્તિ ઓછી થઈને એમા એક પ્રકારની શિથિલતા ઉત્પન્ન થઈ જાય છે. ખેસનાનો, જાણા થવાનો, જાંડવાનો પ્રકાર દીવો પડી જાય છે.. સાવધાન અવસ્થામાં શરીર જેવું બરાબર સજ્જ હોય છે તેવું નથી રહેતું, માથું બરાબર જાંચુ નથી રહેતું. તે ઝૂકવા લાગે છે ન્યારે બાળક જાઓ થાય છે ત્યારે પીકતું હાડકું (બરડો) સજ્જ નથી રહેતું, બાળક શરીરને વાળી દે છે અને આગસ મરોડવા લાગે છે, આંખો સ્થિર નથી રહેતી ચહેરાનું તેજ ઓછું થઈ જાય છે અને એના ઉપર ક્રીકાશ દેખાવા લાગે છે. હાથ જો ફેલાવવામાં આવે તો સીધેસીધા નથી ફેલાતા લગલગ ડામો હાથ નીચે ઝૂટેલો હોય છે..

હાથ જો ફેલાવવામાં આવે, તો ક્યારે હથેલી નીચે હોય છે અને ક્યારે અંગુઠો ઉપર અને જો થકાનટ વધારે હોય છે, તો આંખો મિંચાવા લાગે છે અને જીવનું આરાધન કરે છે.

હવે આપણે કામના વિષયમાં વિચાર કરીએ છીએ. કારણ કે શિક્ષક બાળકોની નોટમાં તેમના કામને ધ્યાનથી જોઈને, અથવા તેઓને પ્રશ્ન પૂછીને આ રોધી શકે છે કે તેઓમાં થાક ઉત્પન્ન થયો છે કે નહિ થાક લાગવાથી કામની ઉત્તમતા અને માપ બંને ઓછા થઈ જાય છે. જેટલું કામ એક વ્યક્તિ સાધારણ દશામાં કરી શકે છે, તેટલું થાકેલી દશામાં નહિ. આ વિષયમાં ધર્મીય ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે, જેનાથી ખબર પડે છે કે થાકની દશામાં કામના પરિમાણમાં કેટલું અંતર પડે છે. કામના પરિમાણના વિષયમાં જે આફ દોરવામાં આવ્યા છે તેઓથી આ ખબર પડે છે કે કામનું પરિમાણ સ્થિર નથી રહેતું, ક્યારેક ઓછું, ક્યારેક વધારે, ક્યારેક ઓછું ક્યારેક વધારે થતું જાય છે. કામ ઓછું થતું જોઈને વ્યક્તિ વ્યવસાયને કામમાં લે છે અને ઝટકાથી કામની માત્રા વધારવા લાગે છે. પણ પછી થાકને લીધે કામ ઓછું થઈ જાય છે. કામ ઓછું તો થાય છે, પણ કેટલીય ભૂલો રહી જાય છે. અને તે ભૂલો એવી છે કે તે વર્ગમાં અભ્યાસ કરનાર બાળક સાધારણ અવસ્થામાં નથી કરી શકે તો. લખવાનું શું હોય છે? અને શું લખાઈ જાય છે, એક વાતની જગ્યાએ બીજી વાત લખાઈ જવી અને સાથે સાથે એમાં ભૂલો કરવી, આ બધું થાકને લીધે જ થાય છે. આ વાત સારી રીતે જાણવા માટે પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા છે. બાળકોને ગણિતના દાખલાઓ ગણના અપાય છે. યુતલેખન લખાવવામાં આવે છે. અને આનાથી આ રોધી શકાય છે કે, બાળક થાકેલી અવસ્થામાં વગર થાકેલી અવસ્થાથી કેટલી વધારે ભૂલો કરે છે. જો થાક નથી હોતો, અને કામ રૂઝિપુર્વક ન થવાને લીધે બાળક

એવેન થવા લાગે છે. જે બાળકોને તેઓની રુચિ અનુસાર કામ આપવામાં આવે તો બૂલો નથી કરતા. માની લઈએ કે ગણિતનું એક જ કામ બાળકને સવારમાં આપવામાં આવે છે. અને પછી એવું જ કામ શાળા સમાપ્ત થયા બાદ આપવામાં આવે, તો આપણે જોઈશું કે બીજી વાર દાખલાઓ ગણવામાં ઘણી અશુદ્ધિ થાય છે. અને તે ઓછા દાખલાઓ ગણી શકશે. કારણ કે બાળક થાકી જાય છે. પણ જે શાળાનો સમય પૂરો થયા બાદ એને જે ગણિતમાં રુચિ હોય, તો એ વખતે એને જે દાખલાઓ આપવામાં આવશે તે પ્રાતઃકાળે કરેલા દાખલાઓ બરાબર ગણી શકશે.

હવે આપણે થાક દૂર કરવાના વિષયમાં વિચાર કરીશું. થોડી વાતો તો શિક્ષણશાસ્ત્ર સંબંધી છે. અને થોડી એવી છે, જે સ્વાસ્થ્ય રક્ષણથી સંબંધ રાખે છે. જે બાળકનું ઘેર રહન સહન સારું છે. જેના ઘરમાં શરીરની પુષ્ટિ માટે પુષ્ટિકારક ભોજન મળે છે. જેને સ્વાસ્થ્ય-સચક ગાઢ નિદ્રા મળે છે. જે ઘેર સ્વચ્છ જળવાયુનો પ્રયોગ કરે છે. એને શાળામાં કામ કરવામાં અવસ્ય ઓછો થાક લાગશે. પરંતુ આ વાતો શિક્ષકના હાથમાં નથી હોતી. જ્યારે બાળક શાળામાં આવી જાય છે ત્યારે તે એને માટે બધું કરી શકે છે. શાળાના ઓરડામાં વાયુના આગમનનો પ્રબંધ હીક થવો જોઈએ. ઓરડાની હવા, શરદી ગરમી, વગેરેની અસર બાળક ઉપર ઘણી પડે છે. જે આ વાતોનો સારો પ્રબંધ નથી થતો તો બાળકો જલ્દી થાકી જશે. આ વાત નક્કી કરવા માટે પણ પ્રયોગો કરવામાં આવ્યા છે. ઓરડામાં ગરમી વધારીને પવન ઓછો કરીને ત્યાં બેસીને કામ કરનારની માનસિક ક્રિયામાં કેટલો ઘટાડો થાય છે આ વાત સોધી શકાઈ છે. ઓરડામાં હવાની ફેરબદલી થવી જરૂરી છે. જ્યારે પવન અને લૂ ન હોય ત્યારે દરવાજા અને બારીઓ ખુલ્લી રાખવી જોઈએ. ઓરડામાં વધારે ઠંડી કે ગરમી ન હોવી જોઈએ.

બાળકનું સ્વાસ્થ્ય સંભાળવાથી અને કામને રાચક બનાવીને કામ કરવાથી પણ થાક તો જરૂર લાગશે, આ માટે એક વિશ્રામજ મુખ્ય ઉપાય છે. વિષયપરિવર્તન, કાર્યપરિવર્તન વગેરે વાતોનો આપણે શાળામાં પ્રયોગ કરીએ છીએ. આનો પણ અભિપ્રાય એક પ્રકારનો વિશ્રામ આપવાનો છે. વિશ્રામના પણ બે અર્થ થઈ શકે છે. એક તો આ કે જે અંગે લાંબા સમય સુધી કામ કર્યું છે, એને કામમાં ન લેવું, અને બીજાથી કામ લેવું. સાથપગ ચલાવવાથી થાક લાગે છે, તો પણ આપણે એમીને સમાચારપત્ર પાનથી વાંચી શકીએ છીએ. માનસિક કાર્ય કર્યા પછી આપણે રમત ગમતમાં લાગ લઈ શકીએ છીએ. આવા પ્રકારનો વિશ્રામ આપણે વિષયપરિવર્તનમાં આપીએ છીએ. પણ આખા શરીરમાં થાક લાગી જવાથી આખા શરીરને વિશ્રામ આપવાની આવશ્યકતા હોય છે. જાંઘથી વધારે કોઈ પણ વિશ્રામ નથી હોઈ શકતો. દિવસનું કામ કર્યા પછી આપણે દરરોજ આ વિશ્રામ લઈએ છીએ.

વિષયપરિવર્તન માટે દરેક શાળામાં સમયવિભાગ-ચક્ર (ટાઈમ-ટેબલ) હોય છે. આ ચક્ર થાકના નિયમોને ધ્યાનમાં રાખીને બનાવવું જોઈએ પહેલાં નિયમ તો આ છે કે એક જ નિયમ ઘણા વધારે સમય સુધી ન ચાલવો જોઈએ. અને આ સમય બાળકોની ઉંમરનો ખ્યાલ કરીને નિયત કરવો જોઈએ. નાનાં બાળકો એક વિષય ઉપર વધારે વખત સુધી ધ્યાન નથી આપી શકતાં. તેઓ ત્રીસ અથવા પાંત્રીસ મિનિટનો અમય પૂરો છે. ૪૫ અથવા ૫૦ મિનિટથી વધારે કોઈપણ વિષય કોઈ પણ વર્ગમાં ન ભણાવવો જોઈએ. બીજો નિયમ આ ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ કે પહેલા કલાકના કામમાં શરીરના જે અવયવો ઉપર શ્રમ પડે તે ઉપર બીજા કલાકના કામમાં ન પડવો જોઈએ. પહેલા કલાકમાં જે ગણિત હોય, તો બીજા કલાકમાં ક્રોઈંગ રાખવું જોઈએ, પરંતુ વ્યાકરણ નહિ. ત્રીજો નિયમ આ છે કે જ્યારે બાળક શાળામાં આવે છે ત્યારે એની તબિયત

ખુશ હોય છે. અને એનું મસ્તિષ્ક કંઈન કાર્યમાં લાગી શકે છે. આ માટે કંઈન વિષયો પહેલા અથવા બીજા કલાકમાં રાખવા જોઈએ. ઘણા પ્રયોગો કર્યા બાદ વિષયોની કંઈનતા નક્કી કરવામાં આવી છે. જે ગણિતની કંઈનતા ૧૦૦% માનીએ તો સંસ્કૃતની ૯૦%, શારીરિક કસરતોની ૯૦%, ઇતિહાસ-ભૂગોળની ૮૫%, પ્રકૃતિ નિરીક્ષણની ૮૦%, ચિત્ર અને હસ્તોદ્યોગની ૭૫% લગભગ હશે. વિષયોને સમગ્ર વિચારીને સમય વિભાગમાં રાખવા જોઈએ. આ વાત પણ ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે લગાતાર માનસિક કાર્ય કરવાથી શરીરમાં ધીરે ધીરે માનસિક થાક ઉત્પન્ન થાય છે, આ માટે આ આવશ્યક છે કે થોડો સમય કામ કર્યા પછી થોડો વખત માટે બાળકોને માનસિક કામમાંથી મુક્તિ આપવી જોઈએ. આ અભિપ્રાયથી બે ત્રણ વખત પંદર અથવા વીસ મિનિટની રજા આપવામાં આવે છે. બાળકની રૂચિનું ધ્યાન વર્તમાનકાળમાં વધારે આપવામાં આવે છે. ધર્ણીય નવીન શિક્ષણપ્રણાલીઓ એવી નીકળી છે, જેઓનું વર્ણન કરવું અહીં યોગ્ય નથી. તે માટે શિક્ષકોએ બીજી ચોપડી વાંચવી જોઈએ.

*

૧૩—બુદ્ધિ માપન.

વર્તમાનકાળના મનોવિજ્ઞાનમાં કોઈપણ વિષય એવો નથી જેના વિષયમાં મનોવિજ્ઞાનવેત્તાઓએ એટલો વિચાર કર્યો હોય. શાળાના બાળકો, કોલેજ અને વિશ્વવિદ્યાલયના બાળકો ઉપર અનેક પ્રકારના પ્રયોગો આ અભિપ્રાયથી કરવામાં આવ્યા છે કે તેમની બુદ્ધિ થોડી ઘણી જાણી શકાય. અને તેઓને શિક્ષણ આપવામાં મદદ મળે. બુદ્ધિ કયો વસ્તુ છે? બુદ્ધિ અને જ્ઞાનનો શો સંબંધ છે? બુદ્ધિની પરીક્ષા કરવાથી કયા પ્રયોગો સુગમ થઈ શકે છે? આ બંધી વાતો ઉપર વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. આમ તો બુદ્ધિ શબ્દને બધા જાણે છે.

અને બુદ્ધિમાન અને મૂર્ખમાં શો ભેદ છે? આને પ્રાચીન કાળથી આજ સુધી બધા જાણતા આવ્યા છે પણ નિજાનનો દૃષ્ટિથી બુદ્ધિ કયો નરતુ છે? અને ક્યાય ન દ્વારા એને માપી શકાય છે? આવાત ક્રૂર પચીસ યા ત્રીસ વરસથી થોડી થોડી સ્પષ્ટ થઈ શકી છે બુદ્ધિ સભ્યથી દરેક નાતનો હીકમી અભ્યાસ હજુ સુધી થઈ શક્યો નથી કેટલાય પ્રશ્નો એના છે જેઓ ઉપર હજુ પણ મતભેદ છે અને ધણો વાદવિવાદ પણ ચાલુ છે પણ આ સમંધમાં વિદ્વાનોએ ધણુ કામ કર્યું છે, અને દરેક શિક્ષકને આ વિષયમાં થોડી ધણી જાણભરી રાખવી આવશ્યક છે, આ જાણકારીથી કેવળ એના જ્ઞાનનો જ વધારો નહિ થાય પણ એને પોતાનું વિદ્યાદાન કરવામાં પણ ધણી ખરી મદદ મળશે

પ્રાચીનકાળમાં તે જ બુદ્ધિમાન સમજવામાં આવતો હતો, જેની પાસે મહુ જ વિદ્યા હોય નિદાન થતું એ ચતુરતાનું ચિન્હ છે લોકોની આ ધારણા હતી કે જેટલા વધારે વિષયો કોઈ વ્યક્તિ જાણે છે તે તેટલો જ વધારે બુદ્ધિમાન છે જે વ્યક્તિને ઘણી વિદ્યાઓ શીખનાડવામાં આવી છે તે બુદ્ધિમાન છે અને ખીલે જેને વિદ્યાઓનું જ્ઞાન નથી તે મૂર્ખ છે મન એ ખાતી કુડ જેવું છે અથવા ડોર કાગળ જેવું છે શિક્ષણદ્વારા તે ડોર કાગળ ઉપર જેટલું વધારે લખવામાં આવશે તેટલો જ તે બુદ્ધિમાન થતો જશે અથવા તે કુડમાં જેટલો વધારે વિદ્યા ભરવામાં આવશે તેટલી જ બુદ્ધિમત્તા તેમાં વધતી જશે જ્યાં સુધી મનના વિષયમાં ડોર કાગળ વાગો સિદ્ધાન્ત માનવામાં આવતો હતો ત્યાં સુધી બુદ્ધિનું માપ વિદ્યાદ્વારા જાણી શકાય છે આ નાત ઉપર લોકો વિશ્વાસ રાખતા હતા, અને આ સિદ્ધાન્તનું ખડન કરવામાં આવ્યું હતું ત્યારબાદ ખીલ કદપનાઓ ઉપરિચિત કરવામાં આવી અને બુદ્ધિના વિષયોમાં વિચાર પરિવર્તન શરૂ થયું

બુદ્ધિ અને વિદ્યામાં ભેદ છે મન ડોરો કાગળ નથી મનમાં ઘણીય શક્તિઓ હોય છે જેનો આપણે વિદ્યાધ્યયનમાં પ્રયોગ કરીએ

છીએ. આ શક્તિઓ આપણને વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવામાં મદદ કરે છે. અને તે આ પણ નિશ્ચય કરે છે કે પ્રાપ્ત કરેલી વિદ્યાનો પ્રયોગ આપણે ક્યાં સુધી કરી શકીએ છીએ. જે પોતાની વિદ્યાનો પ્રયોગ કરી શકે છે તે વધારે બુદ્ધિમાન છે. મનોવિજ્ઞાન વેત્તાઓએ મન સંબંધી જૂની કલ્પનાઓનું જેમ જેમ સંગ્રાધન કર્યું તેમ તેમ આ પ્રશ્ન ઉપર વધારે પ્રકાશ પડતો ગયો. એટલે શિક્ષકોના લક્ષ્યમાં પણ આ કલ્પનાઓ અનુસાર યથાયોગ્ય પરિવર્તન થવા માંડ્યું. શિક્ષક પહેલાં તત્ત્વજ્ઞાન આપવું એ જ પોતાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય ગણાતો હતો. પણ હવે તે માનસિક શક્તિઓના વિકાસ ઉપર પણ વધારે ધ્યાન આપવા લાગ્યા. તે જાણી ગયા કે બાળકની બુદ્ધિ અને માનસિક શક્તિઓ ઉપર વધારે ધ્યાન આપવું જોઈએ. ખાલી વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવામાં જ શિક્ષકે વધારે જોર ન આપવું જોઈએ. આ વાત પ્રચલિત થવાથી શિક્ષકોના વિચારોમાં પણ એવું પરિવર્તન થયું અને વિદ્યા માટે એટલું ઓછું માન થઈ ગયું કે એક વિદ્યાર્થીન પરંતુ બુદ્ધિમાન બાળકની કલ્પના કરવા લાગ્યા. કોઈ પણ કલ્પના માટે ન્યારે પ્રતિક્રિયા થાય છે ત્યારે એવું જ થાય છે. યોગ વખતમાં તેમના વિચારો સ્થિર થવા લાગ્યા. અને બુદ્ધિ વિકાસ માટે વિદ્યાનું ટોણું ક્યાં સુધી જરૂરી છે એવું જ્ઞાન થવા લાગ્યું. મનોવિજ્ઞાને ઘણી મદદ કરી. એની સહાયતાથી, કે મનનું માપ કેવી રીતે લેવું જોઈએ. આ સરળ બની ગયું, વિદ્યા કેટલી છે ? આ વાતની પરીક્ષા તો પ્રાચીન કાળથી ચાલતી જ આવી છે. અને તે બધા જાણે છે, પણ મન કેવી રીતે માપવું જોઈએ ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર વર્તમાન કાળમાં જ મળ્યો છે. મનો-વિજ્ઞાનવેત્તાઓએ મન માપવાના પ્રકારો જ જાણવાની કોશીલ નથી કરી, પણ તેઓએ મન માપવાનાં માપ આંકડાઓમાં રજૂ કર્યાં છે. ગણિતના અંકોના ઉપયોગને લીધે એક વાતની સરખામણી બીજી વાતથી નિશ્ચિત રૂપથી કરી શકાય છે. પરિમાણાત્મક આંકડાઓ કેટલાય વધારે સારા અને વિશ્વાસ યોગ્ય માની શકાય છે. પણ આ કેટલું

તો બિલકુલ સાચું નથી કે મનના દરેક અંશનું પરિમાણાત્મક માપ થઈ શકે છે પણ પરિમાણાત્મક માપ ખાસ કરીને વિષયાત્મક હોય છે. આ માટે આજ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે કે જ્યાં સુધી થઈ શકે ત્યાંસુધી પરિમાણાત્મક રીતિથી માપેલા અંશો બરાબર હોય છે

આપણે આગળ કહી આવ્યા છીએ કે વિજ્ઞાનું માન તો પ્રાચીન કાળમાં પણ કરવામાં આવતું હતું. વર્તમાનકાળની પરીક્ષાઓ આ વાતનું પ્રમાણ છે. પણ વર્તમાનકાળમાં મનોવિજ્ઞાનવેત્તાઓએ માનસિક શક્તિ માપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. માણસની બુદ્ધિ એને પરંપરાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ તેનો વિકાસ પરિસ્થિતિમાંથી જ થઈ શકે છે પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખ્યા વગર બુદ્ધિનું માપન થઈ શકતું નથી બુદ્ધિની સહાયતાથી માણસ વિદ્યા સુગમ રીતે પ્રાપ્ત કરે છે. વિદ્યા પરિસ્થિતિથી જ મળે છે. આ માટે વિદ્યાનો કંઈને કંઈ પ્રયોગ કરવો આવશ્યક છે. કોઈપણ માણસમાં ગણિત સંબંધી બુદ્ધિ છે કે નહિ આ વાત જાણવા માટે ગણિતરૂપી પરિસ્થિતિનો વિચાર કરવો પડે છે.

કેટલાંય વર્ષો થયા, જ્યારે પહેલાં વિદ્યાને બુદ્ધિથી બુદ્ધિ માપવાનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. મનોવિજ્ઞાનવેત્તાઓએ આ વિચાર કર્યો કે બુદ્ધિનો અનુભવ શારીરિક દશાઓથી થઈ શકે છે. મસ્તિષ્ક ઉપર પૂર્ણ રીતે ધ્યાન આપવામાં આવ્યું. કારણ કે મન અને મસ્તિષ્કમાં ઘણો સંબંધ છે. ગાલ (Gall) અને સ્પર્ઝહોમ (Spurz heim) મસ્તિષ્કના માપ અને બુદ્ધિના સંબંધની કલ્પના ઉપરિચિત કરી. મોટું માથું હોવું બુદ્ધિમતાની નિશાની છે. અને નાનું માથું થવું મૂર્ખતાની નિશાની છે. પંડી 'લેવેટર' માણસના ચહેરાની આકૃતિ, આંખ અને નાકની બનાવટ ઉપર જોર આપ્યું. આ વાતો અદારમી ચર્તાબિંદમાં આવ્યું હતી. ઝોગણીસમી ચર્તાબિંદમાં પણ 'લમ્બરામે' એ પણ શારીરિક

ચિન્હો અને બનાવટ ઉપર જોર આપ્યું, જેને અપરાધ વિધાના અધ્યયનમાં ખાસ રચિ હતી તેણે એક કલ્પના આપણુ ઉપસ્થિત કરી કે અપરાધી બુદ્ધિહીન હોય છે. જે લોકોમાં માનસિક દુર્બળતા હોય છે તેજ અપરાધી હોય છે. ચતુર મનુષ્ય અપરાધી નથી થઈ શકતા. આ વાતનું ખંડન ખરે વર્તમાનકાળમાં કર્યું છે લગભગ પચીસ વર્ષ થયાં પિયર્સને ગણિતના પ્રયોગ કરી આ વાત સિદ્ધ કરી દીધી કે શારીરિક આકૃતિઓમાં અને માનસિક શક્તિઓમાં જેવા સંબંધ કહેવામાં આવ્યો છે તેવો નથી. એણે ગણિતમાં એક નિયમનો ઉપયોગ કર્યો. આ નિયમનું નામ સંબંધિત ગુણાકાર (અનુગમન ગુણક) છે. અને આનાથી બે વાતોનો સંબંધ માલૂમ કરી શકાય છે. આ ક્રિયાનું વર્ણન અને એના ગણિતના પ્રયોગ બતાવવાની આવશ્યકતા નથી. આ કહેવું મિથ્યા નથી કે ગણિતના આ નિયમના ઉપયોગે બુદ્ધિની પરીક્ષાના પ્રશ્ન ઉપર મોટો પ્રભાવ નાખ્યો છે અને પરિમાણાત્મક રીતિઓનો પૂર્ણ વિકાસ કર્યો છે. જે કદાચ પણ વર્ગના બાળકોએ ભૂગોળ અને ઇતિહાસ જેવા વિષયમાં પરીક્ષા આપીને થોડા ગુણ પ્રાપ્ત કર્યા હોય અને તે નંબરોનો આપણે તુલના કરાવી હોય તો સંબંધિત ગુણાકારની ક્રિયાની મદદથી તેઓની તુલના કરી શકીએ છીએ અને બે વિષયોના નંબરોમાં પરિમાણાત્મક સંબંધ સ્થાપિત કરી શકાય છે. બુદ્ધિ માપનાની યોગ્ય રીતિ શોધવાનું શ્રેય આદેફેડ મિનેને છે જેણે પચીસ વરસ પહેલાં આ વિષયનું અન્વેષણ કર્યું હતું. આ સજ્જન ફ્રાન્સ દેશના મનોવિજ્ઞાનવેતા હતા, અને ત્યાના શિક્ષણ વિભાગે તેઓને આ કાર્ય માટે નિયુક્ત કર્યો હતો. કે તે આ વાતને શોધી કાઢે કે પાઠશાળાઓમાં કેટલાં બાળકો એવાં છે કે જે બુદ્ધિહીન ગણી શકાય છે. બુદ્ધિહીન બાળકોને બુદ્ધિમાન બાળકો સાથે રાખીને તેઓથી તેજ કામ કરાવવામાં તેઓનો સમય નષ્ટ થાય છે, અને તે આગામી જીવન માટે તૈયાર નથી થઈ શકતા, જે બુદ્ધિમાન બાળકો કરે છે. તેઓને સારી રીતે શિક્ષણ

આપવા માટે તેઓને અનુકૂળ શાળા હોવી જોઈએ. જેમાં તેઓની બુદ્ધિ આનુસાર જ શિક્ષણપ્રાપ્તિ હોય. આ બુદ્ધિહીન બાળકોને ચૂંટવા માટે બિને બાળકોની જ્ઞાનેન્દ્રિયોની શક્તિની પરીક્ષા કરવા લાગ્યો, પણ આનાથી કંઈ લાભ થયો નહિ કારણ કે આ આવશ્યક નથી કે જે જોવામાં સાંભળવામાં અને ચાખવાની વૃત્તિમાં તીવ્ર હોય તે બુદ્ધિમાન પણ હોય. બિનેએ આ વિચાર્યું કે જે શક્તિને આપણે બુદ્ધિ કહીએ છીએ, એનો ઉપયોગ માણસ ત્યારે કરે છે જ્યારે એની સામે કોઈ નવી સમસ્યા ઉપસ્થિત થાય. જેટલી સુગમતા અને જેટલી શીઘ્રતાથી માણસ કોઈ પણ કઠિન કાર્યને સમજી લે અને કરી લે તે તેટલો જ બુદ્ધિમાન છે. બુદ્ધિમાન બાળક ઘણા થોડા અવસરો ઉપર કિંકર્તવ્યવિમુખ થઈ જાય છે અને એને જ્ઞાન થયા પછી તે પોતાના મનને ચોગ્ય માર્ગે લઈ જાય છે. કઠિન પ્રશ્ન સામે આવે ત્યારે તે અધકારમાં ભટકતો નથી. બુદ્ધિની સહાયતાથી ઉપસ્થિત સમસ્યા ઉપર તે વિચાર કરે છે, એ સાચા માર્ગે જાય છે અને ખોટા માર્ગને જાણી જોઈને છોડી દે છે, આ બધી વાતો ઉપર બિને એ વિચાર કરીને નિશ્ચય કર્યો કે બાળકોને થોડા દાખલાઓ આપીને અથવા તેની ઉંમર બરાબર માનસિક કાર્ય કરાવીને એની બુદ્ધિ માપી શકાય છે.

બિનેએ પોતાના કાર્યમાં એક બીજા મહાશય સાયમનની મદદ લીધી હતી. તેઓએ બાળકને પૂછવા અને કરાવવા માટે લગ-લગ સાડ પ્રશ્નો તૈયાર કર્યા. પછી તેમાંથી છ કાઢીને ચોપન પ્રશ્નો જ દીક સમજવામાં આવ્યા. આને આપણે બીન-સાયમન-ક્રમોટી કહીએ છીએ. થોડા વખત પછી અમેરિકા અને ઇંગ્લેંડથી આ માપનું સંગોધન કરાવવામાં આવ્યું, અને વર્તમાનકાળમાં આ માપમાં ૬૫ પ્રશ્નો રાખવામાં આવ્યા છે. બિનેએ આ પ્રશ્નોને કેટલીય પાઠશાળાઓના હજારો બાળકોને આપ્યા. અને બિનેને અનુભવ થયો કે ઉંમર અનુસાર બાળકોએ તે પ્રશ્નોના ઉત્તર આપ્યા હતા. થોડા પ્રશ્નો

એવા હતા કે, જેઓનો ઉત્તર ત્રણ વર્ષના સાધારણ બાળકો આપી શકતા, અને થોડા એવા હતા કે, જેઓનો ઉત્તર ચારપાંચ વર્ષ સુધીના બાળકો આપી શકતા હતા. આવી રીતે પંદર વર્ષના બાળકો માટે બિનેએ પ્રશ્નો તૈયાર કર્યા હતા. હજારો બાળકોને આપીને એણે આ માપની સત્યતાને પ્રમાણિત કરી. અને બાળકોની બુદ્ધિ તપાસવા માટે આ માપનો પ્રયોગ કરવા લાગ્યા. જે બાળકો પાંચ વર્ષ જેવા બાળકના પ્રશ્નોનો જવાબ આપી શકતા હતા તેઓની માનસિક ઉંમર પાંચ ગણવામાં આવી. અને જે બાળકો પાંચ વર્ષના હતા, પણ તે ચાર વર્ષના બાળકોના પ્રશ્નોના જવાબ આપી શકતા હતા, તેઓની માનસિક ઉંમર ચાર વર્ષની ગણવામાં આવતી હતી. આવી રીતે જે બાળકો જેટલી ઉંમર સુધીના પ્રશ્નો કરી શકતા હતા તેટલી જ તેઓની માનસિક ઉંમર નક્કી કરવામાં આવતી. કોઈ પણ બાળકની માનસિક ઉંમરનું જ્ઞાન થયા પછી કોઈપણ બાળકનો માનસિક ભાગાકાર કાઢી શકાય છે.

$$\text{માનસિક ભાગાકાર} = \frac{\text{માનસિક ઉંમર}}{\text{વાર્ષિક ઉંમર}} \times 100$$

અગર કોઈ બાળકની ઉંમર ૧૦ વરસની છે અને તે અગિયાર વર્ષ સુધીના પ્રશ્નો બરાબર કરી શકે છે તો એની માનસિક ઉંમર ૧૧ વર્ષની થઈ અને માનસિક ભાગાકાર $\frac{11}{10} \times 100 = 110$ થયો.

આ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે વ્યક્તિનો માનસિક ભાગાકાર ૧૪૦ અથવા તેનાથી વધારે હોય છે તેને અપૂર્વ બુદ્ધિમાન સમજવો જોઈએ ૧૨૦ થી ૧૪૦ સુધી મહાન બુદ્ધિમાન, ૧૧૦ થી ૧૨૦ ઉત્તમ બુદ્ધિમાન, ૯૦ થી ૧૧૦ સુધી સાધારણ બુદ્ધિવાળો, ૮૦ થી ૯૦ સાધારણની લગભગવાળો, ૭૦ થી ૮૦ મંદ બુદ્ધિવાળો, ૭૦ થી નીચે

શુદ્ધિ વગરનો. જે વ્યક્તિનો માનસિક ભાગાકાર ૨૦ અથવા ૨૫ ની સગભગ હોય તો શુદ્ધિમાં તેને પૂરેપૂરો પશુ જ સમજવો જોઈએ.

બિનેના બધા પ્રશ્નોનો ઉલ્લેખ અહીં કરવામાં નથી આવતો. પરંતુ નમૂના મારે ઘોડાક પ્રશ્નો લખવામાં આવે છે, જેનાથી એ જાણી શકાય કે બિનેએ કયા કયા વાતો જાણવાની ચેષ્ટા કરી હતી.

૩ વર્ષના મારે :-

(૧) પોતાનું નામ, મોં, દાન આંગળીથી બતાવી શકવું.

(૨) અંક જેવા ૪, ૬. ૩, ૭. ૬, ૮...એક વખત સાંભળીને દોહરાવવા.

(૩) બાળક સ્ત્રી છે કે પુરૂષ એ વાતનું ધ્યાન રાખે છે કે નહિ.

(૪) પોતાનું નામ બતાવી શકે છે કે નહિ.

(૫) સાધારણ વસ્તુઓ પૈસો, તાળું, વાડકો, લોટો, વગેરે ઓળખી શકે છે કે નહિ.

(૬) જો એને કોઈ સાધારણ અને સરળ ફેરો બતાવવામાં આવે તો એમાં બેત્રણ વાતો બતાવી શકે છે કે નહિ.

x   x   x

૧૧ વર્ષના મારે :-

(૪૯) વ્યર્થ અને નકામી વાતો કયા સુધી પકડી શકે છે.

(૩) એક છોકરો સાયકલ ઉપરથી પડીને મરી ગયો. ખબર મળે તે સારો હશે કે ખરાબ.

(ખ) એક છોકરીએ પોતાને ૧૮ ભાગોમાં કાપી નાખી. કહે-
ય છે કે એણે આત્મહત્યા કરી.

૨ગ) એક છોકરાએ શનિવારે આત્મહત્યા ન કરી. કારણ કે તે દિવસ અશુભ ગણવામાં આવે છે.

x

x

x

(૫૦) કહિન પ્રશ્નોના ઉત્તર આપી શકવા—

(ક) કોઈ માણસને જે કંઈ તે કરે છે તેનાથી, નહિ કે જે કંઈ તે કહે છે તેનાથી શા માટે બરાબર જાણી શકીએ છીએ ?

(ખ) કોઈ કહિન કામ કરવું હોય તો તેના પહેલાં શું જોઈએ.

x

x

x

(૫૩) ત્રણ આપેલા શબ્દોનો પ્રયોગ કરીને એક વાક્ય એક ઈમિનિટમા બનાવી શકે છે કે નહિ ? જેવી રીતે બનારસ, દ્રવ્ય, નદી.

પ્રશ્ન પરિસ્થિતિ તથા માનસિક શક્તિઓને પૂર્ણ ધ્યાનમાં રાખીને ચૂંટવામાં આવ્યા છે. થોડા પ્રશ્નો સરળ ગણિત, આકૃતિ બનાવવી, તસ્વીર ઓળખવી, તર્ક કરી શકવો, પ્રત્યાકૃત વાતો સમજી શકવી, વગેરે વગેરે વાતોના વિષયમાં બિનેના માપમાં મૂકવામાં આવ્યા છે, આ બધા પાંસડે પ્રશ્નોની મુદ્દિ જોવાથી જણાય છે કે પ્રશ્નોમાં મનોવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ કંઈપણ ભૂલ નથી. જે તેઓનો પ્રયોગ કરવો હોય, તો પરિસ્થિતિમાં અતર થવાથી પ્રશ્નોમાં પણ ફેરફાર કરવાની આવશ્યકતા પડશે દરેક દેશ અને સંસ્થામાં એક જ જેવા પ્રશ્નો પૂછી શકાતા નથી, માનસિક શક્તિઓ મનુષ્યમાત્રમાં એક જ છે. પણ તેઓનો વિકાસ જુદી જુદી પરિસ્થિતિઓમાં થાય છે. પ્રશ્નોમાં મૌલિક બેઠ કરવાની જરૂર બહુ ઓછી હોય છે. પણ પરિસ્થિતિ અનુસાર ફેરફાર કરવો પડશે. બર્ટે ઈંગ્લંડમાં અને ટર્મેને અમેરિકામાં બિનેના માપનું સંશોધન કર્યું છે. અને એની ત્રુટિઓ દૂર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

હવે આપણે બિનેના માપ ઉપર થોડા વિચાર કરીશું.

૨ જેવું આપણે કરી આવ્યા છીએ, મનોવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ બિનેએ પોતાનું માપ બનાવવામાં કોઈ બૂલ રાખી નથી. પરંતુ આ માપ કામમાં લેવા માટે ઘણીય મુશ્કેલીઓ ભમી થાય છે. પહેલી વાત તો આ છે કે આ માપનો પ્રયોગ કરવામાં સમય ઘણો નષ્ટ થાય છે. જે ફક્ત એક અથવા બે બાળકોની પરીક્ષા કરવી હોય તો તો કોઈ વાધો નથી. પણ જે મેંકેડો બાળકોની પરીક્ષા કરવી હોય તો એક શિક્ષક કેટલા બાળકોની પરીક્ષા લઈ શકે છે એ પણ એક પ્રશ્ન છે. એક બાળકની પરીક્ષા એક જ સમયમાં કરી શકાય છે. કારણ કે પ્રશ્નો મૌખિક પૂજ્યા પડે છે. જે બુદ્ધિની પરીક્ષા વિસ્તાર-પૂર્વક કરવી હોય તો એકેક કરીને પરીક્ષા કરવાનું અસંભવ થઈ જશે. અમેરિકામાં ફોજની ભરતી કરવા માટે મનોવિજ્ઞાનવેત્તાઓને કહેવામાં આવ્યું હતું. તેઓએ સમજી વિચારીને એવી પ્રણાલી કાઢી કે જે એક સાથે કેટલીય વ્યક્તિઓને આપી શકાય. જેવી રીતે સાધારણ પ્રશ્નપત્રો દ્વારા કરવામાં આવતી હતી. તેવી જ રીતે બુદ્ધિ-પરીક્ષા પણ પ્રશ્નપત્રો મારફત થવા લાગી. મનુષ્યોના મોટામોટા સમૂહોની બુદ્ધિપરીક્ષા પહેલવહેલી અમેરિકામાં કરવામાં આવી. પંચી સામૂહિક પરીક્ષાનો પ્રયોગ બીજા દેશોમાં થવા લાગ્યો. સામૂહિક પરીક્ષાને માપોને પણ પ્રમાણિત બનાવવામાં આવ્યા છે.

વર્તમાનકાળમાં સામૂહિક પરીક્ષાનાં કેટલાંય માપ કામમાં લેવાય છે. ટર્મેને અમેરિકામાં ટર્મેન સમૂહપરીક્ષાપત્રો તૈયાર કર્યા છે. ઈંગ્લાંડમાં ઈન્સાઈડે એસ્ટી પરીક્ષા માપ, બર્ડ અને ટામ્પ્સને નાર્થઅર લેન્ડ પરીક્ષા માપ બનાવ્યાં છે. સમૂહમાપનનો હવે શાળાઓમાં ખૂબ પ્રયોગ થવા માંડ્યો છે. સમૂહમાપનથી ઓછા સમયમાં ઘણાંય બાળકોની પરીક્ષા કરી શકાય છે. પણ આ અવસ્ય માનવું પડશે કે પૂર્ણ જ્ઞાન જુદા જુદા બાળકોની જુદી જુદી જ કરવામાં આવે. ત્યાં જ થઈ શકે છે. સામૂહિક પરીક્ષા લીધા પંચી જે બાળકોની બુદ્ધિના માપમાં સંદેહ હોય છે તેઓની બુદ્ધિને બિનેમાપનદ્વારા

નક્કી કરી શકાય છે. લગભગ આ કરવામાં આવે છે. સમૂહમાપનને બનાવવામાં પણ તે જ મનોવિજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તોને ધ્યાનમાં રાખવામાં આવ્યા છે. જે તે છવિત રહે તો તે પોતે જ બધાં સમૂહ માપ તૈયાર કરી લેતો. કોઈ પણ સમૂહમાપ પૂર્ણ રીતે અહીં ન લખી શકાય. પણ થોડા દાખલાઓ ઉપસ્થિત કરવામાં આવે છે.

નીચે લખેલી પરીક્ષાઓ ટામસનના નાર્થઅરલેન્ડમાપનથી ચૂંટવામાં આવી છે —

(૧) નીચે લખેલી શબ્દાવલિની શ્રેણીમાંથી તે શબ્દને કાઢી નાખો, જે શ્રેણીમાં યોગ્ય ન લાગતો હોય. —

વાળ, પાંખ, જિન, ધાસ,
દાન દયા ક્ષમા બદ્દો પ્રેમ

x x x

(૨) નીચે લખેલી અંકમાળામાંથી જે અંક પોતાની શ્રેણીમાં યોગ્ય ન લાગે તેને કાઢી નાખો —

૨૬ ૩ ૭ ૩૬ ૧૩ ૫૨
૧૮ ૨૨ ૩૦ ૨૪ ૬ ૧૦

x x x

(૩) આગળ લખેલી દરેક લીટીના પહેલા બે શબ્દોમાં કંઈક સંબંધ છે, તે શબ્દને ઓળખો અને આપેલા શબ્દોમાં જે શબ્દનો સંબંધ ત્રીજા શબ્દની સાથે હોય એની નીચે લીટી દોરો.

બન્દુક, નિશાન લગાવવું, ચપ્પુ, દોડવું, કાપવું, પક્ષી, ટોપી,
જોડા, પગ, ટોપી, કોટ, નાક, માથું, કોલર.

x x x

આ ત્રણ પરીક્ષાઓ કેવળ નમૂનારૂપમાં આપવામાં

આવી છે દરેક પરીક્ષામાં કેટલાય અંક અને શ્રેણીઓ હોય છે આ બધા પ્રશ્નપત્રની માફક છાપેલા હોય છે. અને એકેક પ્રશ્નપત્ર દરેક વિદ્યાર્થીને આપી દેવામાં આવે છે, દરેક પ્રકારની પરીક્ષા માટે નિયત સમય આપવામાં આવે છે. અને એટલા સમયમાં બાળક જેટલું કાર્ય પૂર કરી શકે છે તેટલું કરી નાખે છે. બધા માપ પ્રમાણ અનુસાર કરવામાં આવ્યાં છે. હવે તેઓથી આ જાણી શકાય છે કે અમુક પ્રશ્નોના શુદ્ધ જવાબ લખવાથી બાળકોની માનસિક ઉમ્મર આટલી છે. ઉપર લખેલા માપોનો પ્રયોગ કરવામાં એક કહિનાઈ હજુ છે આમાં પ્રશ્નોને સમજવા અને તેઓને ઉત્તર આપવા માટે બાળકોને લાપાનુ સારી રીતે જ્ઞાન થવું જરૂરી છે. લાપાના જ્ઞાન સિવાય આ પરીક્ષાઓમાં સંમિલિત થવું અસંભવ છે આ વાત ધ્યાનમાં રાખીને નિરક્ષર બાળકો, યના ગૂંગા અને બહેરાં બાળકો માટે, જે લોકોને લાપા સારી રીતે નથી આવડતી, થોડી હાથોથી કરવા લાયક પરીક્ષાઓ બનાવી છે. ફીવર બહેરા અને ગૂંગા બાળકો માટે માપન બનાવ્યું છે અને એને પ્રમાણિત કર્યું છે.

કોઈપણ નવી વાત આરંભ કરવામાં કહિનાઈઓ સામે જરૂર આવે છે. બુદ્ધિપરીક્ષાના કામમાં જે કહિનાઈઓ સામે ઉપરિચિત થઈ છે, તેને મનોવિજ્ઞાનવેત્તાઓએ ઉકેલવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. માપમાં જે જે ભૂલો મળે છે તેનું નિવારણ કરવાની બરાબર એટા કરવામાં આવે છે, અને આ પરીક્ષાથી કેટલીક મહત્ત્વપૂર્ણ વાતો સોધાઈ છે તે ઉપર હવે નિચાર કરીશું.

એક વાત તો આ છે કે આ માપ દ્વારા બાળકોની માનસિક શક્તિને ઘણી ખરી જાણી શકાય છે. આ માનસિક શક્તિના સમૂહને જોને આપણે પરીક્ષા દ્વારા શોધી શકીએ છીએ પરીક્ષાથી આ વાત વધારે જ્ઞાન થાય છે. જુદાં જુદાં બાળકોમાં બુદ્ધિ જુદા જુદા પરિમાણમાં હોય છે, જેને આપણે તપાસીએ છીએ, કેટલાંય બાળકોમાં આ બુદ્ધિ

હોય છે કે બાળમની પ્રાકૃતિક વૃત્તિઓનો વિશ્વાસ કેવી પરિસ્થિતિમાં થયો છે ભાવવૃત્તિ માપવાનો પણ પ્રયત્ન કરનામાં આવે છે પણ આ કામ હજી સુધી એવી રિથિતિમાં પહોંચ્યું નથી કે જેનાથી એવા પરિણામો સોંપી શકાયા હોય, જે શિક્ષકને શિક્ષણકાર્યમાં વધારે મદદ આપી શકે

બુદ્ધિમાપનના કાર્યમાં ઝેલોય રાતો એવી હોય છે જેના ઉપર શિક્ષકે ધ્યાન આપવું જોઈએ અને જેનો પોતાના કાર્યમાં પ્રયોગ કરવો જોઈએ આપણે કહી ચૂક્યા છીએ કે માનસિક ભાગામર શાળામાં ભણાવવાથી વધારી શકાતો નથી પ્રાચીનકાળના શિક્ષકોને આ વિશ્વાસ હતો કે તે બાળકને વધારે બુદ્ધિમાન બનાવી શકતા હતા નિદાન બનાવવાનું શાળાના હાથમાં છે, પણ બુદ્ધિમાન બનાવવાનું નહિ હવે જે બાળકને વધારે બુદ્ધિમાન ન બનાવી શકાય, એની પરપરાથી પ્રાપ્ત થયેની બુદ્ધિમાં પરિવર્તન ન કરી શકાય તો સ્પષ્ટ રીતે આ કહી શકાય છે, કે શિક્ષકને કરવા માટે કઈ વધારે કામ હોતું નથી પણ ખરી રીતે શિક્ષકનું કામ ઘણું મહત્વપૂર્ણ છે એક એવી

જુદા રૂપમાં આપણે ધ્યાનમાં ન રાખીએ અને બધાને સરખા સમજીએ, તો સમય પણ બગડશે અને બાળકોને લાલ પણ નહિ થાય બાળકોની માનસિક શક્તિમાં અંતર થવાથી આપણે દરેક બાળકને જુદી વ્યક્તિ માનવી પડશે. બાળકના વ્યક્તિત્વને ધ્યાનમાં રાખ્યા વગર આપણે પોતાના કાર્પમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. પહેલાં તો આપણે માપો દ્વારા આ વાત શોધવી જોઈએ કે કયો બાળક કયી શ્રેણીનો છે. કારણ કે કોઈ પણ બે બાળક એક જોવાં નથી હોતાં. પછી આ વાત પણ આપણને સાત થઈ શકે છે કે કોઈપણ બાળકને આગળ ન વધવાનું કારણ એનું બુદ્ધિહીન થવું છે. અથવા કોઈ પણ બીજી વાત.

બુદ્ધિહીન અને મન્દબુદ્ધિવાળાં બાળકો માટે વિચાર્યતમાં જુદી શાળાઓ છે. પરીક્ષા કરીને બાળકો ને ત્યાં આગળ મોકલવામાં આવે છે. ત્યાં તેઓનો અભ્યાસ તેઓની બુદ્ધિ અનુસાર ચાલે છે. જ્યારે આપણા ભારતમાં પણ બુદ્ધિમાપનનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે ત્યારે આ દેશમાં પણ આવી શાળાઓ ખોલવામાં આવશે. સાધારણ શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓને લણાવતી વખતે તેમની બુદ્ધિના વ્યક્તિગત અંતરને ધ્યાનમાં રાખવું, અત્યંત આવશ્યક છે. બુદ્ધિમાન બાળકોને તપાસીને યોગ્ય અને કઠિન કામ આપવું આવશ્યક છે અને મન્દબુદ્ધિના બાળકોને તેમને લાયક કામ આપવું આવશ્યક છે. ખરું પૂછવામાં આવે તો આખા વર્ગના બાળકોને એક સાથે લણાવવું ઉપયોગી માનવામાં નથી આવતું. વર્તમાનકાળમાં બાળકોને જુદું જુદું કામ આપીને, તેમને જુદાં જુદાં પોતાનું કામ કરવા દેવાની પ્રથા વધતી જાય છે. વ્યક્તિત્વ ઉપર જોટવું ધ્યાન આપવામાં આવશે તેટલું જ વધારે ધ્યાન આવા પ્રકારના વ્યક્તિગત શિક્ષણ ઉપર આપવું પડશે. ક્યારે વર્ગ શિક્ષણ અને ક્યારે વ્યક્તિગત શિક્ષણ ઉપયોગી ટરશે. જુદાં જુદાં કામ કરવાની પ્રથા ઓછી હતી, પણ હવે તે વધતી જાય છે.

હોય છે કે બાળકની પ્રાકૃતિક વૃત્તિઓનો વિકાસ કેવી પરિસ્થિતિમાં થયો છે. ભાવવૃત્તિ માપવાનો પણ પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે પણ આ કામ ધ્વજી સુધી એવી સ્થિતિમાં પહોંચ્યું નથી કે જેનાથી એવાં પરિણામો શોધી શકાયા હોય, જે શિક્ષકને શિક્ષણકાર્યમાં વધારે મદદ આપી શકે.

બુદ્ધિમાપનના કાર્યમાં કેટલીય વાતો એવી હોય છે, જેના ઉપર શિક્ષકે ધ્યાન આપવું જોઈએ અને જેનો પોતાના કાર્યમાં પ્રયોગ કરવો જોઈએ. આપણે કહી ચૂક્યા છીએ કે માનસિક ભાગાકાર શાળામાં ભણાવવાથી વધારી શકાતો નથી. પ્રાચીનકાળના શિક્ષકોને આ વિશ્વાસ હતો કે તે બાળકને વધારે બુદ્ધિમાન બનાવી શકતા હતા. વિદ્વાન બનાવવાનું શાળાના હાથમાં છે, પણ બુદ્ધિમાન બનાવવાનું નહિ. હવે જે બાળકને વધારે બુદ્ધિમાન ન બનાવી શકાય, એની પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલી બુદ્ધિમાં પરિવર્તન ન કરી શકાય તો સ્પષ્ટ રીતે આ કહી શકાય છે, કે શિક્ષકને કરવા માટે કંઈ વધારે કામ હોતું નથી. પણ ખરી રીતે શિક્ષકનું કામ ઘણું મદરવપૂર્ણ છે. એક એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવી, જેમાં બાળક પોતાની બુદ્ધિનો પૂર્ણ પ્રયોગ કરી શકે. બાળકને એવી રીતે શીખનાડવું કે બુદ્ધિશીલ વાતો જ એને કરવા મળે, અને એના જીવનનો અમૂલ્ય સમય વ્યર્થમાં નષ્ટ કરવામાં ન આવે. આવી વાતો શિક્ષક માટે પૂર્ણ ધ્યાનમાં રાખવા ગોચર છે. બાળકને વ્યવસાયનો પ્રયોગ કરવા માટે ઉચિત દૃઢ સુધી ઉત્તેજિત કરવો, એ પણ શિક્ષકનું જ કામ છે. બાળકનું ચારિત્ર્ય ધડવું, અને જે દેશ અને સમાજમાં રહેવું છે, એને ઉપયોગી બનાવવો, એ પણ શાળાનું કાર્ય અને કર્તવ્ય છે.

જુદા રૂપમાં આપણે ધ્યાનમાં ન રાખીએ અને બધાને સરખા સમજીએ, તો સમય પણ બગડશે અને બાળકોને લાલ પણ નહિ થાય. બાળકોની માનસિક શક્તિમાં અંતર થવાથી આપણે દરેક બાળકને જુદી વ્યક્તિ માનવી પડશે. બાળકના વ્યક્તિત્વને ધ્યાનમાં રાખ્યા વગર આપણે પોતાના કાર્યમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. પહેલાં તો આપણે માપો દ્વારા આ વાત શોધવી જોઈએ કે કયો બાળક કયો શ્રેણીનો છે. કારણ કે કોઈ પણ બે બાળક એક જોવાં નથી હોતાં. પછી આ વાત પણ આપણને જાત થઈ શકે છે કે કોઈપણ બાળકને આગળ ન વધવાનું કારણ એનું બુદ્ધિહીન થયું છે. અથવા કોઈ પણ બીજી વાત.

બુદ્ધિહીન અને મન્દબુદ્ધિવાળાં બાળકો માટે વિવાયતમાં જુદી શાળાઓ છે. પરીક્ષા કરીને બાળકો ને ત્યાં આગળ મોકલવામાં આવે છે. ત્યાં તેઓનો અભ્યાસ તેઓની બુદ્ધિ અનુસાર ચાલે છે. જ્યારે આપણા ભારતમાં પણ બુદ્ધિમાપનનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે ત્યારે આ દેશમાં પણ આવી શાળાઓ ખોલવામાં આવશે. સાધારણ શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓને ભણાવતી વખતે તેમની બુદ્ધિના વ્યક્તિગત અંતરને ધ્યાનમાં રાખવું, અત્યંત આવશ્યક છે. બુદ્ધિમાન બાળકોને તપાસીને યોગ્ય અને કઠિન કામ આપવું આવશ્યક છે અને મન્દબુદ્ધિના બાળકોને તેમને લાયક કામ આપવું આવશ્યક છે. ખરું પૂછવામાં આવે તો આખા વર્ગના બાળકોને એક સાથે ભણાવવું ઉપયોગી માનવામાં નથી આવતું. વર્તમાનકાળમાં બાળકોને જુદું જુદું કામ આપીને, તેમને જુદા જુદાં પોતાનું કામ કરવા દેવાની પ્રથા વધતી જાય છે. વ્યક્તિત્વ ઉપર જોટવું ધ્યાન આપવામાં આવશે તેટલું જ વધારે ધ્યાન આપવા પ્રકારના વ્યક્તિગત શિક્ષણ ઉપર આપણે પડશે. ક્યારે વર્ગ શિક્ષણ અને ક્યારે વ્યક્તિગત શિક્ષણ ઉપયોગી હશે. જુદા જુદા કામ કરવાની પ્રથા ઓછી હતી, પણ હવે તે વધતી જાય છે.

૧૪. બાળકોના કેટલાક દોષો, અને તેનું વિશ્લેષણ.

બાળકની મનોવૃત્તિઓ અને તેની માનસિક શક્તિઓના વિષયમાં આપણે વિચાર પ્રગટ કરી ચૂક્યા છીએ બાળકના મનો-વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન થવાથી શિક્ષકને ખેટલો લાભ થઈ શકે છે એ વાત આપણે ધીરે ધીરે સ્પષ્ટ કરી ચૂક્યા છીએ મનોવિજ્ઞાનના જાણવાથી આ વિદિત થઈ જાય છે કે એક ઉચિત જાગૃત વસ્તુની સાથે જેની શક્તિઓનો વિકાસ એક વિશેષ રીતિથી થાય છે કેવો વ્યવહાર કરવો જોઈએ ? એ મનોવિજ્ઞાનદ્વારા શિક્ષક જે શિક્ષણપ્રણાલીનો ઉપયોગ કરે છે તેનો સિદ્ધાન્ત પણ સમજી શકે છે એક મશીનને મિસ્ત્રી ચલાવી શકે છે અને શીખે તે એન્જિનિયર પણ ચલાવી શકે છે. પણ એન્જિનિયર જે કરે છે તે સમજે પણ છે મિસ્ત્રી ખાલી યત્રની માફક જ કામ કરે છે આવી રીતે જે શિક્ષક બાળક સબધી મનો વિજ્ઞાન જાણે છે તે મિસ્ત્રીની માફક નહિ પણ એન્જિનિયરની માફક વ્યવહાર કરે છે તે જે નિયમો કામમાં લાવે છે એનું મૌનિક કારણ પણ સમજે છે આ માટે જ્યારે એની સામે કોઈ નવી જાતની મુશ્કેલી જોવા થાય છે ત્યારે તે એને સમજી શકે છે અને એનો ઉચિત ઉપાય કરી શકે છે બધા બાળકોમાં એક જ પ્રકારની પ્રાકૃતિક પ્રવૃત્તિઓ હોય છે અને તેઓનો વિકાસ પૃથક્ પરિણામમાં હોય છે. બાળક અભિપ્રાયને સમજનાર અને અભિપ્રાયને સામે રાખીને કાર્ય કરનાર પ્રાણી છે બે બાળકોની સામે એક જ ઉત્તેજના ઉપરિચિત થવાથી તેઓનો વ્યવહાર એક જેવો થવો આવશ્યક નથી એક જ વ્યક્તિ જુદે જુદે સમયે જુદા જુદા વ્યવહારો કરે છે કોઈ પણ વિશેષ પ્રકારનો વ્યવહાર કેમ થયો ? તે ઉચિત છે અથવા અનુચિત છે ? તે અનુચિત હોય તો એને ઉચિત માર્ગે કેવી રીતે લાવવો જોઈએ, આ બધું શિક્ષકએ જાણવું જોઈએ આપણે બધા બાળકોના થોડા તે વ્યવહારોનો, જે ઘણું કરીને શિક્ષકની સામે સમસ્યાના રૂપમાં ઉપરિચિત

હોય છે, અને એને ચિન્તામાં નાખી દે છે, તેનો ઉલ્લેખ કરીશું. અને એ પણ બતાવીશું કે કયા વખતે શિક્ષકે કયો ઉપાય કામમાં લેવો જોઈએ. પણ જે કંઈ પાઠક આગળ રજૂ કરવામાં આવે છે તેને નિયમાવધિ ન સમજી લેવી જોઈએ. સમજદાર શિક્ષકે હંમેશાં મુશ્કેલી ઉપર વિચાર કરવો જોઈએ અને કાળ અને પાત્ર અનુસાર વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. અહીં લખેલી વાતો ફક્ત વિચારને ઉત્તેજિત કરવા માટે છે.

શિક્ષકનાં બે મુખ્ય કાર્ય છે. બાળકને વિદ્યા આપવી અને એને સુચારિત્ર્યવાન બનાવવો. આ ઉદ્દેશથી બાળકને થોડા મુખ્ય વિષય શીખવાડવા પડે છે અને શાસન કરવું પડે છે. જે વાતો ઉપર આપણે વિચાર કરીશું તે આ વાતોથી સંબંધ રાખે છે. આ વાતો ઉપર વિસ્તારપૂર્વક વિચારતો શિક્ષક પ્રણાલી અને શાસન પ્રણાલીની ચોપડીઓમાં થઈ શકે છે. પણ મનોવિજ્ઞાન જાણનાર શિક્ષકે દરેક ઘટનાનું વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ વિશ્લેષણ કરવું જોઈએ. આ વાતો ઉપર સંક્ષિપ્ત રૂપથી થોડો વિચાર કરવો આપણે આવશ્યક સમજીએ છીએ. શિક્ષક પ્રાયઃ આ અનુભવ કરે છે કે બાળક બરાબર પોતાનો પાઠ નથી વાંચતો. વાંચવામાં ભૂલો કરે છે. ગણિત એની સમજમાં આવતું નથી. વર્ગમાં બાળક ધ્યાન નથી આપતો કામમાં સિધ્ધિલતા કરે છે. ક્યારે ક્યારે નાની વાતોમાં પણ જૂઠું બોલે છે અથવા નાની મોટી વસ્તુઓ ચોરી લે છે વગેરે વગેરે ઘણાંય એવા દોષોનાં વાસ્તવિક કારણો આપણે મનોવિજ્ઞાનથી શોધી શકીએ છીએ. સાચાં કારણોનું વિશ્લેષણ થવાથી એના યોગ્ય ઉપાયો થઈ શકે છે. નહિ તો જ્યાં પ્રેમ અને સહાનુભૂતિથી કામ લેવું જોઈએ ત્યાં દંડ આપવામાં આવે છે અને દોષનું નિવારણ ન થતાં તેની વૃદ્ધિ થઈ જાય છે. એટલે બાળકને સુધારવા માટે તેઓની સ્થિતિ અને મનોવૃત્તિઓને બરાબર સમજવી જોઈએ.

(૧) અસત્ય બોલવું :—સત્યવાદી થના માટે સસારમા બધા ઉત્પન્ન થાય છે અને બધા એને ઉત્તમ સમજે છે જો બાળક અસત્ય બોલે છે તો માતા, પિતા અને શિક્ષકને ખેદ થાય છે અને તેઓ ખરાબ ટેવથી બાળકને છોડાવવા માગે છે બાળક વેર મૂકેથી મિઠાઈ ખાઈ જાય છે અથવા કાચનો પ્યાલો તોડી નાખે છે શાળામા શાહીનો ખડીઓ ફેડી નાખે છે અને પછી તે એમ નથી કહેતો કે આ ગુનો મેં કર્યો છે પૂછનામા આવે ત્યારે જૂઠું બોલે છે અને કહી દે છે કે મેં નથી કર્યો ક્રોધમા આનીને શિક્ષક અથવા માતાપિતા એતે લાત મારે છે અને આશા રાખે છે કે માર ખાઈને તે અસત્ય બોલવું છોડી દેશે આ સભવ છે કે ક્યારે ક્યારે દડથી સફળતા મળી જાય છે પણ મામનો વિચારવા લાયક છે અને દરેક વખતે દડ દેવો તે ઉચિત પણ નથી

બાળકોનું અસત્ય કેટલીય જાતનું હોય છે, તેઓની અસત્યતામાં અને મોટા માણસોની અસત્યતામા થોડુંક અંતર હોય છે

(૧) ક્યારે બાળકને ‘આ મેં નથી કર્યું’ એમ કહેવાની યત્નરત ટેવ પડી જાય છે અને તે સમજ્યા રિચાર્યા વગર વારવાર કહી દે છે કે ‘મેં નથી કર્યું’ જો એનો વિચાર એમ કહેવાનો હોય કે નહિ માળકના વ્યવહારને વારવાર તપાસવાથી આ વાત સોધી શકાય છે

(૨) ક્યારે ક્યારે બાળક ‘મેં નથી કર્યું’ એમ કહેતી વખતે કરનાર માણસનું નામ પણ બતાવે છે, લાઈએ તોડ્યું છે અથવા સાહેબના આવવાથી તૂટી ગયું છે તેમ કહી દે છે, પોતાની જ યાએ ખીજનું નામ પણ મૂકી દે છે, લગભગ આ જોવામા આવે છે કે તે એવી વ્યક્તિના માથે આ દોષ નાખે છે, જેના ઉપર આપત્તિ આવાં નથી શકતી, એનાથી તરત ખબર પડી જાય છે કે તે પોતાના માથા

ઉપરથી આપત્તિ દૂર કરવા માટે માર જૂડથી તે વખતે કામ ચાલતું નથી. સહાનુભૂતિથી સાચી વસ્તુ શોધી શકાય છે.

(૩) ખાસ કરીને બાળકોને લખને લીધે અસત્ય બોલવાની ટેવ પડી જાય છે. મારની તેઓને ખીક હોતી નથી. પણ ડરની પ્રાકૃતિક પ્રવૃત્તિને લીધે આમ બને છે. કેટલીય વખત ડર આ વાતનો રહેલો કે જે વ્યક્તિ એનાથી પ્રસન્ન છે તે અપ્રસન્ન થઈ જશે. કારણકે તે વ્યક્તિઓમાં એને હંમેશાં રહેલું પડે છે, એને ડર આ લાગે છે કે બાળકને સાચું કહી દેવાથી જે સમૂહમાં તે રહે છે એમાં ગાડબાડ થઈ જશે અને એનું મુખમય જીવન દુઃખી બની જશે. આવી સ્થિતિમાં જે મારજૂડ થાય છે તો આપત્તિ વધી જાય છે. અને તે આગળ ચાલીને એવાં પડ્યાં રચે છે કે જેમાં તેને ઝઘડાથી બચવાની સંભાવના ચોક્કસ હોય. તેને જે સામાજિક સમૂહ, જેમાં તેને રહેલું પડે છે, એને કોઈ પણ રીતે આ વિશ્વાસ કરાવી દે કે સત્યવાદી થવાથી બધા લોકો પ્રસન્ન રહેશે તો એનો ડર જતો ગશે. અને તે સત્ય બોલવાનું ઉચિત સમજશે. કારણ કે તે નિષ્ક્રિય રૂપથી સમજી જશે કે આમ કરવાથી એના સમૂહની પ્રસન્નતામાં કોઈ પણ જાતનું વિઘ્ન ઉપસ્થિત નહિ થાય. બાળકમાં હંમેશાં આ વિશ્વાસ કરાવવો ગોઝ છે કે બધા લોકો તેનો ભરોભો કરે છે.

(૪) ક્યારે ક્યારે ઘણીય વાતોનો, જેને આપણે અસત્ય સમજીએ છીએ, કારણ આ થાય છે કે બાળકની પોતાના ભાવ અને વિચાર કરવાની શક્તિ બરાબર હોતી નથી, તે પોતાના વિચારોને સારીરીતે પ્રગટ નથી કરી શકતા. કહેવાની ઇચ્છા બીજી હોય છે અને બીજી કંઈ કહી જવાય છે. સાંભળનાર આ સમજે છે કે તે વાત છપાવે છે અને અસત્ય બોલે છે. આવા બાળકનું નિરીક્ષણ કરીને એને પોતાના ભાવો ને સારી રીતે પ્રગટ કરવાનો અભ્યાસ કરાવવો જોઈએ.

(૫) નાનાં બાળક અને ખાસ કરીને તે, જેઓમાં કલ્પના

કરવાની ધણી રૂચિ હોય છે કેટલીય વખત પોતાના ખેવની દુનિયાને વાસ્તવિક સસારથી મેળવી દે છે અને કાલ્પનિક વાતો કહે છે, જે આપણને ખોતી લાગે છે બાળક અસત્ય ઘટનાઓ વિષે વાત કરે છે જો તે ક્યાંક મેળામાં અથવા યાત્રામાં ગયો હોય, અને પાછો આવે ત્યારે એને કહેવામાં આવે ત્યારે તે ધણાય ખોટા ગપ્પા મારશે. આવા બાળકને મિથ્યા વિચારોથી દૂર કરીને વાસ્તવિક વિચારો ઉપર લાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ દરેક મામલાને બાળકની ઉમ્મર અને સમજ અનુસાર સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ મોટા બાળકોને વિશ્વાસ આપીને અને સમજાવીને કામ લેવાથી લાભ થઈ શકે છે તેઓના ઉપર ખોટો ક્રોધ કરનાથી કામ ચાલતું નથી

(૨) ચોરી કરવી :—બાળકની ચોરીમાં અને મોટાઓની ઘાડમાં બહુ થોડુંજ અંતર છે જો કે આ વાત સાચી છે કે નાના ચોરમાંથી જ મોટા ડાકૂ બને છે જો ચોરી અભિપ્રાય વગર આરભ થાય છે તો તે આગળ જતા બીજી રૂપ ધારણ કરે છે આ માટે શરૂઆતમાં જ બાળકને ચોરીથી બચાવવો જોઈએ આ નિયમમાં એક વાર્તા પણ છે એક છોકરો હતો એ દરરોજ શાળામાં પેન પેન્સિલ વગેરે ચોરી કરીને લાવતો હતો એનીથી માતાને એ બહુ સાડ લાગતું હતું એની આ ટેવ આગળ જતાં એટલી વધી ગઈ કે તે મોટા ચોર બની ગયો અને મોતી મોતી ચોરીઓ કરવા લાગ્યો એક દિવસે એણે રાજના મહેલમાં જઈને ચોરી કરી અને દુર્ભાગ્ય વશ પકડાયો ન્યાયાલયે તેને ફાંસીની સજા ફરમાવવામાં આવી ફાંસી વખતે એને કહેવામાં આવ્યું કે જો કંઈ એની અંતિમ દરજ્જા હોય તે પૂર્ણ કરી શકે એના કથનાનુસાર એને માતાથી વાત કરવાની આજ્ઞા આપવામાં આવી એણે માતાને કાનમાં કંઈ કહેવાના બાનાથી એનો કાન તોડી નાખ્યો અને જ્યારે આન કારણ પૂજામાં આવ્યું ત્યારે કહ્યું કે આ માતાએ જ મને

અયપણુથી ચોરી કરવાનું શીખવાડ્યું છે. જો મા મને ચોરી કરવાથી રોકતી હોત તો હું આવડો મોટો ચોર ન બની શકત. આવી રીતે સ્પષ્ટ છે કે અયપણુની ચોરી કરવાની ટેવથી જ આગળ જતાં મોટી ચોરી કરવાની ટેવ પડી જાય છે અને એનાં પરિણામ બહુ ભયંકર આવે છે.

નાનાં નાનાં બાળક ઘેર મિહાઈની ચોરી કરે છે, રમતની વસ્તુઓની ચોરી કરે છે. અથવા શાળામાં ચપ્પુ, કલમ, પેન્સિલ, વગેરે ચોરે છે. ધણીય નાની નાની વસ્તુઓ તેઓને આકર્ષિત કરે છે. અને તેને તે અપનાવવાની ચેષ્ટા કરે છે. બીજાની પાસે જે વસ્તુઓ છે તે મારી પામે પણ હોવી જોઈએ. આ વાત બાળકના મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ક્યારે જિજ્ઞાસાને લીધે અને ક્યારે મમતાને લીધે. બાળક વસ્તુઓને લઈ લે છે. આવા વ્યવહારની જડ કેવળ એની પ્રાકૃતિક પ્રવૃત્તિઓ છે અને એના વ્યવહારમાં ફક્ત એનો વિકાસ જ પ્રતીત થાય છે. ઉચિત અને વ્યવહારિક થવાથી આપણને તે સારો લાગે છે અને અયોગ્ય બાબતુ જવાથી આપણને તે દોષિત પ્રતીત થાય છે. જે બાળક શાળામાં આવી જાતની ચોરી કરે છે તેઓના વિષયમાં પહેલાં તો એ બાબતુ જોઈએ કે કયા પ્રકારના ઘેરથી આવે છે અને તેઓનું શિક્ષણ કેવું છે? જે વસ્તુઓને અપનાવવાની ચેષ્ટાથી ચોરી કરે છે તેને માટે ઉપાય આ જ છે કે ઘોડી વસ્તુ એને અપનાવવા માટે આપવામાં આવે અને, તેને એ વિશ્વાસ કરાવવામાં આવે કે તે આપણી છે, તે એ બંધી વસ્તુઓનો માલિક છે, તે બંધી વસ્તુઓ એણે સંભાળીને રાખવી જોઈએ. બાળકને પોતાની વસ્તુઓની વાસ્તવિક મમતા હોવાથી તે બીજાની મમતાનો પણ અનુભવ કરી શકે છે. જ્યારે તે પોતાની વસ્તુનું મમત્વ સમજી શકશે ત્યારે તે આ પણ સમજી શકશે કે બીજાની વસ્તુ એની નથી. ઘણાય ચોર બાળક શાળામાં વિશ્વસનીય કાર્ય ઉપર નિયુક્ત કરવાથી સુધરી જાય છે.

એક વિશેષ અવસ્થા ઉપર પહોંચીને બાળકમાં પોતાને સારો

જતાવવાની પ્રવૃત્તિ ખીજા આગળ જાગૃત થાય છે. આપણા સાથીઓમાં તે પોતાને મહત્વપૂર્ણ સમજવા લાગે છે. ક્યારે પોતાના સાથીઓને પૈસા આપે છે અને ક્યારે ચોપડી, રૂબાદ, ટોપી, વગેરે કિંમતી વસ્તુઓ વેચાતી લઈને જતાવે છે કે તે ખીજા મિત્ર કરતાં સારા છે આમ કરવા માટે પૈસાની જરૂર હોય છે. તે જાણે છે કે માગાપ પામે માગવાથી નહિ મળે આ માટે કરતાં કરતાં તે માતાના પાકીટમાંથી અથવા પિતાના ખીરસામાંથી કાઢી લે છે. એવું કરતી વખતે બાળક પોતાને મોટો બતાવવાની લાવનાથી જ ઉત્તેજિત થાય છે. એનો ખીજો કંઈ પણ અભિપ્રાય થતો નથી. અને જે કંઈ તે કરે છે એના ગુણદોષોનું એને જ્ઞાન પણ હોતું નથી. અજ્ઞાની ચોરની માફક તે ચોરી કરે છે બાળક માટે અમુક ખિરસાખર્ચ બાધી દેવાથી-જેનો તે ઇન્દ્રિયા મુજબ બચ કરી શકે છે-આનાથી ધણો લાભ થઈ શકે છે. થોડી મમતા પૈસા માટે ઉત્પન્ન થવાથી એને બચાવવાની ટેવ પણ પડી જાય છે, થોડી ચોરીઓ બચપણમાં અજ્ઞાન અને નાસમજને લીધે હોય છે. થોડા સમય સુધી બાળકને આ વાતનું જ્ઞાન હોતું નથી કે વસ્તુઓ બજારમાંથી વેચાતી લેવામાં આવે છે. ધણીય નાનાં બાળકો આ સમજે છે કે બજારમાંથી ફક્ત વસ્તુઓ જ લાવવામાં આવે છે. દ્રવ્ય ક્યાંથી આવે છે, આપણે કેવી રીતે થાય છે, આનું બાળકને જ્ઞાન હોતું નથી. તે ફક્ત પોતાની મમતાની તૃપ્તિ કરવા માટે વસ્તુઓને અપનાવી લે છે. પરંતુ ધરતું દુઃખ અને માતાપિતાની બેદર-કારીને લીધે કેટલાંય બાળકો ચોરી કરવાનું શીખે છે. ધણીય વાતો સામાજિક છે. જેઓ ઉપર અહીં વિચાર કરવાની જરૂર નથી. મોટું બાળક જ્યારે પહેલપહેલું ચોરી કરે છે અને પકડવામાં આવે છે ત્યારે એને દુઃખપણ ધણું થાય છે અને એના મન ઉપર ગંભીર અસર પડે છે. બાળકની પ્રવૃત્તિ અનુસાર તેને સારા માર્ગે વાળવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

(૩) આજસ અને શિથિલતા :-ક્યારેક્યારે એવું પણ જોવાનાં

આવે છે કે વર્ગમાં કોઈ કોઈ બાળક એવું હોય છે કે જે શિથિલ થઈને
 બેસી રહે છે, કોઈ પણ કામમાં મન નથી લાગતું. જે બાળુ બીજા
 બાળકો નાથ છે તે બાળુ જતું તે પસંદ કરતું નથી અને ચૂપચાપ
 બેસી રહે છે. થોડું દુઃખ, થોડો ક્રોધ, થોડી નિર્જીવતા એના મોં
 ઉપરથી દેખાય છે. આવી સ્થિતિ ઉપર વિચાર કરવા માટે આપણે
 આ માની લઈએ છીએ કે શિક્ષક બાળકોનું ધ્યાન આકર્ષિત
 કરવા માટે પ્રયત્નશીલ હોય છે, અને શિક્ષણનું કામ બાળકોની રૂચિ
 અનુસાર કરાવે છે, આ દ્વારા પહેલું કારણ તો કોઈ શારીરિક હોય
 થઈ શકે છે. આવાં બાળકો ડોક્ટરને બતાવવાં જોઈએ. આ ઉપરાંત
 તેઓની બુદ્ધિપરીક્ષા કરી જોઈએ. જો તે મંદબુદ્ધિ અથવા
 બુદ્ધિવિહીન ઝેણીના હોય તો તે વર્ગ અને શાળાને યોગ્ય નથી.
 તેઓથી જે કામ કરાવવામાં આવે છે તેઓમાં એમની રૂચિ નથી હોતી.
 તેઓને માટે શિક્ષણનો જુદો પ્રયત્ન કરવાથી તેમની દયા સુધરી શકે

(૪) આજ્ઞા ભંગકરનાર બાળક અને સ્વતંત્ર શાસન પ્રણાલી:-કેટલાય બાળકો એવા હોય છે જેમના વિષયમાં આપણે આ અનુમાન હોય છે કે તે આજ્ઞાકારી નથી આજ્ઞાકારી બાળકને બધા સાહે છે મોટાઓની આજ્ઞા માનવાનો આદેશ દરેક વખતે આપવામાં આવે છે બાળકને પ્રાર્થકામ માટે કહેનામાં આવે છે અને તે ના કહી દે છે. શિક્ષક એને યાદ કરના માટે અથવા દાખલા ગણવા માટે કહે છે પણ તે નથી કરતો આજ્ઞા ન માનનામાં બાળકનો શો અભિપ્રાય છે તે જાણવું જોઈએ. આ સંબંધમાં એણે યાદ રાખવું જોઈએ કે નાનો બાળક ન તો આજ્ઞાનો અર્થ સમજે છે અને એનો વ્યવહાર પણ આજ્ઞા ભંગ કરવાના અભિપ્રાયથી નથી હોતો. આજ્ઞા ન માનનામાં કેટલાય કારણો ધર્મ શકે છે એક કારણ તો આ છે કે બાળકને એક કાર્યથી જેમાં એ પહેલેથી જ પ્રયત્નશીલ છે દૂર કરીને બીજા કાર્યમાં લગાડવા માટે વધારે પ્રયત્ન કરવો પડે છે. મન લાગ્યા પછી એને દૂર કરવામાં વ્યવસાયની જરૂર પડે છે પછી આજ્ઞા માનવામાં કાર્ય ઉપર પણ ઘણું ખર્ચ નિર્ભર હોય છે, અને એમાં બાળકની રચિ ક્યાં મુઠી છે એ પણ જોવું પડે છે આપણે આ સમજવા લાગીએ છીએ કે બાળક દાખલાઓ ન કરીને આજ્ઞાનું પાલન નથી કરતો આ માટે તે અપરાધ કરે છે પણ આ સાચું નથી વાસ્તવમાં તે રચિ ન હોવાને લીધે દાખલાઓ નથી કરતો.

શિક્ષકે કામમાં રચિ ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ મોટા થાય પછી બાળક વ્યવસાયનો ઉપયોગ કરી શકે છે

આજ્ઞાભંગનું એક બીજું પણ કારણ હોય છે. ઘણાં મા આપ અને શિક્ષક પોતે જ બાળકને બગાડે છે બગાડનાની મુખ્ય રીત બાળકને લાવ્યે આપીને કામ કરાવવાની છે. “જે દાં ખાઈશ તો પેમાં મળશે, જે લેશન કરશે તો સાજના રમવા મોકલીશ જે ખાં યાદ કરશે તો ગોળીઓ આપીશ” વગેરે પ્રયોગો એના છે,

જેને કોઈ ખાસ પ્રસંગે કામમાં લેના ખીજી વાત છે પરંતુ, બાળકને તેના આધીન બનાવી દેવો એ એને આજ્ઞાભંગ કરનાર અને અપગ બનાવે છે.

કેઈ વખત તો આજ્ઞાભંગનું કારણ કંઈ ખીજું જ હોય છે. મનુષ્યનો એ સ્વભાવ છે કે કોઈ વાત એનાથી છપાવવામાં આવે, યા ન કરવાનું કહેવામાં આવે તો એનાથી જિયટું કરવાની પ્રેરણા થાય છે જે બાળકને કહેવામાં આવે કે ચોપડી ન ઉઘાડશો, તો તે ચોક્કસ ચોપડી ઉઘાડીને જોનાની ચેષ્ટા કરશે જિયટી સૂચના પણ કોઈ વખતે બંધું કરી દે છે. અધ્યાપકે આજ્ઞા આપવામાં સાવધાન રહેવું જોઈએ. આજ્ઞા જ્યાં સુધી બને ત્યાં સુધી ‘આવું કરો’ એવી હોવી જોઈએ. નહિ કે ‘આવું ન કરો’ વળી આજ્ઞા આપવાની રીત પણ એવી જોઈએ કે જેનાથી બાળકને કોઈ પણ પ્રકારનો સંકેત ન મળે.

કે જેઓનો ભાર બાળકો ઉપર જ છોડી શકાય છે. બાળકમાં ધીરે ધીરે આત્મસન્માનનો સ્થાયી ભાવ ધાર્મિક સંસ્થાઓ દ્વારા ઉત્પન્ન કરી શકાય છે, આ સંસ્થાઓ અને પ્રાણાક્ષીઓનું વર્ણન કરવાની અહીં જગ્યા નથી પણ શિક્ષકે આ ન સમજી લેવું જોઈએ કે મનોવિજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તોથી આ સ્પષ્ટ થઈ ગયું છે કે શાળાના શાસનમાં અને પોતાના ચારિત્ર્યગદ્ગનમાં બાળક પૂર્ણ ભાગ લેવો જોઈએ.

હવે આપણે શાળાના વિષયોની શિક્ષણશાસ્ત્ર સંબંધી વાતો ઉપર વિચાર કરીશું. પશ્ચિમીય દેશોમાં જેવી રીતે બુદ્ધિપરીક્ષા માટે માપન તૈયાર કરવામાં આવ્યાં છે તેવી જ રીતે તે બધાય વિષયો ઉપર જે પાઠશાળામાં ભણાવવામાં આવે છે, થોડી પરીક્ષાઓ તૈયાર કરવામાં આવી છે. મનોવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી જે ત્રુટિઓ સાધારણ પરીક્ષામાં છે તે પરીક્ષાઓને બનાવવામાં તે દોષોને દૂર કરવાની ચેષ્ટા કરવામાં આવી છે. દરેક વિષય ઉપર પરીક્ષાઓ તૈયાર કરવામાં આવી છે. અને તેઓને હજારો બાળકોથી કરાવીને માપનને પ્રામાણિક બનાવવામાં આવ્યું છે. વિવાદની પાઠશાળાઓની શિક્ષણપ્રણાલી આપણાથી ભુદી છે, વિષયો પણ ભુદા ભુદા છે, એટલા માટે એ પરીક્ષાઓનો ઉત્તેજ કરવો પણ વ્યર્થ છે, હાં આ કહેવું અયોગ્ય નહિ થાય કે હવે તે સમય આવી ગયો છે જ્યારે અમે આ પ્રાન્તોમાં જે વિષય શીખીએ છીએ તેઓ ઉપર પરીક્ષાઓ બનાવીને તેઓને પ્રામાણિક બનાવીએ જેનાથી આપણી પરીક્ષાપ્રણાલીમાં મનોવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ સુધારો થાય.

જાણી લેવું કે બાળક કોઈ પણ વિષયમાં કમજોર છે તે પૂરતું નથી દરેક વિષયમાં કેટલીય માનસિક શક્તિઓનો પ્રયોગ હોય છે. જેવી રીતે નિરીક્ષણ કરવું, સમજવું, કલ્પના કરવી, તર્ક કરવો વગેરે. બાળક ગમે તે માનસિક વ્યાપારને સારી રીતે કરી શકે છે. પણ કોઈમાં તેને મુશ્કેલી હોય છે. જ્યાં સુધી શિક્ષક દરેક વિષયના આવશ્યક માનસિક વ્યાપારોને જાણીને, તેઓનું વિશ્લેષણ નથી કરી શકતો, ત્યાં સુધી ન તો તે બાળકના ગુણદોષોને સમજી શકે છે અને ન તો દોષોનું નિવારણ કરી શકે છે. વાચન લઈએ, કોઈપણ એક બાળકને પાઠ વાંચવાનું કહેવામાં આવે છે જે શિક્ષક જાણે છે કે કયા કયા કારણોને લીધે વાંચવામાં દોષ ઉત્પન્ન થાય છે અને તેમાંથી કયા દોષો બાળકમાં છે ત્યારે જ તે એના નિવારણનો યોગ્ય પ્રયાસ કરી શકે છે.

વાંચવામાં ચાર મુખ્ય ગુણ માનવામાં આવ્યા છે. (૧) શુદ્ધ ઉચ્ચારણ અને ધ્વનિપૂર્વક વાંચી શકવું. 'ખર' પૂછવામાં આવે તો વાંચવું એક યંત્રવત્ ગુણ છે. આ ગુણમાં વધારે માનસિક વ્યાપારની આવશ્યકતા નથી પડતી. જે બાળકના વાંચવામાં દોષ છે તો હીક ધ્વનિ કેવી રીતે ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ. આ બાળકને શીખવાડવું ઉચિત છે. ઉચ્ચારણશાસ્ત્ર આ વિષયમાં બહુ જ્ઞાતવી શકે છે. (૨) હીક ગતિ સાથે વાંચવું. ન તો વધારે ઝડપથી, ન તો બહુ ધીરે ધીરે વાંચવું જોઈએ, આ દોષમાં માનસિક વ્યાપાર અથવા શારીરિક વ્યાપાર બે-માંથી ગમે તેમાં ત્રિટિ થઈ શકે છે. સંલગ્ન છે કે અક્ષરોને બાળક જલ્દી ન ઓળખી શકતો હોય જીલ લથડાતી હોય અથવા એને રોકાઈને વાંચવાનું કારણ અંત ક્ષોભ હોય (૩) ભાવુકતા. આ માનસિક વ્યાપાર ઉપર પૂર્ણ રીતિથી નિર્ભર છે. જે બાળકની અંતઃ ક્ષોભની સ્થિતિમાં થોડી પણ ગરમડ હશે તો આ દોષ તરત જ ઉત્પન્ન થઈ જશે. ડરીને કામ કરનાર બાળક ક્યારે પણ હીક વાંચી શકતો નથી. વાંચતી વખતે શિક્ષકનો ડર ખીલકુલ દૂર થઈ જવો જોઈએ. (૪) સમજપૂર્વક વાંચવું. વાંચવાનો અર્થ જે પોષ્ટની

માફક ખોલવાનો હોય તો તે વૃથા છે, બાળક ને વાંચે છે એને સમજે છે કે નહિ આ બાજુનું આવશ્યક છે.

વાંચવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ આ બધાં લક્ષણોથી આ જ પ્રતીત થાય છે કે વાચનાવી વાચનાર બીજી વ્યક્તિના વિચાર જ્ઞાન અને ભાવને એક નિયત સમયમા સમજી શકે અને ત્રીજી વ્યક્તિના ભાવને પ્રગટ કરી શકે શિક્ષક પ્રાચીનવાચનાના તે ભાગ ઉપર વધારે ધ્યાન આપે છે જે યત્નસૂ હોય છે અને એની ત્રુટિઓને દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરે છે પણ વધારે ધ્યાન વાચનાના માનસિક વ્યાપાર ઉપર આપવું જોઈએ. માનસિક વ્યાપારના બે મુખ્ય અંગો છે. એક બુદ્ધિ-વિષયક અને બીજું અંતઃકોષ સંબંધી. ધણાય શિક્ષકો આ અનુ-માન કરે છે કે કોઈ પણ પાઠને સમજાવવાનું વાંચનામાં બાળકને ફક્ત બુદ્ધિવિષયક અંગનો પ્રયોગ કરવો પડે છે પણ આ સાચું નથી. વાચનાના માનસિક વ્યાપારમા બાળક પોતાની અંતઃકોષિક સ્થિતિનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરે છે. ધર્મીય ત્રુટિઓનું મુખ્ય કારણ તો અંતઃકોષિક સ્થિતિ જ હોય છે. જે આપણે તે દોષો ઉપર ધ્યાન આપીએ ને અશુદ્ધ કલ્પનાને સીધે ઉત્પન્ન થાય છે. તો આ વાત આપણે માટે તરત જ સ્પષ્ટ થઈ જશે. જે કોઈ પણ વાંચેના પાઠનો બાનાર્થ બાળકને પૂઠવામાં આવે તો આપણને ખબર પડે છે એ ને કંઈ બતાવે છે તેમાંથી ધર્મખર્ તો તે શબ્દાર્થ વગેરેની સહાય-તાથી સમજી શકે છે અને ધર્મખર્ એની કલ્પના અને અંતઃ-કોષના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થઈ છે.

એક નથી હોતું, આ માટે દરેકનો ઉપાય પણ એક નથી હોતો - ૩, ૬ જે સ્પષ્ટ જોણવામાં ન આવે તો ગરબડ થઈ જાય છે. બરાબર ન સાંભળવાને લીધે બાળક ભૂલ કરી શકે છે, ઠીક ન સાંભળવું અથવા જોવું, પહેલાંનું પાછળ અને પાછળનાને આગળ સમજવું, એક શબ્દ એ વાગ લખવો, જોડાદારો ન જોડી શકવા, અશુદ્ધ ઉચ્ચારણુ જાણવું વગેરે ઘણાં એવાં કારણ છે જેનાથી ભૂલો ઉત્પન્ન થાય છે. આમાં ઘણીય એવી ભૂલો છે જે ઉપર શિક્ષક ધ્યાન આપે છે અને આપવું પણ જોઈએ, પણ આ બધી અશુદ્ધિઓ શબ્દની આકૃતિ, ધ્વનિ વગેરે વાતોથી સંબંધ રાખે છે. થોડા દોષો એવા છે કે જેઓનો સંબંધ શાબ્દિક વાતોથી નથી પણ એમનો સંબંધ જોડણી દગ્ગનારના વ્યક્તિત્વથી છે. તે ભૂલો આપણે વ્યક્તિગત માની શકીએ છીએ અને મનોવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી શિક્ષકે તે ઉપર ધ્યાન આપવું જોઈએ.

વ્યક્તિગત અશુદ્ધિઓના કેટલાય કારણો થઈ શકે છે ભૂલી જવું એ એક એવું કારણ છે જેનાથી કેટલીય અશુદ્ધિઓ થાય છે ભૂલ બધાથી થાય છે. પણ લગભગ તે જ બાળક વધારે ભૂલ કરે છે અને શબ્દો ખોટા લખે છે અથવા છોડી જાય છે જેઓમાં માનસિક વ્યાપાર ઉપર પૂર્ણ અધિકાર નથી હોતો મન ઉપર પૂરેપૂરો અધિકાર કરવો એ એક વ્યક્તિત્વનો ખોટામાં ખોટો ગુણ છે. થોડી ભૂલો ત્યારે થાય છે ત્યારે બાળક બરાબર જોડણી જાણતા નથી અને પોતાના તરફથી બતાવવાનો પ્રયાસ કરે છે. શબ્દો જોડવામાં આવા પ્રકારની દરખતા બહુ જ હોય છે એવું પણ બને છે કે કેટલાય કઠિન શબ્દો નાના બાળકોની સમજમાં નથી આવતા આવા કઠિન શબ્દોની બાળકો જોડણી નથી જાણતા અને તેઓ ભૂલ કરે છે. જે તે શબ્દ કેટલીય વખત એકજ શ્રુતવેખન લખવો પડે છે તો દરેક વખતે તે એને જુદી જુદી રીતે લખશે થોડી ભૂલો બાળકની શારીરિક અને માનસિક ટેવો

ઉપર નિર્ભર હોય છે. અને બાળક તે હમેશાં કરે છે. ધણીય વખત એ સુદ્ધ વાયવાથી, અથવા ઉચ્ચારણ કરવાથી થોડી ખોટી જોડણી બાળકના મનમાં એવી ચોંટી જાય છે કે તે તેને ધ્યાનથી ખસેડી શકતો નથી આ માટે શિક્ષકને આ કહેવામાં આવે છે કે તેને કંઈ નવીન વાત બતાવે તે દીક થવી જોઈએ, નહિ તો અશુદ્ધ વાતને લીધે બાળકને ભૂલો કરવાની ટેવ પડી જાય છે. થોડી ભૂલો બાળકની કલ્પનાં અને અતલ્લોચિક સ્થિતિથી ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે શ્રુતસેખન લખાવવામાં આવે છે ત્યારે તે ધણું ખરું તેજ લખે છે કે જે તે જાણે છે અને એની સમજમાં આવે છે. અને કેટલીય જગ્યાએ જે લખવામાં આવે છે એમાં, અને જે તે સમજે છે એમાં અંતર હોય છે તો ક્યાંક ક્યાંક ખોટા શબ્દો લખી જાય છે. જેવી બાળકનો સ્થિતિ ભાવવૃત્તિમાં હોય છે તેવી જ એના શબ્દોમાં ફેરફાર પ્રગટ કરવામાં થાય છે.

ગણિત અને ખાસ કરીને અંકગણિત એવો વિષય છે, જેમાં બાળકને સૌથી વધારે મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે છે. થોડાં બાળકો તો એવાં હોય છે કે જે આ વિષયમાં કંઈ પણ નથી શીખતાં અથવા એટલા ધીમેધીમે શીખે છે કે આપણે તેઓને મૂર્ખ અથવા બુદ્ધિહીન સમજવા લાગીએ છીએ. એવું પણ જોવામાં આવે છે કે થોડા બાળકો એક વિષયમાં કમજોર હોય છે તો બીજા વિષયમાં ચતુર હોય છે. આવાં બાળકોને મન્દબુદ્ધિનાં માની લેનાં યોગ્ય નથી. વાસ્તવમાં આ બાળકોને ગણિત ભણાવતી વખતે ઝચિ અને શિક્ષણ-પ્રણાલીનું યોગ્ય ધ્યાન આપવામાં આવ્યું નથી. કોઈ પણ વિષયમાં અરુચિ ઉત્પન્ન થયા પછી બાળક માટે ધ્યાન આપવાનું ધણું મુશ્કેલ થાય છે. અંકોનું જ્ઞાન બાળકને વસ્તુઓદ્વારા અને ક્રિયાત્મક રીતે આપવું જોઈએ. અંક શું છે ? અને એનું શું મહત્વ છે ? આ વાત તો માગજ ચાલીને સ્પષ્ટ થાય છે.

માની લઈએ કે બાળકને ગણિતથી અરુચિ નથી. હવે બાળકની

મુશ્કેલી શોધી કાઢવામાં આપણે આ જોવું પડે છે ગણિતમાં કયી કયી માનસિક ક્રિયાઓની આવશ્યકતા છે. જે બાળક ગણિતના દાખલા હલ કરી શકતા નથી તેઓને કયી ક્રિયાઓ કરવામાં કઠિનતા પડે છે. ગણિતમાં ઘણા પ્રકારની રમૂતિની જરૂર પડે છે. ઘણો ખરો તર્ક પણ કરવો પડે છે પછી વિશ્લેષણ કરવું, સરવાળો કરવો, બાદબાકી કરવી, વગેરે વગેરે ક્રિયાઓ છે જે વિદ્યાર્થીના મનને કરવી પડે છે. યોગ્ય દાખલાઓ આપીને અને બાળકથી ક્રિયાઓ કરાવીને શિક્ષકે આ શોધી કાઢવું પડે છે કયી ક્રિયામાં બાળક મુશ્કેલીઓનો અનુભવ કરે છે.

શકવો. અધ્યાપકને ફક્ત એટલું જાણવાથી જ કામ નહિ ચાલે કે બાળક ગુણાકાર પ્રશ્નોને બરાબર કરી શકતો નથી, પણ ગુણાકારનો દાખલો કરવાની ક્રિયામાં કયા અંગમાં બાળક ભૂલ કરે છે. આ જાણી લેવાથી થોડા વખતમાં ગુણાકાર કરવાની મુશ્કેલી દૂર થઈ જાય છે. ફક્ત ક્રિયાના એક અંગમાં કમજોરી થવાથી ફક્ત તે ક્રિયા જ નહિ, પણ બીજી બધી ક્રિયાઓમાં પણ ગરબડ થઈ શકે છે, જે ક્રિયાઓમાં એનો ઉપયોગ હોય છે. જે શિક્ષક પોતાના કાર્યમાં ખરેખર સફળતા મેળવે છે તો એને જોઈએ કે બાળકની અશુદ્ધિઓનું બરાબર વિશ્લેષણ કરીને એની કમજોરી શોધી કાઢશે.

અંતમાં આપણે પહેલા પ્રકરણ ઉપર પાછા ફરીએ છીએ. વર્તમાન કાળના શિક્ષણશાસ્ત્રમાં, જેના ઉપર મનોવિજ્ઞાનનો પૂરો પ્રભાવ પડ્યો છે, બાળક ઉપર પૂર્ણ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. શિક્ષક માટે ખાલી વિષય જ જાણવો પર્યાપ્ત નથી. શિક્ષક માટે બાળક જાણવો, પંજુ તેટલો જ જરૂરી છે જેટલો વિષય જાણવો. મનોવિજ્ઞાનના અધ્યયનથી બાળકના માનસિક વ્યાપારો શોધી શકાય છે. આ જાણી લેવાથી શિક્ષકને પોતાના કાર્યમાં પૂર્ણ સફળતા મળે છે. બાળકને અનુકૂળ અને એને માટે લાભદાયક કરવાની ચેષ્ટા કરવી એ શિક્ષકનું

શકવો અધ્યાપકને ફક્ત એટલું જ નજીવવાથી જ કામ નહિ ચાલે કે બાળક ગુણાકાર પ્રશ્નોને બરાબર કરી શકતો નથી, પણ ગુણાકારનો દાખલો કરવાની ક્રિયામાં કયા અગમ બાળક ભૂલ કરે છે. આ જાણી લેવાથી થોડા વખતમાં ગુણાકાર કરવાની મુશ્કેલી દૂર થઈ જાય છે ફક્ત ક્રિયાના એક અગમ કમજોરી થવાથી ફક્ત તે ક્રિયા જ નહિ, પણ બીજી બધી ક્રિયાઓમાં પણ ગરમડ થઈ શકે છે, જે ક્રિયાઓમાં એનો ઉપયોગ હોય છે. જે શિક્ષક પોતાના કાર્યમાં ખરેખર સફળતા મુઝે છે તો એને જોઈએ કે બાળકની અશુદ્ધિઓનું બરાબર વિશ્લેષણ કરીને એની કમજોરી શોધી કાઢશે.

અંતમાં આપણે પહેલાં પ્રશ્ન ઉપર પાછા ફરીએ છીએ. વર્તમાન કાળના શિક્ષણગાત્રમાં, જેના ઉપર મનોવિજ્ઞાનનો પૂરો પ્રભાવ પડ્યો છે, બાળક ઉપર પૂર્ણ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. શિક્ષક માટે ખાલી વિષય જ નજીવો પર્યાપ્ત નથી શિક્ષક માટે બાળક નજીવો. પંજુ તેટલો જ જરૂરી છે જેટલો વિષય નજીવો. મનોવિજ્ઞાનના અધ્યયનથી બાળકના માનસિક વ્યાપારો શોધી શકાય છે આ જાણી લેવાથી શિક્ષકને પોતાના કાર્યમાં પૂર્ણ સફળતા મળે છે. બાળકને અનુકૂળ અને એને માટે લાભદાયક કરવાની ચેષ્ટા કરવી એ શિક્ષકનું

૧.

